

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
FANLAR AKADEMIYASI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI DAVLAT
ADABIYOT MUZEYI**

ADABIY MEROS

Bosh muharrir:
Jabbor Eshonqulov

Bosh muharrir o'rinbosari:
Otabek Jo'raboyev

Mas'ul kotib:
Javlon Jovliyev

Tahrir hay'ati:

Allaberganov Kenesboy	Rajabova Robiya
Ahmedova Shoir	Rahmonov Nasimxon
Asadov Maqsud	Turdimov Shomirza
Abdurashidov Zaynobidin	Tursunov Yusuf
Boltaboyev Hamidulla	To'xliyev Boqijon
Davlatov Olim	Shodmonov Nafas
Jabborov Nurboy	Shofiyev Obidjon
Jo'rayev Mamatqul	Haqqulov Ibrohim
Karimov Bahodir	Hamdamov Ulug'bek
Mamajonov Zokirjon	Hasanov Nodir
Mahmudov Nizomiddin	Hasanova Shafolat
Mamatqulov Muzaffar	Qosimov Abdug'ofur
Pardayev Azamat	Qobilov Usmon
Safarov Axtam	Quronov Dilmurod
Salohiy Dilorom	Qobilova Zebo
Soriyev San'at	Qobulova Ra'no
Sulaymonov Mo'minjon	

Hakamlar hay'ati a'zolari:

Abduhalimov Bahrom (*O'zbekiston*)
Abdullajon Axmatallyev (*Qirg'iston*)
Açik Fatma (*Turkiya*)
Almas Ulvi (*Ozarbayjon*)
Anarboy Boldiboy (*Qozoqiston*)
Ahmet Bican Ercilasun (*Turkuiya*)
Ali Duymaz (*Turkuiya*)
Baydemir Husayn (*Turkiya*)
Benedikt Peri (*Vengriya*)
Fikrat Turkman (*Turkuiya*)
Gurer Gulseven (*Turkiya*)
Veli Savash (*Turkiya*)
Yevgeniya Kuzmina (*Rossiya*)
Yo'ldoshev Ibrohim (*O'zbekiston*)
Islamov Zohidjon (*O'zbekiston*)
Ismat Çetin (*Turkiya*)
Karimov Naim (*O'zbekiston*)
Kristofor Ford (*AQSH*)
Karl Rechl (*Germaniya*)
Metin Ekici (*Turkiya*)
Mirzayeva Salima (*O'zbekiston*)
Muhiddinov Muslihiddin (*O'zbekiston*)
Nazarov Baxtiyor (*O'zbekiston*)
Ocal Oğuz (*Turkiya*)
Oh Eukung (*Koreya*)
Rizayev Shuhrat (*O'zbekiston*)
Sakaya Heroki (*Yaponiya*)
Sirojiddinov Shuhrat (*O'zbekiston*)
Sodiqov Qosimjon (*O'zbekiston*)
Selami Fedakar (*Turkiya*)
Talatatali Bakchiyev (*Qirg'iziston*)
Tamara Basangova (*Rossiya*)
Temur Khocaoğlu (*AQSH*)

Muharirlar:
Rustamova Dilnoza
Baxtiyor Toirov

Texnik muharrir: G'iyosiddin O'narov

USHBU SONDA:

Jabbor Eshonqulov. Buyuk allomaga ehtirom.....3

QADIMIY BITIKLAR

Qosimjon Sodiqov. Qadimgi turkiy vasiqalarda ishlatilgan badiiy stereotiplar talqini.....6

Boqijon To'xliyev. "Qutadg'u bilig"da "o'rung" so'zi bilan bog'liq obrazlar genezisiga oid ayrim mulohazalar.....14

NAVOIY ABADIYATI

Bertel's Ye. E. Alisher Navoiy dunyoqarashi masalasiga doir.....22

Abdurasul Eshonboboyev. Sharqshunos.....24

Ibrohim Haqqul. Ma'naviy valodat va o'zlik kamoli.....27

Yusuf Tursunov. Navoiyning "Mu'tamad anis va Mu'taman jalis"i.....30

Shafolat Hasanova. Alisher Navoiy va Rizoiiy Payvandiy hikoyalari. ("Lison ut-tayr" va "Qush tili" asarlari misolida).....35

Javlon Jovliyev. Maqsud Shayxzoda – Navoiyshunos (Shayxzoda qo'lyozmalari asosida).....40

MANBASHUNOSLIK VA MATNSHUNOSLIK

Benedek Péri. Highlights of the Chagatay/Old Uzbek manuscripts preserved in the Oriental Collection of the Library of the Hungarian Academy of Sciences.....44

Aftondil Erkinov. Umarxon saroyida tuzilgan "Majmuayi shoiron" tazkiri yoki bayoz?.....50

JADID ADABIYOTI

Naim Karimov. Abdulla Qodiriy va musiqa.....57

Bahodir Karim. "O'tkan kunlar"ga qaytib.....63

Tilovmurod Shaymardonov. Siddiqiy-Ajziyning Ismoil Gasprinskiy vafotiga bag'ishlab yozgan marsiyasi.....71

TILSHUNOSLIK

Yorqinjon Odilov. Atoqli olim, ardoqli ustoz.....74

Salimaxon Rustamiy. Balog'at ilmi, ritorika, stilistikaning tipologik xususiyatlari haqida.....77

Feruzaxon Karimova. Muloqot qoidalaridan chekinishning pragmatik xususiyatlari.....81

OLTIN BESHIK

Талантаалы Бакчиев. О понятии "кайып" в эпосе "Манас".....84

Саригул Бахадырова. Каракалпакский жырау (сказитель).....90

FANIMIZ DARG'ALARI

Ra'no Qobulova. Hamid Sulaymon – o'zbek adabiyoti jonkuyari.....96

Erkin Oxunjonov. Akademik A.P.Qayumovning 95 yilligiga.....100

BIBLIOGRAFIYA

Otabek Jo'raboyev. Adabiyot tarixi yaratishning mas'uliyati.....103

Manzilimiz:

Toshkent shahri, Shayxontohur tumani Navoiy ko'chasi, 69-uy
e-mayl: adabiymeros@gmail.com Tel.: (998) 712410275

Jurnal 2020-yil 26-noyabrda

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi
Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi
tomonidan №200936238 raqami bilan ro'yxatdan o'tgan.

ISSN 2181-2500

Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar taqriz
qilinmaydi va mualliflarga qaytarilmaydi.

Buyuk shoir va mutafakkir, atoqli davlat va jamoat arbobi Alisher Navoiyning bebaho ijodiy-ilmiy merosi nafaqat xalqimiz, balki jahon adabiyoti tarixida, milliy madaniyatimiz va adabiy-estetik tafakkurimiz rivojida alohida o'rin tutadi. Ulug' shoir o'zining she'riy va nasriy asarlarida yuksak umuminsoniy g'oyalarni, ona tilimizning beqiyos so'z boyligi va cheksiz ifoda imkoniyatlarini butun jozibasi va la-tofati bilan namoyon etib, yer yuzidagi millionlab kitobxonlar qalbidan munosib va mustahkam o'rin egalladi.

SHAVKAT MIRZIYOYEV,
O'zbekiston Respublikasi Prezidenti

JABBOR ESHONQULOV,
*filologiya fanlari doktori, professor,
O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi
Davlat adabiyot muzeyi direktori*

BUYUK ALLOMAGA EHTIROM

Mamlakatimiz rahbarining "Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy tavalludining 580 yil-ligini keng nishonlash to'g'risida"gi qarori ilm-u ma'rifat, adabiyot va san'at orqali o'zimizni, o'zligimizni topishga, tafakkurimizni o'zgartirishga, milliy madaniyatimizni yuksaltirishga qaratilgan tarixiy qaror bo'ldi.

Shu narsa haqiqatki, keyingi yillarda mamlakatimiz juda katta o'zgarishlar ummonida yashamoqda. Ilm-u ma'rifat, adabiyot va san'atga berilayotgan e'tibor, hukumat miqyosida chiqarilayotgan qarorlar, farmonlar odamni shoshirib qo'yadigan darajada.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o'ttiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda tarixiy nutqining jarangi hamon quloqlarimizdan ketgani yo'q, "O'zbek tiliga davlat tili sifatidagi nufuzi va maqomini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorida belgilangan vazifalarning ko'lamini endi-endi anglayotgandekmiz, Abdulla Qodiriy ijod maktabi va uy muzeyining ochilishiga bag'ishlangan tadbirning bo'lib o'tganiga hali bir yil ham to'lgani yo'q. Bu davr mobaynida poytaxtning so'lim go'shasida Alisher Navoiyga, shoir va yozuvchilar, millat fidoyilari va ulug'lariga ehtirom ramzi bo'lgan Adiblar xiyoboni majmuasi qad rostladi. Bularning bari so'nggi bir yil ichida mamlakatimizda bo'lgan va bo'layotgan o'zgarishlardir. Shoshib qolayotganimiz ham, hayratdan entikayotganimiz ham rost.

Bu qaror ham oldingilar bilan uyg'unlik kasb etgan: til, ilm-u ma'rifat, adabiyot, san'at keyingi yuksalishning bosh mezoni qilib belgilangan.

Qarorda Alisher Navoiy ijodi nafaqat xalqimizning milliy merosi, adabiy-estetik tafakkurida tutgan o'rni, balki jahon adabiyotidagi nufuzi va ahamiyatiga ham e'tibor qaratilmoqda. Darhaqiqat, milliy, shuning bilan birga, umuminsoniy o'lmas g'oyalarni tarannum etgan Alisher Navoiy

ijodi nafaqat o'zbek hamda qardosh xalqlar, qolaversa, dunyo adabiyotida o'z o'rni va badiiy qimmatiga ega badiiy so'z san'ati namunasi hisoblanadi.

Alisher Navoiy adabiy va ilmiy merosi jahon tamadduni mezoni bilan o'lchanganda ham insoniyat ma'naviy va ruhiy kamolotiga yuksak ulush qo'shgan meroslar sirasidandir.

Birinchi galda bu jihat Navoiy asarlarining o'z davri va o'zigacha bo'lgan adabiyot qonun-qoida-lari hamda o'lchovlari bilan baholanganda ko'zga tashlanadi. Chunki Alisher Navoiy o'zigacha bo'lgan arab va fors adabiyotini chuqur o'zlashtirgan, xalq og'zaki ijodini o'ziga singdirgan, turkiy tildagi yozma yodgorliklardan ham yetarli darajada ma'lumotga ega bo'lgan. Alisher Navoiy shakllanib ulgurgan mumtoz badiiyat qonunlari asosida butkul yangicha tafakkurdagi badiiy asarlarni xalqimizga, insoniyatga taqdim etdi.

Uning lirik merosi, "Xamsa"si, ilmiy tarixiy asarlari buning misolidir.

Navoiygacha ham xamsanavislik mavjud va allaqachon shakllanib ulgurgandi. Nizomiy, Xusrav Dehlaviy va boshqa ulug' shoirlar bu kabi buyuk adabiy manbani adabiyot maydoniga taqdim etishgan, Navoiy davrida unga zamon-dosh bo'lib Abdurahmon Jomiydek so'z san'atko-ri ham shunday asarni yaratish pallasida edi.

Alisher Navoiyning ana shu maydonda, shunday adabiy buyuklar ro'baro'sida o'z "Xamsa"sini yaratishi va uni turkiy tilda jaranglatib qo'yishi ma'naviy jasorat edi. Negaki, bir adabiy kanon doirasida, mazmuniy yaqinlik, syujet birligi va qamrovida to'laqonli yangi asar bitish va uni jahoniy adabiyotning o'lmas obidasi darajasiga ko'tarib qo'yish uchun ham adabiy, ham ilmiy, ham ruhiy, ham ma'naviy kuch-quvvat lozim edi. Navoiyda bularning barchasini yuksak maqomda ko'ramiz. Navoiy ushbu asarining "Hayrat ul-abror" dostonida:

*Odami ersang demagil odami,
Anikim yo'q xalq g'amidin g'ami...
yoki "Farhod va Shirin" dostonidagi:
Har neki qilmish odamizod,
Tafakkur ila bilmish odamizod...*

kabi shohbaytlari buyuk insonparvar va olamiy miqyosdagi tafakkur-u taxayyulga ega adibning fikrlaridir.

Bu singari jihatlarni agar dunyo adabiyotining boshqa ulug' vakillariga qiyosan olganimizda ham Navoiy hech bir jihatdan dunyodagi buyuk adib-u allomalardan kam emasligi ayon bo'ladi.

Qolaversa, badiiy adabiyotda mavjud bo'lgan turli janr va shakllardagi o'z asarlarini yaratishi bilan birga Navoiy badiiy adabiyot qonuniyatlarini o'z yondoshuvlari bilan to'ldirdi. Mumtoz adabiyotda haqli ravishda faqat Navoiygagina xos bo'lgan uslubni shakllantirdi. Masalan, devon tuzishdagi talablarni o'ziga xos yangicha qarashlari bilan to'ldirdi va bu borada "Xazoyin ul-ma'oniyy"ni tuzib, amalda isbotlab ham berdi. Boshqa janrlar, aytaylik, nasriy adabiy va ilmiy asarlar yaratish borasida ham Navoiy butkul yangicha yo'nalishni ochib berdi. Uning "Munshaot", "Mahbub ul-qulub", "Munjo'ot", "Nasoyim ul-muhabbat", "Majolis un-nafois" kabi asarlari shular jumlasidandir.

"Muhokamat ul-lug'atayn" asarida esa turkiy tilning dunyo tillaridan kam emasligini aniq isbot va dalillar bilan ochiqlab berdi.

Mamlakatimiz rahbari ta'biri bilan aytganda, "ona tili bayrog'ini baland ko'tarib, butun el-ulusni, yurtlarni shu bayroq ostida birlashtirgan" zotning tavallud ayyomiga bag'ishlangan mazkur qarorning o'zbek tili bayrami arafasida qabul qilinishida ham juda katta ramziy ma'no, juda katta ibrat va chin ma'nodagi ulug' bir ma'rifatga da'vat bor, deb o'ylayman.

Qarorda ellik yildan buyon e'tibordan chetda bo'lib kelgan Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyining rekonstruksiya qilinib, yangi zamonaviy ekspozitsiya yaratilishi, zarur texnika va ashyoviy jihozlar bilan ta'minlanishiga alohida e'tibor qaratilgan. Zero, ushbu maskan nafaqat yurtimizda, balki O'rta Osiyoda yagona adabiyot muzeyi va Fanlar akademiyasi tizimidagi nufuzli ilmiy muassasa hisoblanadi. Respublikamizdagi juda ko'plab muzeylar shu muzey tarkibida shakllangan.

Bu yerda Alisher Navoiy kabi allomalarimizning nodir qo'lyozmalari, toshbosma asarlari, shoir va ijodkorlarning arxivi saqlanadi.

Birgina misol, "Badoyi ul-bidoya" asari qo'lyozmasi Alisher Navoiy o'zining kamolot chog'ida

yozgan lirik asarlari o'rin olganligi uchungi-na emas, balki shoir hayotlik chog'ida Hirot-da ko'chirilganligi, katta ehtimol bilan Alisher Navoiyning o'zi bundan voqif bo'lganligi, bu nodir qo'lyozma muzey fondida saqlanayotganligi, shoir hayotlik chog'ida tartib berilgan devonlar ichida eng mukammal ekanligi bilan ham ahamiyatlidir.

Muzey ta'miridan so'ng bu yerda Alisher Navoiy yashagan davr, shoir hayoti, ijodi, adabiy muhiti, ustozlari, zamondoshlari va izdoshlari haqida hikoya qiluvchi, asarlarining qo'lyozma va nashr nusxalari to'g'risida ma'lumot beruvchi adabiy-badiiy ko'rgazmaning tashkil etilishi qarorda belgilangan tizimli tadbirlarning uzviy davomi bo'ladi.

Qarorda Alisher Navoiy nomidagi ijod maktabini tashkil etishga qaratilgan vazifalar belgilab berilgan. Toshkent O'zbekistonning poytaxti ekan, o'zbek va turkiy xalqlar adabiyotining "poytaxti" bo'lgan Alisher Navoiydek alloma ijod maktabining bu makonda qad rostlashida ham men juda katta ramziy ma'no ko'raman.

Alisher Navoiy haykali qad rostlagan xiyobon, alloma nomidagi muzey, yurtimizda va xorijda nufuzi oshib borayotgan universitet, ijod maktabi, "Alisher Navoiy nomidagi xalqaro jamoat fondi"ning tashkil etilishi bugungi O'zbekistonning o'tmish merosiga munosabatini, ertangi qiyofasini belgilab beruvchi sa'y-harakatlar, boshqacha aytganda, milliy uyg'onish havolaridir.

Millat Alisher Navoiydek allomasiga hami-sha ehtiyoj sezgan, uning merosini o'rganishga har doim ham zarurat bo'lgan. Biroq uzoq yillar davomida bunga yo e'tibor bermadik yoki mas'uliyatsizlik qildik, ma'naviyat haqida og'iz ko'pirtirdig-u asl ma'naviyatimizdan uzoqlashganimizni sezmay ham qoldik.

Asl ildizlarimizdan uzoqlashgan sayin, uning o'rnini ming yillik qadriyat va an'analarga zid bo'lgan, ongimizga tushov soladigan qo'shtirnoq ichidagi san'at, madaniyat hamda ijod namunalari paydo bo'la boshladi. Bu tushovdan qutulish, bugungi global tajovuzlardan omon chiqish uchun, birinchi navbatda, Navoiy asarlariga o'xshagan merosga ehtiyoj tug'iladi.

Mazkur qaror global jamiyatda inson ruhiyati, ma'naviyatiga bo'layotgan tajovuzlardan millatni nima asrab qoladi, degan savolga mamlakatimiz rahbarining munosib javobidir.

Yaqin-yaqinlargacha Alisher Navoiy merosining ta'lim tizimida uzluksiz o'qitilishini, uning asarlari asosida multfilmlar, badiiy filmlar, dramatik asarlar yaratilishini, g'azalxonlik va insho tan-

lovlari o'tkazilishini, ochig'i tasavvur ham qilolmasdik. Bu bir orzu edi.

Qarorga muvofiq Alisher Navoiy asarlari asosida yangi spektakllar, badiiy va multiplikatsion filmlar yaratish, g'azalxonlik va insho tanlovlari o'tkazish, uning asarlarini uzluksiz o'qitish konsepsiyasini ishlab chiqish, kelgusida barcha ta'lim muassasalarida shu asosda o'qitish yo'lga qo'yilishi, Alisher Navoiy asarlarining mobil ilovalarining yaratalishi rejalashtirilmoqda. Boshqacha aytganda, Alisher Navoiy merosini o'rganish yaxlit tizim shakliga olib kelinmoqda.

Qarorda xorijiy davlatlarda saqlanayotgan Alisher Navoiy qalamiga mansub va u yashagan davrga oid qo'lyozmalarning faksimile nusxalarini mamlakatimizga olib kelish masalalari ham ko'tarilganki, bu manbalarning yurtimizga kelitirilishi, muzeylar, ilmiy muassasalar fondini boyitibgina qolmaydi, alloma asarlari nashrining yanada mukammallashishiga, olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarning chuqurlashishiga ham xizmat qiladi. Alisher Navoiy asarlarining rang-barang nashri yuzaga keladi, qo'lyozmalarni qiyoslab o'rganish imkoniyatlari paydo bo'ladi.

O'tkazilayotgan tadbirlar doirasida "Alisher Navoiy ijodiy merosining bashariyat ma'naviy-ma'rifiy taraqqiyotidagi o'rni" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya kelgusi yili noyabr oyida o'tkazish rejalashtirilgan.

Yurtimizda bo'lib o'tayotgan bunday xalqaro anjumanlar, shubhasiz, millat ma'naviyatini yuksaltirish, insonlar o'rtasidagi hamjihatlik, birlikni mustahkamlash, ulardagi ijodkorlik qobiliyatini uyg'otishga xizmat qiladi.

Mamlakatimizda ham, qardosh turkiy mamlakatlarda ham mumtoz adabiyot bilan shug'ullan-gan tadqiqotchi borki, albatta, Navoiy merosidan

bahramand bo'lgan. Alisher Navoiy ordenining ta'sis etilishi yurtimizdagi va xorijdagi navoiyshunos olimlarimizga, tarjimonlarga ko'rsatiladigan juda katta rag'bat bo'ladi.

Belgilanayotgan tadbirlar yurtimiz miqyosidagina bo'lib qolmaydi. Mutasaddi tashkilotlar mamlakatimizning xorijdagi diplomatik vakolatxonalari bilan hamkorlikda xorijiy o'lkalarda Alisher Navoiy hayoti va ijodiga bag'ishlangan tadbirlar tashkil etadi.

Bugungi kungacha Alisher Navoiy asarlari dunyoning ko'plab tillariga tarjima qilingan. Dunyoning ko'plab mamlakatlarida Navoiy merosi o'qib, o'rganib kelinadi. Biroq endilikda bu ishlarga alohida e'tibor qaratiladi. Xorijlik o'zbek tili mutaxassis-lari, tarjimonlarni jalb etgan holda Alisher Navoiyning asarlarini xorijiy tillarga tarjima qilish, nashr etish, o'sha o'lkalarda taqdimotlarini o'tkazish bo'yicha tizimli ishlar amalga oshiriladi.

Xulosa qilib aytganda, bugun mamlakatimizda qilinayotgan ishlar, o'zgarishlar, yangilanishlar, ona tilimiz, ilm-u ma'rifat, adabiyotga bo'layotgan e'tibor xalqimizning ertangi kun uchun tashlayotgan qadamlari, ertangi kun uchun qadalgan urug', kelajakka qaratilgan "investitsiya".

Mamlakatimiz rahbarining bu qarori Alisher Navoiydek buyuk allomaga buyuk bir ehtiromdir. Qarorning ijrosi Alisher Navoiydek allo-maning ma'naviy hayotimizdagi o'rnini belgilab berib, jahonga tanitibgina qolmaydi, uchinchi uyg'onish sari dadil qadam tashlayotgan, dunyoga o'zining yangi fikr va yangi so'zini aytayotgan, yangi o'zgarish va yuksalish sari chog'langan yangi O'zbekistonning buyuk evrilishlar oldidagi zalvorli odimi bo'ladi.

QOSIMJON SODIQOV,
*filologiya fanlari doktori,
Toshkent davlat Sharqshunoslik
universiteti professori*

QADIMGI TURKIY VASIQALARDA ISHLATILGAN BADIY STEREOTIPLAR TALQINI

Annotatsiya: O'tgan yuz yillikning boshlarida rus va G'arbiy Yevropa olimlari tomonidan hozirgi Sinjonning tarixiy o'lkalariga, xususan, ko'hna Turfonga uyushtirilgan ilmiy ekspeditsiyalar natijasida ko'plab tarixiy moddiy-madaniy yodgorliklar, qo'lyozma asarlar topildi. Qo'lyozma asarlar orasida qadimgi turkiy buddaviy, moniychi jamoalar tomonidan yaratilgan rasmiy hujjatlar ham bor edi. Ushbu tarixiy hujjatlarning katta bir qismi eski uyg'ur yozuvida bo'lib, qadimgi turkiy davlatlarning ijtimoiy-iqtisodiy tizimi, kishilar o'rtasidagi oldi-berdi, savdo-sotiq ishlari, huquqiy munosabatlar haqida keng ma'lumot beradi.

Hujjatlar xo'jayinlarning o'z quliga erkinlik berish, bola asrab olish, o'z bolasini biror zodagonga xizmatga topshirish, qul va joriyalarni sotib yuborish, meros taqsimlash, yer sotish, xo'jalik oldi-berdi ishlari, o'z ekin yerini, uzumzorini ijaraga berish, qarzgga kumush tanga olish, ekish uchun don-dun qarz berish, tovar ayirboshlash singari masalalarda tuzilgan. Eng muhimi, qadimgi davlat va jamiyat boshqaruvida qonun ustuvorligi yetakchi bo'lib, huquqiy munosabatlar bilan bog'liq barcha ishlar rasmiylashtirib qo'yilar edi.

Yana bir jihati, ushbu hujjatlar qadimgi turkiy yozma adabiy tilining ham muhim yodgorliklaridir. Bitiklar savodli tuzilgan, o'sha davr hujjatchiligining barcha talablariga to'liq javob beradi. Ular turkiy rasmiy uslubning shakllanishi va tarixiy taraqqiyotini o'rganishda ishonchli material bo'lib xizmat qiladi.

Ushbu maqolada qadimgi turkiy vasiqalarda kechgan stereotip birliklar ma'nosi hamda ularning vazifalari, rasmiy va badiiy uslub sinkretizmi to'g'risida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: turkiy bitiklar, rasmiy hujjatlar, turkiy vasiqalar, rasmiy uslub, badiiy uslub, rasmiy va badiiy uslub sinkretizmi, stereotiplar.

Аннотация: В начале прошлого столетия в результате научных экспедиций, организованных российскими и западноевропейскими учеными на исторические земли современного Синьцзяна, в частности, в древний Турфан, было обнаружено множество исторических материалов, памятников культуры и рукописей. Среди рукописей были официальные документы, созданные древнетюркскими буддийскими, манихейскими общинами. Большая часть этих исторических документов написана старо-уйгурским письмом, которое дает обширную информацию о социально-экономической системе древних тюркских государств, торговле между людьми, торговле, правовых отношениях.

Документы показывают, что хозяева дали свободу своему рабу, усыновили ребенка, доверили своего ребенка дворянину, продавали рабов и рабыней, раздавали наследство, продавали землю, торговали, сдавали в аренду свою землю, виноградники, занимали серебряные монеты, сажали по таким вопросам, как зерновое кредитование, бартер. Самое главное, что в управлении древним государством и обществом преобладал закон, и все вопросы, касающиеся правоотношений, были формализованы.

С другой стороны, эти документы также являются важными памятниками древнетюркской письменности литературного языка. Надписи хорошо структурированы и полностью от-

вечают всем требованиям документации того периода. Они служат надежным материалом для изучения становления и исторического развития тюркского официального стиля.

В статье рассматриваются значение стереотипных единиц в древнетюркских документах и их функции, синкретизм официального и художественного стиля.

Ключевые слова: *тюркские манускрипты, официальные документы, тюркские юридические документы, официальный стиль, литературный стиль, синкретизм официально- и литературного стилей, стереотипы.*

Annotatsiya: At the beginning of the last century, as a result of scientific expeditions organized by Russian and Western European scientists to the historical lands of modern Xinjiang, in particular, to ancient Turpan, many historical materials and cultural monuments and manuscripts were discovered. Among the manuscripts were official documents created by the ancient Turkic Buddhist, Manichean communities. Most of these historical documents are written in the old Uyghur script, which provides extensive information about the socio-economic system of the ancient Turkic states, human trafficking, trade, and legal relations.

Documents show that the owners gave freedom to their slave, adopted a child, entrusted their child to a nobleman, sold slaves and a slave woman, distributed inheritance, sold land, traded, leased their land, vineyards, borrowed silver coins, planted on issues such as grain lending, barter. The most important thing is that the rule of law prevailed in the management of the ancient state and society, and all questions concerning legal relations were formalized.

On the other hand, these documents are also important monuments of the ancient Turkic writing of the literary language. The inscriptions are well structured and fully meet all the documentation requirements of the period. They serve as reliable material for studying the formation and historical development of the Turkish official style.

The article examines the meaning of stereotyped units in ancient Turkic documents and their functions, syncretism of the official and artistic style.

Key words and expressions: *Turkic manuscripts, official documents, Turkic legal documents, official style, literary style, syncretism of official and literary styles, stereotypes.*

“Stereotiplar” deganda yozma yodgorliklar tilida voqea-hodisalar bayoni, fikr ifodasi bilan bogʻliq holda tez-tez qaytalab turuvchi soʻzlar, soʻz birikmalari va jumlarlar tushuniladi. Stereotiplar badiiy matnlarda ham, rasmiy hujjatlarda ham ishlatiladi. Lekin har ikki holatdagi vazifasi boshqa-boshqa. Chunonchi, badiiy adabiyotda qoʻllanuvchi stereotiplar badiiy boʻyoqqa ega; ularda kishilik turmush-tarzi va voqea-hodisalariga boʻlgan munosabat badiiy uslubda bayon etiladi. Ular badiiy tafakkurning mahsuli boʻlib, asar badiiyligi, bayon tarzining taʼsirchanligini oshirishga ishlaydi. Masalan, **Oʻrxun** bitiklarida xoqonning qudrati, davlat ishlarini bilim va adolat bilan boshqarayotgani taʼriflanganda *qayani alp ermiş, ayučişi bilgä ermiş* (“xoqoni alp ekan, maslahatchisi dono ekan”) jumlasini ishlatiladi.

Yoki Kultigin va Bilga xoqon bitiklarida yurt egasi oʻzining el ravnaqi, ulus farovonligi yoʻlida olib borgan ezgu ishlarini taʼriflab, oʻz yutuqlaridan faxrlanib, *čïyan bodunuy bay qiltim, az bodunuy öküš qiltim* (“yoʻqsil xalqni boy qildim, oz xalqni koʻpaytirdim”) jumlasini qoʻllaydi. Bitiglarida tez-tez uchrab turuvchi *tört buluñ qop yayı ermiş* (“toʻrt tomon butunlay dushman ekan”) jumlasini mamlakat tang ahvolda ekani, toʻrt yoqdan qurshovda qolingani anglatadi. Qoʻshinning qudratli yurishi, ayovsiz janglar, yov ustidan qozonilgan zafarlar bayonida *elligig elsirät dimiz, qayanliyi qayansirät dimiz, tizligig sökürtimiz, başliyi yüküntürtimiz* (“eli borni elidan ayirdik, xoqoni borni xoqonidan ayirdik, tizzasi borni choʻktirdik, boshi borni yukuntirdik”) jumlasini ishlatilgan.

Hujjatlardagi stereotiplarning mazmuni va vazifasi bulardan biroz farq qiladi. Ular mazmuni va vazifasiga koʻra ikki xil.

Birinchisi, *hujjatning tuzilishi, matn komponentlari bilan bogʻliq holda shakllangan stereotiplar*. Masalan, oldi-berdi vasiqalari hujjatning tuzilgan sanasi, qarz olinishining sababi, kimdan va qancha qarz olinayotganligi bilan boshlanadi. Yakunida esa oldi-berdini kuzatib turgan guvohlar, vasiqadagi belgi-tamgʻalarning kimga tegishli ekanligi va hujjatni kim tuzganligi qayd etiladi. Stereotiplar ham ana shunga mos holda shakllanadi. Bunday stereotiplar, xabarining aniq va loʻndaligini taʼminlaydi, matnning rasmiy mavqeyini oshirib, hujjat qolipining shakllanuviga xizmat qiladi.

Ikkinchisi, *fikr ifodasi, bayon tarzi bilan bogʻliq holda shakllangan stereotiplar*. Matn bituvchi fikr ifodasi uchun nutq jarayonida ishlab chiqilgan, til-

da mavjud bo'lgan tayyor qolip birikmalar, poetik birikmalardan foydalanadi. Ularning emotsional bo'yog'i ham, ta'siri ham kuchli.

Odatda, rasmiy uslub o'zining aniq va ravshanligi, ko'chma ma'noli so'zlar, frazeologik birikmalar, tasviriy ifodalar, ko'tarinki jumlar, turli badiiy vositalarning uchramasligi bilan ajralib turadi. Lekin bu o'lchovni, chegarani hech bir o'zgarishsiz qadimgi turkiy tildagi rasmiy bitiklarga, qolaversa, ilk o'rta asrlardan qolgan hujjatlarga, xususan, vasiqalarga nisbatan qo'llash o'zini oqlamaydi, nazarimizda. Sababi, o'sha davr hujjatlarida, yuqorida rasmiy uslubga tegishli deb qaralayotgan belgilardan tashqari, og'zaki uslubga, badiiy matnlarga xos vositalar ham uchrab turadi. Bituvchi-kotiblar fikrni teran anglatish, uning ta'sirini kuchaytirish, vasiqani mazmunli va shirali bayon qilish, matn uslubining silliq va ohangdor chiqishi uchun, o'rni bilan, badiiy vositalardan ham foydalanangan. Bir so'z bilan aytganda, hujjatlar uslubiga og'zaki, so'zlashuv uslubi bilan bir qatorda, badiiy tafakkurning, badiiy uslubning, qadimgi turkiy adabiyotning ta'siri bo'lgan.

Vasiqalarda og'zaki va badiiy uslubga xos bo'lgan stereotip jumlar tizimi amal qiladi. Ular rasmiy matnlarga badiiy bo'yoq berishi bilan bir qatorda, yuridik kimsalar nutqining ta'sirli va mazmunli chiqishi, haqqoniyligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Bunday stereotiplar matnda rasmiy va badiiy uslub sinkretizmini yuzaga keltiradi.

Quyida vasiqalarda kechgan badiiy stereotiplarning ayrimlari va ularning uslubiy, badiiy-estetik vazifalarini ko'rib chiqamiz:

berginča yoq-bar bolsar-men

Bu ifoda "qarzni berguncha borman-yo'qman, berolmasam (qarzni uzolmasam)" degan ma'noni bildiradi. Qonunga ko'ra, har qanday berim kafolatlanuvi kerak. Ana shunday holatni rasmiylashtirish uchun hujjatda ayni jumla ishlatiladi.

Turkshunoslikda *yoq-bar bol*– yoki *bar-yoq bol*– ifodasi "o'lim" bilan bog'liq ekanligini ko'pchilik e'tirof etgan. Biroq bu masalada boshqacha qarashlar ham bor.

Jumladan, yapon olimi M. Morining ta'kidlashicha, *yoq-bar bol*– ifodasi "o'lim"ni emas, qarz to'lash chog'ida berimchining "bu yerda bo'lmay qolish ehtimoli"ni, ya'ni uning o'lib ketishi emas, balki qarzni to'lamay, qochib ketishi yoki bu yerdan ko'chib ketishini nazarda tutadi. Ushbu ifodaning boshqa hujjatlarda *ičtin-taštın bol*–, *örü-qudı bol*– singari paradigmatic qatorlarda ke-

lishiga tayanib, olim ana shunday xulosaga kelgan (Tugusheva 1975,32).

Keyingi chog'larda M. Morining ushbu xulosasi fanda ommalasha boshladi. To'g'ri, ushbu ifodalarda har qanday sharoitda qarz, albatta, qaytarilishi kafolatlangan. Lekin bu ifodaning har uchala variantini bir ma'noga birlashtirish u qadar to'g'ri emas, nazarimizda, ularning har qaysisi o'ziga xos ma'nolarga ega.

Shu o'rinda ushbu ifodaning har uchala ko'rinishi va ularning ma'nolarini ko'rib chiqamiz.

bar-yoq bol– va uning ma'nosi:

Hozirgi o'zbeklar *Besh kunligim bormi-yo'qmi?* deymiz, bunda, tabiiyki, "o'lim" nazarda tutiladi. Yoki uzoqroq vaqt to'g'risida so'z ketganda: *Ungacha kim bor-kim yo'q?* deyiladi. Buning: *Ungacha nima gap-nima so'z?* varianti ham bor. Bu jumalarning barida kishining o'limi ko'zda tutiladi. Shularga tayanib, vasiqalarda kechgan *bar-yoq bol*– ni ham kishining o'limiga bog'lagan ma'qul. Bu o'rinda *bar bol* – "bor bo'lmoq; yashamoq"; chog'ishtiring, o'zbekchada *bor bo'ling* – "yashang" degani; *yoq bol* – "yo'q bo'lmoq; o'lmoq"; *bar-yoq bolsar-men* deganda "(mabodo) o'lib ketsam" degan ma'no anglashiladi.

Masalan, Qayimtudan tariq olinganligi to'g'risidagi vasiqada: *Berginča bar-yoq bolsar-men, inim Barçaqı anı tegilär bilä köni bersünlär* ("Berguncha bor-yo'q bo'lsam [borman-yo'qman], inim Barcha'qi uni ukalari bilan qaytarsinlar") (TH.12.8–10).

örü-qudı bol– va uning ma'nosi:

P. Zayme *örü-qudı* ni qutblarga (Janub va Shimolga) nisbat bergan, ya'ni matndagi *örü-qudı bolsar-men* birikmasini "Janubda bo'lamanmi, Shimolda bo'lamanmi, (qat'i nazar)" deya talqin qilgan (UDD,Za.4: 41, *ikki yulduzli izohga qarang*).

Bunda u *örü tayqa*, *qudı quumqa bar*– birikmasidagi *örü tayqa* ni "janubga" deb tushungan, shunga bog'liq holda, *örü* ni ham "janub", uning antonimi bo'lmish *qudı* ni esa "shimol" deya talqin qilgan.

Ta'kidlash joizki, yozma manbalarda *tay* so'zi shimolga nisbatan ham ishlatilgan: *öñdün yïñaq* – "Sharq", *kündün yïñaq* – "janub", *kedın yïñaq* – "g'arb", *taydın yïñaq* – "shimol"ni anglatadi. Masalan, Sada otli kishining So'lda og'adan bo'z olgani va evaziga o'z uzumzorini sotganligi to'g'risidagi vasiqada: *Bu borluqnıñ sičisi: öñdünü Qara Temürniñ borluq adırar; kündünü yïñaq sičisi ögän adırar; kedın yïñaq sičisi ögän-ök adırar; taydın sičisi Suriqa tegmiş borluq adırar* ("Bu uzumzorining chegarasi: Sharqdan Qara Temurning uzumzori ayiradi; janub tomondagi chegarasi o'zanga taqaladi; g'arb tomondagi chegarasi ham o'zanga taqaladi; tog'

tomondan ya'ni shimoldan chegarasi Suriga tekkan uzumzor ayiradi") (TH.22.6–9).

Shimolga nisbatan *tay* so'zining ishlatilishi, harqalay, turfonliklarning tasavvuri bilan bog'liq. Chunki Turfon vohasining shimoli tog'lar bilan o'ralgan.

Vasiqalarda kechgan *örü tayqa, qudi qumqa barsar* jumlasini ko'zda tutadigan bo'lsak, bu jumlada "Shimol" va "Janub" tushunchasi yo'q. Undagi *örü tay* – "yuqori tog'" hamda *qudi qum* "quyi qum" ifodasi "to'rt tomon; o'zi istagan yer" ma'nosida; "yuqori toqqa (boradimi), quyi qumga boradimi", ya'ni "istagan yerida; hamma yerda" anglamida kelgan.

Mana uning misoli: *Bu küntä mınča Burxan Quliniñ ya örü tayqa, qudi qumqa barsar, öz köñülinčä buyan berip yorisun* ("Bugundan boshlab Burxan Qulining (erki o'zida), yuqori toqqa (boradimi), quyi qumga boradimi, o'z ko'nglicha yo'l tutsin, savob uchun yuraversin") (TH.30.8–10).

Ushbu misolimizdagi *örü tayqa, qudi qumqa barsar* birikmasidagi *örü tay* – "yuqori tog'" hamda *qudi qum* – "quyi qum", ularni o'zaro qarshilantirish yo'li bilan badiiy san'at hosil qilinmoqda; "yuqori toqqa (boradimi), quyi qumga boradimi" degan ma'noda, ya'ni "istagan yerida; hamma yerda" anglamida kelgan. Fikrni bu tarzda ifodalash rasmiy bitiklar uslubi uchun g'ayri-odatiy, lekin matnning ta'sirini oshirish, ifoda badiiyligini ta'minlash, "erkinlik" tushunchasini teran anglatish maqsadida ana shu ibora qo'llanilgan.

Shuning singari, *örü-qudi bol*– ifodasida ham "Janub" va "Shimol" tushunchasi yo'q.

Vasiqalarda kechgan *örü-qudi bol*– ifodasi, bizningcha, ikki xil ma'noni anglatadi. Birinchisi, "qashshoqlashish"ni bildiradi: *örü* – asli "yuqori", ko'chma ma'noda boylikka nisbatan ishlatiladi; *qudi* – asli "quyi", ko'chma ma'noda qashshoqlikka nisbatan ishlatiladi. Vasiqalarda *Berginčä örü-qudi bolsar-men* degan shaklda keladi. Bu jumla "(qarzni) berguncha qashshoqlashib qolsam ham, uni to'lashni kafolatlayman" degan ma'noni anglatadi (TH.52– *vasiqaning izohiga qarang*).

Ikkinchisi, "o'lim" ma'nosida: *örü bol* – "yuqorilashmoq", ya'ni "yashamoq"; *qudi bol* – "quyi bo'lmoq; inmoq", ya'ni "o'lmak"; *örü-qudi bolsar-men* – "(mabodo) o'lib ketsam / bor-man-yo'qman" degani. Matn ham shunga yarasha talqin qilinadi.

Mana misoli: *Berginčä örü-qudi bolsar-men, inim Bilär köni bersün* ("Berguncha yuqori-quyi bo'lsam [ya'ni borim bor, yo'g'im bor / boy yoki

qashshoq bo'larman / biror kori hol bo'lsa], inim Bilir albatta qaytarsin") (TH.52.5–6).

ičtin-taštın bol – va uning ma'nosi:

Ifodaning bu variantida ham "o'lim" ma'nosi yo'q: *ičtin* – "ichkarida", ya'ni "o'z uyimda"; *taštın* – "tashda, tashqarida", ya'ni "uzoqroq bir yerda"; *ičtin-taštın bol* – "uzoq yerda bo'lmoq" ma'nosida ishlatiladi. Matnlarda *Berginčä içtin-taštın bolsar-men* shaklida ishlatilgan, bu "(qarzni) berguncha uzoq yurtlarga ketib qolgudek bo'lsam" degan ma'noni anglatadi. Berimchi (ya'ni qarz-dor kimsa) biror sabab bilan ko'chib ketadimi, qochib ketadimi, qat'i nazar, qarzni to'lash majburiyatini olganda, ana shu jumla ishlatiladi.

Masalan, Bulmish otli kishining Ko'sunchidan kumush qarz olganligi to'g'risidagi vasiqada: *Berginčä içtin-taštın bolsar-men, inim Ayqt(a) čī (?) köni bersün* ("Berguncha ichkarida yo tashqarida [o'z uyumda yo tashda – uzoq joylarda] bo'larman, inim ayqtachi (?) albatta qaytarsin") (TH.53.5–6).

Demak, *bar-yoq bol*– / *örü-qudi bol*– / *ičtin-taštın bol*– bir qolipdagi ifodalar bo'lishiga qaramay, uchulasi uch xil ma'noda ishlatiladi: Shulardan *bar-yoq bol*– "o'lim"ga ishora qiladi; keyingisi "boylik va qashshoqlik", bir paytning o'zida, "o'lim"ga ham ishora qiladi: *örü-qudi bol*– "hech vaqosiz qolmoq; qashshoqlashmoq" hamda "o'lib ketmaq" degani; so'nggi *ičtin-taštın bol*– "bu yerda yashamaslik; uzoq yurtlarga ko'chib ketish" ma'nosidadir. Lekin har uchulasi ham, olingan qarz to'la-to'kis kafolatlanuvini bildiradi.

Ushbu ifodalarni talqin qilishda, ularning asosini buddizm ta'sirida boshqa xalqlardan o'tgan deya qaramaslik kerak. Ular qadimgi turkiy tilning ichki imkoniyatlari, turkiy xalqlarning milliy mentaliteti, o'z qarashlari ta'sirida shakllangan.

erklig beg işin-küčin tutup

Joriyani sotib, o'rniga bo'z olinganligi to'g'risidagi vasiqada *Erklig beg işi, elči-yalawač küčin tutup*, degan jumla ishlatilgan (TH.23.18–19). Bu jumladagi *beg işi* ni S.E. Malov *beg eşi*, ya'ni "bekning xotini" deb tushungan, shuning uchun bu jumlaning ruschaga: "Eсли же кто, употребив силу влиятельного беге и жены его, послаников и вестников..." deya tarjima qilgan (Malov 1951,213). Aslida, esa bu misoldagi *iş-i-küči* – juft so'z, "hukmi; qudrati" ma'nosida. Shunga ko'ra, ushbu jumlaning: "Hukmdor bekning, elchining kuch-quvvatiga tayanib" deb talqin qilinsa, to'g'ri bo'ladi.

miñ yil, tümän kün

Ushbu birikmadagi *tümän* – “o‘n ming”, *tümän kün* – “o‘n ming kun”.

Mahmud Koshg‘ariy *tümän* so‘zining badiiy funksiyasini yaxshi ko‘rsatgan. Uning yozishicha: *tümän* – “har narsaning ko‘pi”; *tümän-türlüg söz-lädi* – “har xil so‘zlar so‘zladi; turli-tuman so‘z-ladi”; *tümän miñ* – “ming-ming, ming tuman, ming marta ming, bir million”; *tümän miñ yarmaq* – “bir million tanga” (MK.101b).

Sanoqda *tümän*, *miñ* eng yirik sonlardir. Ular vaqtning anglatuvchi *kün*, *yil* so‘zlari bilan kelganda davr uzoqligini bildiradi. Shuning uchun ham badiiy adabiyotda, vaqt uzoqligini ta‘riflash uchun ulardan keng foydalanilgan. Bitiklarda kechgan *miñ yil, tümän kün* birikmasi vaqtga nisbatan “doimiy; umrbod, bir umr” ma‘nolarini anglatadi.

miñ yil, tümän kün birikmasi ko‘k turk yozuvli bitik toshlarda ham ishlatilgan. Jumladan, uyg‘ur xoqonligining hukmdori Mo‘yun-cho‘r sharafiga o‘rnatilgan bitikda yaxshi bir misol bor (Malov 1959,30–44). Bitikda 750-yil voqealari to‘g‘risida so‘z borar ekan, Mo‘yun-cho‘r tilidan: “O‘sha yili... oq o‘rda chodirini tiktirdim, mudofaa devorlarini qurdirdim, yozni o‘sha yerda o‘tkazdim, o‘sha yerda tangriga ibodat qildim, tug‘roimni, bitigimni, (tuzugimni) o‘sha yerda yarattirdim (*belgümin-bitigimin anta yaratitdim*)” deya ta‘kidlanadi. Keyingi yil voqealari bayonida ham shunga yaqin mazmunli jumalarni o‘qiymiz: “O‘shanda g‘arbda lduq bashda, yabash va to‘qush (daryolarining) quyilishida yozni o‘tkazdim. O‘sha yerda saroymni qurdirdim, mudofaa devorlarini o‘sha yerda qurdirdim, ming yillik, tuman kunlik bitigimni-tuzugimni o‘sha yerda yassi toshga yarattirdim (*bñ yilliq tümän künlik bitigimin belgümin anta yası taşqa yaratitdim*)” deyiladi bitikda (matnning 19–22-qatorlariga qarang).

So‘nggi misolda kechgan *bitig-belgü* – “davlat tuzugi; nizomi” ma‘nosini bildiradi; *bñ yilliq tümän künlik bitigimin belgümin* deyilganda ming yillik yozuvlarga, o‘tmish an‘analari ta‘sirida shakllangan tuzukka ishora etilmoqda.

miñ yil, tümän kün birikmasi qulni sotish, yerjoyni biror kimsaga o‘tkazish bilan bog‘liq holda tuzilgan vasiqalarda ham ishlatiladi. Endigi er yoki qul egasining huquqini kafolatlash, bundan buyog‘iga o‘la-o‘lguncha unga egalik qila oluvini ta‘kidlash uchun ana shu jumladan foydalaniladi.

Mana buning misoli: *Bu tört sīčiliy borluq üzä miñ yil, tümän künkä tegi Basa Toy[r]il erklig bolsun*. – “Bu to‘rt chegara oralig‘idagi uzumzorga

ming yil, tuman kunga qadar Basa To‘g‘ril egalik qilsin” (TH.48.11–12).

yasadaqi qinqa tegsünlär

yasadaqi qinqa tegsünlär jumlasidagi *yasa* – huquqqa tegishli atama, davlatning bosh qonuni; *qin* – “qiyin-qistov; jazo” ma‘nosidadir. *Qina* – fe‘li ana shu so‘zdan yasalgan bo‘lib, “qiynamoq; jazo bermoq” ma‘nolarini anglatadi. Mahmud Koshg‘ariy lug‘atida: *beg anı qınadı* – “bek uni qiy-nadi, iskanjasiga soldi”; *teñri anı qınadı* – “Xudo unga jazo berdi” (MK.283a).

tegsünlär – so‘zma-so‘z “tegsinlar; etishsinlar” (*teg* – fe‘lidan), lekin bu o‘rinda “tortilsinlar; mah-kum etilsinlar” degani, ya‘ni ushbu jumladan “dav-lat qonunidagi jazoga tortilsinlar” anglashiladi.

Qaytsu tudungning Chintsu Shiladan qarz olib, evaziga o‘z bolasini unga o‘g‘illikka topshirganligi to‘g‘risidagi vasiqada kelgusida to‘langan qarz-ga hech kimsa da‘vo qila olmasligi, bitimni buzib, da‘vo qilg‘udek bo‘lsa, o‘sha kimsa davlat qonuni-dagi jazoga tortilajagi ta‘kidlangan. Vasiqadagi bu jumla o‘g‘il evaziga qarz beruvchi Chintsu Shila-ning tilidan beriladi.

Mana o‘sha satrlar: *Men, Čintsu ayayqa tegim-ligniñ eçim, inim, oylum, qam-qadaşım almasun, tartmasun. Apam bir-ök ilgäli-tartyalı saqınsar, saw-lari yorımasun. Yasadaqi qinqa tegsünlär*. – “Men, hurmatga sazovor Chintsuning og‘am, inim, o‘g‘lim, qavm-qarindoshim tortib olmasin. Agar biror kim-sa tortib olishni xayol qilsa, so‘zlari o‘tmasin. Davlat qonunidagi jazoga tortilsinlar” (TH.42.6–10).

tört yoli boş

Ushbu birikmadagi *tört yoli* – “boradigan to‘rtala yo‘li, to‘rt tarafi” ma‘nosida; *boş* – “bo‘sh, ochiq; erkin” degani; bu so‘z “erkinlik; ozodlik” anglamini ta‘minlaydi; *tört yoli boş* – “to‘rtala yo‘li ochiq” / “to‘rt tarafi ochiq”, ya‘ni “istagan tomoni-ga ketishi mumkin; o‘z istagicha yashashi mum-kin” degan ma‘noda ishlatiladi.

Bu Titsu atl(i)y oyul Čintsu ayayqa tegimligkä bar erginčä könin pışıyın tapınıp, ayayqa tegim-ligtä kin tört yoli boş, öz köñülinčä barsun. – “Bu Titsu otli o‘g‘il hazrat Chintsuga bor ekanida [ya‘ni uning ko‘zi tirikligida] chin pishig‘ xizmatini qilib, ul hazratdan keyin to‘rt yo‘li ochiq, o‘z istagicha ketsin” (TH.42.4–6).

Qadimgi turkiy adabiyotda tomon bilan bog‘liq bo‘lgan *tört buluñ* tushunchasi ham bor. Bu o‘rinda *buluñ* – “taraf, tomon” ma‘nosida; *tört buluñ* – “to‘rt tomon; to‘rt qutb; o‘rab turgan taraf-lar” degani. Bu birikma mamlakat tang ahvolda

ekanligi, xalq yov qurshovida qolganligi ta'rifida ishlatiladi. *Tört bulun qop yayi ermis, sü sülapän, tört bulundaqi bodunuy qop almıs, qop baz qilmıs.* – "To'rt tomon butunlay yov ekan, qo'shin tortib, to'rt tarafdagi xalqni butunlay olibdi, butunlay bo'ysundiribdi" (K.2).

boş so'zi qadimgi turkiy tilda bir qancha ma'nolarda ishlatilgan. Masalan, uning "Devonu lug'atit-turk" asarida keltirilgan ma'nolari:

"ozod, erkin": *boş kişi* – "ozod kishi";

"ajralgan, erdan chiqqan": *boş urayut* – "eridan ajrashgan xotin";

"ishdan bo'shagan": *boş elig* – "ishdan bo'shagan qo'l";

"yumshoq, bo'sh": *boş et* – "yumshoq go'sht"; "yumshoq yer"ga ham shu so'z qo'llanadi;

"bo'shatilgan, bo'sh qo'yib yuborilgan": *boş at* – "bo'sh qo'yib yuborilgan ot";

"xoli qilingan, bo'shatilgan": *boş ew* – "bo'shatilgan uy". Shuningdek, narsadan bo'shatilgan idish yoki jildlarga ham *boş* so'zi qo'llanadi (MK.249a).

Undan yasalgan *boşu* fe'lining esa quyidagi ma'nolarini bergan:

anıñ özi boşudı – "uning ichi bo'shaldi, ravonlashdi".

tügün boşudı – "tugun bo'shabroq qoldi".

at boşudı – "ot bog'lovidan yechildi, bo'shal-di".

xan yalavaçıy boşudı – "xon mamlakatiga qaytish uchun elchiga ruxsat berdi".

er urayutın boşudı – "er xotinini taloq qildi, ajrashdi" (arg'ucha). Bu fe'l ham o'timli, ham o'timsizdir. Bu fe'ling kelasi zamon shakli *boşur*, masdari *boşumaq* bo'ladi (MK.281a).

Muallif *boş* so'zining birinchi ma'nosidan yasalgan *boşattı* fe'lini "bo'shatdi, ozod qildi" ma'nosida bergan: *ol bulunuy boşattı* – "u asirni bo'shatdi". Baddan, boshqadan birovning, biror narsaning qutqazilishiga ham shu so'z qo'llanadi (MK.210a).

Yoki *boş* so'zining ikkinchi ma'nosidan yasalgan *boşudı* fe'lini "taloq qilindi" anglamida bergan: *er urayutın boşudı* – "er xotinini taloq qildi, ajrashdi" (arg'ucha) (MK.281a).

Yana qiyoslang: *ol urayut boşattı* – "u xotinini qo'ydi" (arg'uchadir) (MK.210a). Yoki boshqa bir misol: *urayut boşandı* – "xotin taloq qilindi" (arg'uchadir). Muallifning yozishicha, bu mo'tabar emas. Bu so'zning kelasi zamon shakli *boşanur*, masdari *boşanmaq* dir (MK.169b–170a).

boş so'zi sifat vazifasida "bo'sh, lapashang" ma'nosida: *bo'sh o'g'il*; "yumshoq" ma'nosida:

bo'sh xamir; fe'l bo'lib kelganda "erkin, ozod" ma'nosida: *ishdan bo'shmisan?* hozir ham ishlatiladi.

boşa – fe'li esa hozirgi o'zbekchada "ishdan ketdi": *ishdan bo'shadi*, shuningdek, "ozod bo'ldi; erkin bo'ldi": *darsdan bo'shadi*; *qo'li ishdan bo'shadi* shakllarida ishlatiladi.

Hozirgi o'zbek tilida *boş* so'zi "taloq" ma'nosida ishlatilmaydi. Bu ma'noda *xotinini qo'ydi, taloq qildi, ajrashdi* deyiladi. Qadimgi turkiy tildagi *boş urayut* o'rnida esa hozirda *tul xotin, beva xotin* ishlatiladi.

turyu-tumlutu satdım

Badrin otli boydan ellik ikki to'p bo'z olib, o'rniga joriya berilgani to'g'risidagi hujjatda: *meniñ Asan tigin (at)liñ küñümni Bädürnka elig iki bayliñ bözkä turyu-tumlutu satdım.* – "mening Asan tigin otli joriyamni Badrunga ellik ikki bag'liq bo'zga uzil kesil sotdim" (TH.4.3–5).

Ushbu hujjatda kechgan *turyu-tumlutu satdım* birikmasini S.Y. Malov *torqu tomludu satdım* shaklida o'qib, rus tiliga "prodal pravilno i zakonno" yoki matnga bergan izohida *torqu tomludu* ni "pravilno i tochno" deb talqin qilgan. Ma'nosini dalillash uchun Lekok hamda V.V. Radlov talqiniga havola etadi (Malov 1927,9–10). "Древнетюркский словарь"da bu so'z *toyuru tomlitu / toyru tomludu* variantlarida berilib, rus tiliga "zakonno, po vsem pravilam"; "pravilno (~zakonno?)" deb talqin qilingan (*qarang*: DTS,572). Bizningcha, bu so'zning birinchi komponentini *toyuru / toyru* ko'rinishida o'qib, ma'nosini "to'g'ri" ("pravilno (~zakonno?)" deb tushunish biroz mulohazali. Sababi matnda ushbu so'z *toyru* emas, S. E. Malov to'g'ri o'qiganidek, *torqu* yoki *turqu* yozilgan.

Rasmiy hujjatlarda qo'llangan bu so'zni *turqu~turyu* deb o'qilgani ma'qul; o'zagi *tur-* fe'lidan. So'zning keyingi komponenti: *tomludu~tumlutu* (U 5235 ko'rsatkichli hujjatda: *tumlitu*). Chog'ishtirig, "Qutadg'u bilig"da: *tumlit-* – *tumlit-* fe'lining orttirma nisbat shakli; *ko'chma*. "sovut-, bezdir-": *Tügüg yüz, açiy til kişig tomlitur.* – "Tugug yuz, achchiq til kishini sovutadi" (QBS,273).

Harqalay, *turyu-tumlutu* birikmasida ham ko'chma ma'no bor: *turyu-tumlutu satdım* – "uzil-kesil sotdim; butunlay sotdim" angamlaridadir.

erklig bolsun

"Qutadg'u bilig"da: *erklig* – erkli; hukmdor: *Tapuyçi bilä erklig el-kend tüzär.* – "Hukmdor xizmatchi bilan el-kentlarni tuzadi" (QBS,97).

erklig bolsun – buyum, er yoki qulning endigi egasiga berilayotgan erkinlik bo'lib, "egalik qilsin" degan ma'noda ishlatilgan.

Berlin qo'lyozmalar fondida T.M.95 (U 5235) ko'rsatkichi ostida saqlanayotgan ellik tosh bo'z evaziga qulni almashtirilganlik to'g'risidagi hujjatda: *Bir eksügsüz, bu Yuñçiqa miñ yil, tümän künkä tegi Alpiş erklig bolsun.* – "Hech bir e'tirozsiz, bu Yungchiga ming yil, tuman kunga qadar Alpish egalik qilsin" (TH.2.11–13).

Misrga besh tosh bo'z evaziga sotilgan yer uchun tuzilgan hujjatda: *Bu tört siçiliy yerka miñ yil, tümän künkä tegi Misir erklig bolsun.* – "Bu to'rt chegara ichidagi yerga ming yil, tuman kunga qadar Misr egalik qilsin" (TH.8.11–13).

Taplasar, özi tutsun, taplamasar, adin kişikä ötkürü satsun

Ushbu jumladagi *tapla* – fe'li "istamoq, xohlamok; unamoq" ma'nolarini bildiradi. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'ati-t-turk" asarida: *ol tonuytapladi* – "u to'nni qabul qildi, unga unadi". Muallifning ko'rsatishicha, uning kelasi zamon shakli *taplar*, masdari *taplamaq* bo'ladi (MK.286b).

özi tutsun – "o'zi tutsin; o'zi ishlatin". Bu o'rindagi *tut*– "tutmoq, ishlatmoq" ma'nosidadir. Hozirgi o'zbek tilida ham *tut*– fe'lining "ishlatmoq" ma'nosi bor, bu so'z ko'proq narsa-buyumga nisbatan ishlatiladi. Chog'ishtiring, *cho'michni tutdi* – "cho'michni tutdi / cho'michni ishlatdi" degani.

ötkürü satsun – "o'tkarib sotsin; sotib yuborsin" degan ma'nodadir.

Shulardan kelib chiqib, *Taplasar, özi tutsun, taplamasar, adin kişikä ötkürü satsun* jumlasini "Istasa, o'zi tutsin, istamasa, boshqa kishiga sotib yuborsin" deb o'giriladi.

Bu jumla yer-joy oldi-berdisi, qo'l ostidagi qulini o'zga kimsaga sotib yuborish bilan bog'liq holda tuzilgan vasiqalarda bundan buyongi erkinlik uning yangi egasiga o'tganligini kafolatlash uchun ishlatiladi.

Mana misoli: *Bu tört siçiliy borluq üzä miñ yil, tümän künkä tegi Basa Toy[r]il erklig bolsun. Taplasar, özi tutsun, taplamasar, adin kişikä ötkürü satsun.* – "Bu to'rt chegara oralig'idagi uzumzorga ming yil, tuman kunga qadar Basa To'g'ril egalik qilsin. Istasa, o'zi tutsin, istamasa, boshqa kishiga sotib yuborsin" (TH.48.11–14).

Ellik tosh bo'z evaziga qulni almashtirilganlik to'g'risidagi hujjatda: *Taplasar, özi tutsun, taplamasar, adin kişikä ötkürü satsun.* – "Istasa, o'zi tutsin [Ya'ni ishlatin], istamasa, o'zga kishiga o'tkazib sotsin" (TH.2.14–15).

čam-čarim qil-

Ellik tosh bo'z evaziga qulni almashtirilganligi to'g'risidagi hujjatda: *Bu Yuñčiniñ soñ bayan oyrisi-yalyani bolsa, tewi, qasasi bolsa, onluqi-yüs-rüki bolup čam-čarim qilsar, men Quýdamuni bilir-men, Alpiş bilmäs.* – "Bu Yungchining buningdan buyon o'g'risi-yolg'oni bo'lsa, nayrangi (chiqsa), joniga suiqasd qilsa, biron voqea sodir etsa, yaqinlari chiqib da'vo qilsa, men Qug'damuni javobgar bo'laman, Alpish javob bermaydi" (TH.2.16–20).

Bu kişikä čam-čarim qilmasun. – "Bu kishiga zo'ravonlik qilmasin" (TH.4.15).

qorluq bolsun / qorsuz bolsun

Chog'ishtiring, "Qutadg'u bilig"da: *qor bol*– "zarar bo'l-; ziyon qil-": *Sözün bolsa yañluq, seña bolya qor.* – "So'zlaring yanglish bo'lsa, sen uchun zarar bo'ladi" (QBS,221).

Hujjatlardagi *qorluq bolsun* – "zarar ko'rsin; (unga) ziyon bo'lsin"; *qorsuz bolsun* – "zarar ko'rmasin; (unga) ziyon bo'lmasin" degan ma'nolarda ishlatilgan.

Apam bir-ök erklig beg işi, elçi-yalawač küčin tutup, yulayın, alayın, tesärlär, bu kişi-teg iki kişi berip yämä (?) sözläri yorımasun. Čamlayučı kişilär qorluq bolsun. Bu bitig tuta Bädryn qorsuz bolsun. – "Agar biror kimsa hukmdor begning, elchining kuchiga tayanib, tortib olayin, degudek bo'lsa, bu odamga teng keladigan ikki kishi berib, yana so'zini o'tkazmasin. Da'vo qiluvchi kishilar zarar ko'rsin. Bu hujjatning egasi Badrun zarar ko'rmasin" (TH.4.15–20).

erklig beg işi-küčin tut-

Shabi ismli kishining Basmilga sotgan yeri to'g'risidagi hujjatda:

taqi bir-ök erklig beg işi-küčin tutup, alayın, yulayın tesärlär, bu-oq ögän üzä suwaqlıy iki tanču yer yaratı berip yulup alsun. Yuldaçı kişi qorluy bolsun, Basmil qorsuz bolsun. – "agar biror kimsa hukmdor bekning ishi-kuchiga tayanib, uni olib qo'yaman desa, mana shu o'zandan suv ichuvchi ikki tanchu yer topib berib, keyin yulib olsin. Yuluvchi kishi ziyon ko'rsin, Basmil ziyon ko'rmasin" (TH.6.18–22).

ayitip bitidim / inčkä ayitip bitidim

Mahmud Koshg'ariyga ko'ra: *ayitti* – "so'radi"; *ol menä söz ayitti* – "u mendan so'z so'radi". O'g'uzlar *men añar söz ayittim* ("men u bilan so'zlashdim") deydilar, lekin bu qoida emas [qoidaga xilof] (MK.58a).

Yoki "Qutadg'u bilig" da: *Oqidi elig bir kun Og-dulmishig, / Ayitti bodun hali, el-kun isig.* – "Elig bir kun O'gdulmishni (yoniga) chaqirdi, / Xalq ahvoli, el-yurt ishi haqida so'radi" (QBS,42).

ayitip bitidim – "so'rab yozdim"; *inckä ayitip bitidim* – "birma-bir so'rab yozdim".

Vasiqani qog'ozga bituvchi kimsa, idora xodimi hujjatning aniqligini dalillash uchun ishlatiladigan birikma.

Ellik tosh bo'z evaziga qulni almashtirilganligi to'g'risidagi hujjatda: *Men Šila Quydamuniqa inckä ayitip bitidim.* – "Men Shila Qug'damunidan birma-bir so'rab [Ya'ni uning aytganlari bo'yicha birma-bir] yozdim" (TH.2.32–33).

Yoki boshqa bir misol. Qush Temur otli kishining bo'z evaziga ekin ekadigan yer olganini tasdiqlovchi hujjatda: *Men Čatir bu bitigdäki onluqča bizin kišilärkä, qač (?) qata yinckä ayitip bitigil temiškä bitidim.* – "Men, Chatir, bu hujjatdagi o'n nafar bizning kishilardan qayta-qayta, birma-bir so'rab, (sen) yozgin deganlari uchun yozdim" (TH.5.23–24).

S.Y. Malov bu jumlani *Män Čatir (?) bu bitigdäki onluq ča biz (?) in kisi-lär-kä Äñč Qada inckä ayitip bitigil timiš-kä bitidim* shaklida o'qib, rus tiliga "Я, Чатыр, содержимое этого документа написал под диктовку, заставляя Энч-Када спрашивать десятерых людей" deb tarjima qilgan (Malov 1951,206–207). Ushbu jumlada kishi ismi shaklida berilgan *Äñč Qadani*, menimcha, *qač qata* deb o'qilgani ma'qul. Bu so'z "necha bor; necha qayta; qayta-qayta" degan ma'noni beradi. Undan keyingi so'zni esa *yinckä* deb o'qisa bo'ladi. Chunki *yinckä ay*– "aniq, dona-dona so'zlamog" ma'nosini anglatadi (*qarang*: DTS,261). Shundan kelib chiqib, jumlaning mazmuni ham o'zgaradi: ... *qač (?) qata yinckä ayitip bitigil temiškä bitidim* – "... qayta-qayta, birma-bir so'rab, (sen) yozgin deganlari uchun yozdim".

Eski hujjatlarda rasmiy va badiiy uslublarining qorishiq holda uchrashi yoki yuridik kimsalar nutqining bu ko'rinishda uyg'unlashuvi turkiy rasmiy uslubning to'la shakllanib ulgurmaganidan emas, aksincha, uning o'ta taraqqiy etgani, fikrni ifodalash, hujjatning rasmiyligini ta'minlash imkoniyatlari kengligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

Yozma manbalar:

1. Drevnetyurkskiy slovar. – L., 1969.
2. *Kaşgarlı Mahmud. Dīvānū Lūgati't-Türk.* Tıpkıbasım / Facsimile. Ankara, 1990.
3. Uyğurskie delovye dokumenty X–XIV vv. iz Vostochnogo Turkestana. Predislovie, transkripsiya, perevod s drevneuygurskogo L.YU. Tugushevoy. Faksimile rukopisey. M., 2013.
4. Kul tigin bitigi: Sodiqov Q. Ko'k turk bitiglari: matn va uning tarixiy talqini. 2004, B6–112.
5. *Sodiqov Q.* Ilk va o'rta asrlarda yaratilgan turkiy hujjatlar. 2016.
6. "Qutadg'u bilig" so'zligi. Tuzuvchi Q. Sodiqov. 2020.

Ilmiy – nazariy asarlar:

1. *Malov 1927 – Malov S.Y.* Dva uygurskix dokumenta. – Tashkent, 1927.
2. *Malov 1951 – Malov S.E.* Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti. M.–L., 1951.
3. *Malov 1959 – Malov S.E.* Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti Mongolii i Kirgizii. – M. –L., 1959.
4. *Tugusheva 1975 – Tugusheva L.YU.* Ya-зыковые i vneyazykovye znacheniya v de-shifrovke pamyatnikov drevneuygurskoy pismennosti. // "Sovetskaya tyurkologiya", №5. Baku, 1975. S. 27–32.

BOQIJON TO'XLIYEV,
filologiya fanlari doktori,
Toshkent davlat Sharqshunoslik
universiteti professori

“QUTADG‘U BILIG”DA “O‘RUNG” SO‘ZI BILAN BOG‘LIQ OBRAZLAR GENEZISIGA OID AYRIM MULOHAZALAR

Annotatsiya: Maqolada XI asr yozma adabiy yodgorligi “Qutadg‘u bilig”dagi qadimiy so‘z va obrazlar haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlari: so‘z, o‘rung, obraz, ramz, talqin, epos, doston, yozma yodgorlik, funksional-semantic.

Аннотация: В статье ведётся дискуссия о слове урунг в письменном памятнике XI века “Кутадгу билиг”

Ключевые слова: Кутадгу билиг, слово, образ, символ, интерпретация, эпос, дастан, письменный памятник, функционал-семантический.

Turkiy adabiyotning XI asrdagi holati, uning janrlar tizimi, obrazlar ko‘lami, badiiy-tasviriy prinsiplari va yana ko‘pgina boshqa jihatlar atroflicha o‘rganishni taqazo etadi. Biz bu yerda ushbu masalalarning barchasini qamrab olish imkoniga ega emasmiz. Bu alohida va chuqur tadqiqot obyekti. Biz faqat XI asr adabiyotidagi bir obraz ustidagina fikr yuritish bilan chegaralanamiz. Bahsimiz “Qutadg‘u bilig”dagi “o‘rung” so‘zi va u bilan bog‘liq obrazlar ustida boradi.

Eng avval, bu so‘z anglatgan ma‘nolarni ko‘zdan kechiraylik. U asarda deyarli o‘ttiz marta uchraydi va ko‘pgina holatlarda oq rang ma‘nosini beradi:

Seniñdan qachan kelgə edgü yorıq,

Өгүң sut bila kirdi edgü qılyıq.

Sendan qachon yaramas xatti-harakat sodir bo‘ladi,

(Senga) ezgu fel(lar) oq sut bilan kirgan.

(Misollarning barchasi uchun qarang [43])

Ko‘chma ma‘noda u “toza, pokiza, sof, yaxshi, ezgu” degan ma‘nolarni anglatadi:

Qaraqqa yag‘uma, ey asli Өгүң,

Өгүңда qara tärk yuqar, ul көгүң.

Qoraga yaqinlashma, ey asli oq,

Oqqa qora tez yuqadi ko‘ring.

Kishi mijozi ko‘rinishlaridan biri ham shu so‘z bilan yuritilgan. “O‘rung” so‘zi asarda qush nomini yasashda ham ishtirok etgan: “o‘rung qush”.

“O‘rung”ning ritual kiyim ma‘nosini tashigani ham ko‘rish mumkin:

Tүmen yilde baru tul erdim tulas,

Bu tul tәni sychlyb Өгүң kedtim as

Tuman yildan beri mayus tul edim,

(Endi) bu tullik kiyimini yechib oq libos kiydim.

Bu so‘z ijtimoiy tabaqalarni farqlashda ham qo‘llangan:

Qara qul qarası bolur, beg – Өгүң,

Qaralı Өгүңli adırtı көгүң.

Qora bu – qo‘llar qorasidir, bek esa oqdir,

(Yaratuvchi) qora bilan oqni farqlaydi, ko‘ring.

Uning “qirg‘il” so‘zi bilan birga juft holda qo‘llanishi ham kuzatiladi, bu holda u ko‘chma ma‘noda “yoshi katta, tajribali” degan ma‘nolarni tashiydi:

Yag‘ıychı Өгүң-qırg‘ıl ersıglarıg

Yag‘ıqqa alын qıl, көтүrsү cherig

Jangovar, sinchi, yoshi katta (tajribali) baho-dirlarni

Yovga qarshi oldingi qatorga qo'y, (toki) lashkarlarga dalda bersin.

Turkiy xalqlarda, jumladan, Yoqutlarda "o'ring" so'zi ayrim minerallar, o'simlik va hayvon nomlari tarkibida uchraydi: *o'runqbaliq, o'ring tilax, o'ring altin*; hatto ovqat nomi tarkibida ham qayd etilgan: *o'ring ash*.

Shu tilda joy nomlari (*O'ring Biran, O'ring ko'l, O'ring qoya*), shaxs nomlari (erkaklarniki: *O'ring Alkanay, O'ring ko'lkinu*; ayollarniki: *O'ring Uyan, O'ring Ukaydan-ku*) va boshqalar. Xuddi shu tilda uning "qutli, muqaddas" degan manolari ham saqlangan [27.3178-3180].

"O'ring" so'zining sinonimi bo'lgan "oq"ning "Qutadg'u bilig"da uchramasligi xarakterlidir, vaholanki XI asrdagi turkiy tilda bu so'z mavjud bo'lgan. Uni Mahmud Qoshg'ariy qayd etadi:

*Aj qopub äwlänyb,
Aq bulit örlänyb,
Bir-bir ýzä öklänyb,
Sachlub suwı ähräshyr.*

Oy chiqib, atrofini oq bulut, doirasi (o'tovi) o'raganda, bulutlar bir-birining ustiga mingashib gulduros bilan suvlarini to'kadilar [19.258].

"Oq" so'zi qadimgi turkiy bitiglarda, jumladan, u O'rxun yozuvlarida ham aks etgan [31.118].

Ana shu mulohazalardan kelib chiqadigan bo'lsak, bu so'z bilan bog'liq bo'lgan tasavvur va obrazlarning "Qutadg'u bilig"da tasodifiy emasligini anglash mumkin bo'ladi.

Endi quyidagi misralarni o'qib, ularning talqini bilan qiziqib ko'raylik:

*Serinsa kishi öz tilekin tapar,
Serib turdachy er öryñ qush tutar.
Kishi sabr qilsa, o'z tilagini topadi,
Sabr qilib turuvchi kishi oqqush tutadi.*

Bu yerda dastlab ikkita savol o'rtaq tushadi:

1) Sabr qilgan odam nega boshqa narsa emas, oqqushni tutishi kerak?

2) Xo'sh, oqqush ham tutildi deylik, nima bo'пти? Bu bilan nima o'zgarib qoladi?

Eng avvalo, shuni aytish lozimki, bu obraz turkiy xalqlarning juda qadimiy urf-odatlarida hamda tasavvur-e'tiqodlari, ishonchlari bilan aloqador. Oqqush obrazi tilak-maqsadlarni ro'yobga chiqarishda vosita ramzi sifatida amal qiladi. O'zbek xalq ertaklaridagi davlat qushi bilan bog'liq holatlarni eslash fikrimizni dalillaydi. Bunday hol qoraqalpoq, qirg'iz, turkman, qozoq, yoqutt va umuman, barcha turkiy xalqlarning ertaklarida ko'p uchraydi. Xalq qo'shiqlarida ham "oq qush" obrazi tez-tez ko'zga tashlanadi. Shu xalqlarning yirik epik asarlarida ham uni ko'p kuzatamiz.

Hatto "Alpomish" dostonida ham oppoq g'oz qiyofasidagi ramziy obrazni ko'rish mumkin. Alpomishning unga murojaatida "g'oyibning qushi" deya ta'kidlashi bejiz emas [2.103-104].

Turkiylarning qadimgi ishonch-e'tiqodlarini o'zida mujassam qilgan (olimlarning fikricha, VI-VIII asrlarga, kechi bilan esa X asrga aloqador bo'lgan). "Irq bitigi"dayoq oqqushga yo'liqish baxt belgisi sifatida talqin etiladi:

*Ar sükä barmyş,
Solta aty armyş.
Ar qug'u quşqa soquşmyş,
Quğ'u quş qanatyña uryp (una)
Ögı qany ögı säbınür tır.
Anča bılınlär ädgü yl. [30.200-201]
Yigit jangga (ovga) bordi,
Yo'lda oti horidi.*

*Yigit oqqushga yo'liqdi.
Oqqush uni qanotiga mindirib,
U bilan yo'lga tushdi va ota-onasiga yetkazdi.
Ota-onasi shodlandi, deyishadi,
Bilib qo'ying: bu yaxshi.*

"O'ring qush" "Qutadg'u bilig"ning o'zidayoq qut, ya'ni baxt-saodat ramzi sifatida talqin etiladi:

*Ujuz tutma erdәмni örgen, oğ'ul,
Bu erdem yөrygi öryñ qushteg ul.
Өryñ qush qutyteg bu erdәм quty,
Yury, qush atag'yl sen erdәм aty.
San'at-hunarni o'rgan, qadrsiz tutma, o'g'il,
Bu san'at-hunarni ravishi oqqushdekdir.
San'at-hunarning qut-sharofati oqqushnikidir,
Kel, sen san'at-hunarning otini (oq) qush (deb)
atagin.*

Shu munosabat bilan turkiy xalqlar folkloridagi oqqush – qizlar obrazini eslash o'rinli ko'rinadi: "Oqqush-qizlar afsonaviy mifologik obraz bo'lib totemizm davri tasavvurlariga borib taqaladi hamda u turkiy epos va xalq afsonalariga qanchalik yaqin bo'lsa, boshqa xalqlar ertaklarida ham shunchalik ma'lumdur" [13/103-104].

Agar e'tibor berilsa, "o'ring" so'zi bilan kelgan holatlarda bir muqaddaslik, ilohiylik ta'kidlanadi. Buni Yusuf Xos Hojib qo'llagan "o'ring bashlig' er" obrazida yana bir marta ko'rish mumkin:

*Neky ter, eshitgil, öryñ bashlyğ' er,
Ajunug' kechyrmiş uzun yashlyğ' er.*

Oq boshli (sochi oqargan) kishi nima deydi, eshitgin,

Dunyoni qaritgan uzun yoshli kishi.

Bu obraz asarning boshqa bir yerida (2973) ham uchraydi. Bundan tabiiy ravishda shunday savol tug'iladi. "Oq boshli odam" kim edi? U faqat qari, kekxa kishi sifatidagina kelmayaptimi?

Shuni alohida qayd etish lozimki, "Qutadg'u bilig"da qarilik maxsus ta'kidlanadigan bo'lsa, unda avuchqa (avuchg'a) so'zi qo'llanadi. Bunda "avuchg'a" alohida hurmat va e'tibor bilan tilga olinadi:

*Neky ter, eshitgil avuchqa so'zi,
Avuchqa so'zi ul yigitlar kezi
Qari so'zini eshitgin, (u) nima deydi,
Qari so'zi yigitlar ko'zidir.*

Shuningdek, keksalikni anglatish uchun qari, qurtg'a, chal singari so'zlarning qo'llangani ham ma'lum. Bu o'rinda oxirgi so'zning qadimda "oq" ma'nosini ifodalaganini ham ta'kidlash o'rinni bo'ladi.

Ushbu obrazning tarqalish hududini ko'rib chiqaylik. Tanishishni o'zbek folkloridan boshlagan ma'qul.

"Gulqahqah" ertagida tilla kokil bolaga bir chol yo'liqadi va uni jodugar aldab solgan yo'ldan chiqarib, to'g'ri yo'lga solib yuboradi. Yo'lda u yana bir cholga yo'liqadi va bular uning maqsadlari yo'lida yordam berishadi [7.27-31].

Bu vazifa ertaklarda katta yoshli ayol jinsidagi qahramonga ham yuklatilishi mumkin. "Kenja Botir" ertagidagi yer ostidagi Ona obrazi shu jumlagi mansub [14. 55-64].

Ertaklarda ham chol (yoki kampir)ning katta yoshdaligi alohida ko'rsatiladi: ("Shahzoda Salmon") yo'lda borayotgan ekan, qarshisidan bir *nuroni* chol chiqibdi [36.98]. Ertaklardagi shu qariya ko'pincha ilohiy qudrat egasi sifatida namoyon bo'ladi: "Mo'ysafid qo'lini ochib: – Ixlosing madad bo'lib, murodingga yet! – deb fotiha o'qibdi. Shu zamon Bektemir botir: "Men uzoq uxlab qolibman", – deb o'rnidan turibdi" [6.111].

"Ular yo'lda ketayotganlarida bir kampirga ro'para bo'libdilar (bu "*rahimli* pari ekan") [8.138] Ayni shu chol tush orqali ham qahramonga madad bera oladi.

Katta yoshdagi kishilarga alohida e'tibor o'zbek xalq maqollarida ham ko'zga tashlanadi:

*Yosh kelsa ishga,
Qari kelsa oshga [40.177].
Qari bor – barakang bor [41.291].*

Bu xildagi maqollarni deyarli barcha turkiy xalqlarda ko'rish mumkin:

Yoqutlarda: "Кыгдаqаһы хааһахха хаалаан сылдан subelet – "Qarining nasihatiga amal qil, uni (o'zing bilan) yoningda olib yur", "Кыгдаqа-стан subetin ыл, ederten eyeten ыл" – Qaridan maslahat ol, yoshdan – tinchlik ol" [11.39].

Tatar maqollarida: Qari bar oyda qot (qut) bar, Qarchyk bar oyda orchyk bar [32.430].

Qozoq xalq og'zaki ijodida: Kərinің бағы іg [42.112]. Kəri – kərinің sөzi dəri [42.114].

Endi o'zbek xalq dostonlariga nazar tashlaylik. "Yusuf va Ahmad" dostonidagi Bobo Qambar obrazi bu jihatdan ibratlidir: "*bir mo'ysafid chol, rangginasi bir hol, soqollari oppoq bo'lib kindikdan oshgan...*" [38.102].

"Nuralining yoshligi" dostonida Avazxon uch-ratgan chol portreti ham xarakterli: "Boshida kulosi bor, kiftida qadi-mudtak, jandasi bor, (qo'lida) so'tasi bor, *bir ko'gala soqoli bor bobo* turib Avazxonning jilovidan ushlab, Avazxonning husniga boqib, bir so'z aytadi" [25.19].

"Oq boshli" odamning o'zbek folkloridagi ko'rinishi Xizrdir:

Yusufbek aytyapti, Bobo Qambar yo'yyapti:

– *Yolg'iz odam Zanglab yotgan dashtida,*

Oppoq dastor turgan ekan boshida,

Yakka kelib, tizzin cho'kib bir kishi,

Omin dedi Ahmadjonning qoshida,

Duo qilib, omin degan kim bo'ldi?

– *Bir oti Rahmdir, bir oti Qodir,*

Makkani qilgandi Ibrohim Halil,

Omin desa Ahmadjonning qoshida,

Qulluq bo'lsin, bolam ko'rgan tushingiz,

Yolg'iz omin degan hazrati Xizr [38.182].

Shuningdek, ilohiy qudratga ega bo'lgan qirg'chilton ham oq dastorli qilib tasvirlanadi.

O'zbek xalq ertaklaridagi "oppoq boshli chol" o'rnini asta-sekin oddiy chol olganini, bora-bora esa uning to'g'ridan to'g'ri Xizr deb nomlanishini kuzatish mumkin. "Xolmirzajon" ertagidagi bosh qahramon tushidagi Xo'jai Xizr fikrimizning dalili bo'la oladi [16.136].

"Kitobi Dada Qurqut"dagi Qurqut ota tasvirida ham biz "oq boshli odam" tasvirini ko'ramiz. Qurqutni V.M.Jirmunskiy "qabila asoschisi va dono shaman" deb atagan [13.16]. "U o'g'uzlar orasidagi birinchi inson edi. U hamma narsani bilar, nimani gapirsa o'sha narsa amalga oshar edi" [13.527].

Qozoq xalq eposi "Ko'zi Qo'rpesh va Bayan-Sulu"dagi qariya yuz yoshli Oqsoqol obrazi [13.203], "O'g'uznoma"dagi Ulug' Turk tasviri ("...O'g'uz xoqonning yonida oq soqolli, oq sochlig', uzun bo'ylig', epchil bir keksa kishi bor edi, uquvli bir dono odam edi, afsungar edi") ham e'tiborli [35.170]

Ayni jihatlar qirg'iz xalq eposida ham ko'zga tashlanadi. "Manas" dostonidagi "Jakыр, Чыуырды, Bakdoolot uchoonun tush korgonu" bobida o'qiymiz.

Чырым ууку алыртыр.

Ak seldesi bashynda,

Ak sakalduu bir adam.

Kelip kirdi qashyna...[17.40]

V.M.Jirmunskiy Manasdagi Oy xo'ja obrazi bilan bog'lab qiziqarli kuzatishlarni bayon qiladi: U yerda, Ko'ketoy o'limi munosabati bilan bo'lgan azada taklif etilganlar qatorida Oy xo'ja nomli "oltin soqolli", "qozondan ulkan oq sallali, qo'lida hassa, og'zida olloning so'zi, o'zi xudo yo'lida kun botar tomondan kelayotgan kishi eslatiladi" [13.84]. Semeteyga nom berish marosimida ziyo-fatga yashirincha kelgan oq soqolli qariya-devona obrazi ham xarakterlidir [13.97].

Xuddi shu dostonida tez-tez ko'zga tashlanib turadigan qyrg'yl chal ("Qutadg'u bilig"da "o'rung-qirg'il" juft so'zi ham mavjud) obrazi ham xarakterlidir: Manasda u dastlab 7 pahlavonning biri sifatida ko'zga tashlansa-da, [18.18] aslida u 40 jo'raning (O'zbeklardagi qirq chiltonning) boshlig'i vazifasida namoyon bo'lgan.

"Edigey" dostonida "Keksa qo'shiqchi, ayniqsa, Yamboy qiziqarli figuradir. Keksa qo'shiqchi uchun o'zining uzoq hayoti davomida jamlagan donoligi xarakterli. Xalq ijodi uning katta yoshi bilan iftixor qiladi. Ehtimol, biz kekxa kuychi obrazida O'rta Osiyo ko'chmanchilarida katta e'tibor tushadigan Shaman tasvirini ko'ramiz" [34.33]. Xakas qahramonlik dostoni "Altin-Arig'da ham "sochi oq" qahramoni ko'zga tashlanadi" [3.225].

Ko'rinadiki, turkiy xalqlarning juda ko'pchiligida "o'rung" so'zining ma'nosi bilan bog'liq hollargina takrorlanadi xolos, bevosita shu so'zning o'zi esa iste'moldan chiqib ketgan ko'rinadi. Islomlashgan turkiylarning deyarli barchasida shu holat mavjud. Ammo islom ta'siriga uchramagan turkiylarda, shuningdek, buryat-mo'g'ul epoida bu so'zning o'z ham ko'chma ma'nolarda keng iste'molda ekani ko'rinadi. Shor folkloridagi "oltin tog' cho'qqilaridan ola qamishdan tayoq tutgan oltin (odam)" ham mohiyat e'tibori bilan "o'rung bashlig'er"lar silsilasiga mansub.

Qalmiq xalq epoida "Jangarda" Oppoq chol obraziga bergan izohida mualliflar shunday yozadi: (U) Mongol xalqlarida shomoniy qadimiyatiga ega bo'lgan mifologik obraz bo'lib, keyinchalik budda mifologiyasiga moslab qayta ishlangan. "Jangar"da dunyoni saqlovchi bahodir sifatida e'tiqod qilindi. Ushbu dostonida Oppoq cholning dushman xonining homiysi sifatida ko'rinishi faqat bir marta qayd etiladi xolos" [13a. 457].

Mo'g'ullarda bu obrazning nisbatan xilma-xil ko'rinishlari qayd etilgan [24.71]. "Sumeru oltin tog'i" dostonida bu obraz – himoyachi – homiy sifatida namoyon bo'ladi [24.272]. Mo'g'ul epoida-

gi "Aq saqal Aduchi" – ("Oq soqolli cho'pon") ham shu turkum qahramonlari orasida alohida mavqega ega. "Oyrat bilinalari alohida muhabbat bilan "cho'ponlarning eng yozg'uchidan" qari Oq-soqol haqida to'xtab o'tadi" [23.4-7].

Yoqutt ertaklarida ham dono maslahatchi chol obrazi keng tarqalgan. Uning nomi – Seerken Sesen. Bu haqda maxsus tadqiqot olib borgan Y.N.Dyakonova (1953-1993) shunday yozadi: "Maslahatchi chollar yoqutt sehrli ertaklaridagi eng qadimiy obrazlardan. Materiallar tahlili bu xil personajlarning bir necha xilini qayd etish imkonini beradi. Birinchidan, antropomorf obrazlar: Quyoshning singlisi yoki onasi, daryo yoqasidagi kampir, daryo yoki ko'l arvohi; ikkinchidan, uch opa-singil; uchinchidan, oddiy ezgu kampirlar" [10.56].

Y.N.Dyakonova bu obrazlarni onalik (matriarxat) zamoni bilan bog'lar ekan, ona urug'i rolining pasayishi bilan maslahatchi-chollar obrazi paydo bo'la boshlaganini qayd etadi. Jumladan, mifik bashoratchi dono qariya Seerken Sesen haqida shunday yozadi: "Bu nomning qirg'iz va qozoq ertaklaridagi qahramonlar Jeerenche chechen, Jirenshe-o'tkir va chiroyli so'z ustalari nomi bilan o'zaro kesishishiga e'tibor bermaslik mumkin emas. Nazarimizda, ushbu personaj asoslari umumturkiydir, zero, yoqutt folklorida so'zamolik Seerken Sennenning eng asosiy xususiyatlaridan biridir" [10.59]. So'ng u A.Y.Kulakovskiyning quyidagi fikrlarini keltiradi: "Bu sharq tomonlarda alohida va yolg'iz yashaydigan kichkina dono chol nomidir. U asosan ertaklarda amal qiladi. Uning oldiga bahodirlar eng qiyin paytlarda maslahat uchun borishadi. U hamma payt dono maslahatlar beradi, hamda uning bashoratlari har doim amalga oshadi" [10.59].

Yoqutt uligeri "Xan-Jargistay"da o'n yoshida ota-onasidan yetim qolgan qahramon "janob oq tangri"ga o'z taqdirini belgilab berishni so'rab iltijo qiladi [13.236]. Ushbu qahramon funksiyasini buryat-mo'gul qahramonlik ertagi "Xon-Tujir"dagi "orig'dan ham oriq, soqoli yerga yetadigan chol" [13.236] ham ado etadi. Umuman, epik qahramonga nom berish motividagi asosiy qahramonlardan biri mana shu mifo-folkloristik oq soqolli, oq sochli, qari kishi obrazi deb aytish mumkin. Bu turkmo'g'ul regionida uchun tamomila xosdir [13.235-237]. Bu obrazning "otar epoida, cho'pon" ("tabunshik") qiyofasidagi ko'rinishi B.M.Jirmunskiy tomonidan batafsil tahlil etilgan [13. 256-263].

O'zbek va boshqa xalqlar folklorida tipik hisoblangan xususiyatlar yoqutt ertaklarida ham takrorlanadi. Uning tashqi qiyofasidagi belgilar (qarilikdan bukilgan sakson yoshlardagi chol, qor-

day oppoq sochlari)... ham aynan takrorlanadi. Bunday holat buryat ertaklariga ham xos. [13.62]

V.V.Radlov oltoy qalmlaridagi keksalarga bo'lgan alohida hurmat-ehtiromlari haqida to'xtab "menimcha, bularning hammasi shomonlardagi qabila va ajdodlar kulti bilan bog'liq" deydi hamda kelinga aytiladigan olqishlarga doir bir necha qo'shiqlarni ham keltirgan. Ular orasida "Keksalar olqishi doimo senga tegib tursin", "Eng aziz kishilar olqishi senga yor bo'lsin" singari duolarni kuzatish mumkin [28.178].

Teleutlardan yozib olingan "Ukkinning shikoyati" qo'shig'ida ham keksalar haqidagi quyidagi ishora bor:

Ulug'lar o'gitiga quloq solmay,

Men inimni pastga qurdim.

Ey! Ey! Ey! E! [28.198]

Abakan tatarlarida amal qilgan qahramonlik eposi orasida Ay Moko (Oydan kuch olgan) haqidagi dostonida ham biz "Oppoq soqolli chol" obraziga duch kelamiz [28.232].

Yoqutt olonxonlaridagi oq shamanlarning oq otlar tarzida namoyon bo'lishi, ayniqsa, "bizni yosh oq toychalar qiyofasida o'zimizning o'rmon-ko'limiz-beshigimizga haydadi", – deyishlari qiziqarlidir [39.73]. Agar oq shamanlarning oq ot tarzida namoyon bo'lishi qadimgi turklardagi ot kulti bilan chambarchas bog'liq ekani nazarga olinsa, unda "Irk bitik"dagi oq otning funksiyasi va uning turkiy adabiyotdagi o'rni ham ravshanlashadi:

Oq ot dushmanini

Uch avloddan ajratib

Tavba qilishga va o'tinishga majbur qildi, deyishadi,

"Qo'rqma, yaxshiroq o'tin,

Vahimaga tushma, yaxshiroq yolbor, deyishadi.

Bilib qo'ying, bu – yaxshi" [33.73].

Oq shaman ayollarning qahramon himoyachisi – homiy tarzida kelishi ham xarakterlidir [26.284]. Ularning portretida ham oqlik alomati kuchli.

Eramizning V–VI asrlarida yaratilgan manixeylarning ibodat kitobi "Xuastanift"dagi "yaruq tangri" ham o'z mohitiga ko'ra shu silsilaga mansub.

Nihoyat, biz "o'rung" bilan bog'liq bo'lgan nomlarning o'ziga duch kelamiz. Bularning manbasi yoqutt olonxolaridir. Dastlab, shuni qayd etish kerakki, yoqutt tilida "o'rung" so'zi "yuryung" tarzida qo'llanadi.

Yoqutt olonxolarga xos xususiyatlardan eng muhimi, ularda bu so'z, asosan, atoqli ot – shaxs nomi sifatida uchraydi. Ammo maxsus qayd etish lozimki, ular ko'pincha ilohiy yoxud muqaddas

tushunchalar bilan chambarchas bog'liq bo'ladi:

Yuryung Ayni Toyon – oq himoyachi bobo,

Aуы – yoqutt mifologiyasida insonlarni himoya qiluvchi ezgu ilohlarning umumiy nomi;

Toyon – dunyodagi birinchi inson, qabila egasi, qabila asoschilari nomining tarkibida qo'llanadigan so'z.

Yuryung Uyan – Oq sezgir

Uyan – sezgir, nozik

Hatto ayrim qabila nomi ham shu so'zda tashkil topgan: Yuryung Adjynga xaan yoqutlardagi muqaddas suv nomi tarkibida ham ushbu so'z uchraydi: Yuryung Selgey.

Biz uchun eng muhimi yoqutt olonxonlarida Oq er, Oq bola (o'g'lon) kabi obrazlarning mavjudligidir.

Ularning birinchisiga e'tibor qilaylik:

"Yuryung Ауыы Toyon" degan olonxo shunday boshlanadi: "Sakkiz bo'lakli osmonning quyi o'lkasida, uch bo'lakli osmonning ustki qismida, quyosh botmaydigan mamlakatda sutday oq tanli Yuryung Ауыы Toyon o'z xotini Ajinga Sier bilan yashar edi. Ularning (oq) turalarga o'xshash to'qqiz o'g'illari, oqqushlarga o'xshash sakkiz qizlari bor edi" [12.16].

Yoki:

"Oq osmonning yuqorisida Yuryung Ауыы Toyon ukasi, otlar ilohi Kyuryuyo Djiyosyogyoy yashar edi" [12.33].

Bu xil misollarni yana ko'plab keltirish mumkin. Ulardan ko'rinadiki, Yuryung nomi bilan aloqador bo'lgan olonxo qahramonlari asosan ilohiy, sehrli kuch-qudrat egalari sifatida namoyon bo'ladi. Ular dunyoning yaratilishidan boshlab ko'plab narsalarning paydo bo'lishida ham homiylik qiladilar.

Buryatlarda O'rung nomi bilan ataladigan osmon ilohalari ham mavjud [22.13]. Oqlik alomati ikkinchi guruh tangrilarida ham bor. Zayan Sagaan Tengri (Tvorets Belyy nebojitel) shundaydir [22.13]. Quyosh va Oy xudolari nomlari tarkibida ham "oq" belgisi alohida ajratiladi [22/14].

Aslida, oq rang qadimiy tasavvurlarda hayotiy boshlanma sifatida talqin etiladi. Yana "Kartaga Mergan"ga murojaat etaylik. Mergan o'lgan singlisining suyaklarini yig'ishtirib olib uni tiriltirmoqchi bo'ladi. Uning nolasini eshitgan oq ot bu ishni oq o't (maysa) vositasida bajarish mumkinligini aytadi... Ot ketadi va o'tni olib keladi. Kartaga Mergan oq o't yordamida opasini tiriltiradi [28.244].

Oq sochli qari kishi qiyofasi buryatlardagi suv ejiniga ham nisbatan berilgan. U Uhan xan (suv podshosi) deyiladi [22.11].

Yetti og'ayni yulduzlarning buryat shamanizmida Yetti qariya (Doloon ubged) deyilishi ham e'tiborga molik [22.14]. Miflarga ko'ra, 7 og'ayni yulduzlar "osmonga ko'tarilib ketgan yetti qariyadir, boshqa bir qarashlarga ko'ra esa Xojar Temirchining 7 o'g'li bosh suyaklarining yuqori qismidir" [22.14].

O'rung bash, o'rung sach, o'rung saqal v.b.larning teskari qutbi ham mavjud bo'lsa kerak. Taxminan rang bilan aloqador bo'lgan mifologik (afsonaviy, epik) qahramon ham bo'lishi ehtimoldan uzoq emas.

Har holda o'zbek xalq ertaklaridagi Oq dev va Qora devning mavjudligi faktning o'zi bu boradagi kuchli dalildir. Ammo yozma adabiyot nisbatan kuchli "tanlanish"ni boshidan kechirgani uchun ham unda qadimiy obrazlar taraqqiyotining hamma xususiyatlarini izlash o'rinli bo'lmaydi. Bu folklor va mifologiya zimmasida qoladigan vazifadir.

Biz yuqorida "O'rung" so'zining islomlashgan turklar tilida saqlanmaganini aytdik. Yana alohida ta'kidlash joizki, bu so'z har holda atoqli ot – kishi nomi sifatida uchramaydi.

Turkiy xalqlar folkloridagi Sochli Aziz (Chachli Aziz, Chachti Aziz, Shashli Aziz) obrazining mavjudligi ham xarakterlidir [29.355].

O'rxun obidalari orasidagi eng yirik yozma yodgorlik "Bilga hoqon bitiktoshi"da (732 yil) ham bu so'z qayd etilgan.

Islomlashgan turklarda, shuningdek, budda diniga topunuvchi xalqlarda (jumladan, Sibir turklarida ham) esa bu so'z turli fonetik variantlarda kishi nomlari sifatida keng tarqalgan. Bunda turli folklor janrlarining xarakteridan kelib chiqib, "o'rung" asar qahramoni, qabila asoschisi, mifologik yaratuvchi sifatida namoyon bo'ladi. Bularga qo'shimcha tarzda yana bir faktni ham keltirish mumkin.

Umuman "o'rung boshlig'" kishining turkmo'g'ul eposidagi ko'rinishlari asosida hukm yuritiladigan bo'lsa, uning donishmand va oqil qabila boshlig'i va homiy, yo'l boshchi, bashoratchi va nihoyat qudrat egasi hatto xudo kabi funksiyalarni ado etganini ko'ramiz. Bunday xilma-xil funksiyalarining "bir kishida mujassam bo'lishi poeziya va magik marosimning qadimgi sinkretizmi uchun xosdir" [13.532].

A.Fon Gaben "Qadimgi turkiy adabiyot" maqolasida bir ibodat yoki madhiya matnida arcun (*arjuni*) so'zining uchrashini hamda X.Lyudersning so'z

sanskrit tilidagi *arjuna* ("Oq"), ya'ni Kuchi xoqoni-ning sulolaviy nomi bo'lishi mumkinligi haqidagi taxminini keltiradi [1.326]. Shunga asosan, biz "o'rung" so'zining mazkur atama bilan yaqinligini, ehtimolki, manba va mansha nuqtayi nazaridan birligini taxmin qilishimiz mumkin. Bu taxminga asoslar qisman yuqorida aytiladi. Ularga qo'shimcha tarzda yana quyidagilarni ham aytish mumkin:

1) Ularning fonetik jihatdan yaqinligi;

2) Har ikki so'zning ham funksional-semantik jihatdan ekvivalent ekanligi.

Ammo ushbu asosimizning birinchi bandi bir qarashda o'zini oqlamagandek qo'rinadi. Shunga ko'ra unga to'xtab o'tish joizdir.

Sanskrit tilidagi *arjuna* (*arjuna*) qadimgi turkiy tilda arcuni (*arjuni*) shaklida o'tganligi Gaben maqolasidan ko'rinib turibdi. Turkiy tilda ketma-ket kelgan undoshlarning nisbatan ozligini, buning ustiga r-j qo'shilmasining mutlaqo ko'rinishini e'tiborda tutsak, bu so'zning keyinchalik "aruni" shakliga kirganligini taxmin qila olamiz. Oxirgi unlining tushib qolishi ham turkiy til fonetikasi qonuniyatlariga zid emas. Endi "arun" shaklining "O'rung" so'ziga munosabatini oydinlashtirish ancha oson kechadi. N undoshining "NG" shakliga kirishi ham mumkin bo'lgan holdir. Agar u davrlarda qadimgi turkiy tilga xos bo'lgan singarmonizm qonuniyatining amal qilishini hisobga olinadigan bo'lsa, so'z boshidagi "a"ning "o"ga aylanib ketganini ham tasavvur qilish qiyin bo'lmaydi.

"Qutadg'u bilig"da ushbu so'zga talaffuz nuqtayi nazaridan yaqin keladigan yana bir so'z bor. Bu "erdani"dir.

Qopa keldi ørløb sata qalqanı

Ajun meñzi boldı ørğı erdani.

Marjon shodasi yuqorilab ko'tarila keldi,

Jahon yuzi oq marvarid (kabi) bo'ldi.

Ushbu so'z Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'ot it-turk" asarida ham qayd etilgan: "Erdini – toza marvarid. Durri g'alton" [19.159].

"Erdini" XI asrdagi turkiy tilda predmet nomi sifatida qo'llana boshlagan bo'lsa ham, uning belgi ifodalashi, xususan, oq rangni ifodalashga xoslangani hali bu davrda to'la yo'qolib ketmagan ko'rinadi. Chunki Mahmud Qoshg'ariy yuqoridagi izohining davomida yozadi:

"Xotinlarga erdini uzuk deyish bilan durri g'alton tanalik (demakki, oqlikka moyilligi bor – T.B.) xotin ma'nosi anglashiladi" [19.159].

"Qadimgi turkiy lug'at" mualliflari bu so'zning "erdini" shaklida "O'g'uz xoqon afsonasi"da ham uchrashini qayd etishgan. Unda bu so'z "qimmatbaho tosh, xazina" ma'nosida qo'llangan [9.176].

Lugʻatshunoslar ushbu soʻzning kelib chiqishini sanskrit tiliga bogʻlashadi. Shunday boʻlsa, “erdini” qadimgi sanskrit tilidagi “**arjuni**” yoki “**arjuna**”ning ayni oʻzi boʻlib chiqadi. Chunki sanskritcha “**arjuna**”ning turkiy talaffuzda “**arjuni**” boʻlishi mutlaqo tabiiydir. “J” tovushining “d”ga aylanishi esa turkiy tillardagi fonetik qonuniyatlari toʻla mos keladi.

Demak, dastlab sanskrit tilida “oq rang” maʼnosini tashigan bu soʻz turkiy tilga oʻtgach, predmetlik maʼnosini ifodalay boshlagan. Bunda biz ushbu soʻzning otlashish holatini ham taxmin qilishimiz mumkin. Unda bu soʻzdan keyin kelgan ot tushib qolgan boʻladi.

Yana “oʻrung” soʻziga qaytadigan boʻlsak shuni aytish mumkinki, bu soʻz turkiy tillarning qadimiy davrlaridan beri yashab kelayotgan eng qadimiy soʻzlardan biridir. U soʻz keyinchalik muqaddas eʼtiqodlarni anglatuvchi tushunchalar tizimidan joy olgan. Ayni mana shu holat uning islom muhiti-dagi turkiy tillardagi isteʼmolining pasayishiga olib kelgan.

Ehtimolki, Yusuf Xos Hojib zamonida adib oʻzi eshitgan folklor namunalarida bu soʻzning nisbatan faol qoʻllanishini kuzatgan va ulardan oʻz asarida tegishli tarzda foydalangan.

Ularning orasida qadimgi ajdodlar kultining bir qirrasini sifatida “oʻrung boshligʻ er” ham yuzaga kelgan. Bu hodisa ijodkorning milliy-maʼnaviy qadriyatlarini anglash va anglatishdagi ijodiy tafakkur mevasi sifatida namoyon boʻlgan.

Bunga yana qoʻshimcha qilish mumkinki, ushbu qahramonning nutqi (fikri) sifatida keltirilgan misralar har doim yo xalq maqollariga, yoxud hikmatli soʻzlarga juda yaqin keladi:

*Neky ter, eshitgil, ەرүң boshlygʻ er,
Ajunygʻ kechyrmiş uzun yashlygʻ er.
Қылынч edgү tut, ey ajun tutgʻuchy,
**Keligli turur qut yana bargʻuchy.
Qatygʻlan, өзүңга qodun edgү at,
Vafa qilmagʻa qut, seni qylgʻa yat.***

Oq boshli (sochi oqargan) kishi nima deydi, eshitgin,

Olamni(ng ishlarini) kechirgan, uzun yoshli kishi:

Ey olamni ushlab turuvchi, fel(ing)ni ezgu tut,
Qut keluvchi (va) yana (qaytib) ketuvchi (narsa)dir.

Xarakat qil, oʻzing uchun ezgu nom qoldir,
Qut senga vafo qilmaydi, seni begona qiladi.

Bu yerdagi “oʻrung boshligʻ er” funksional jihatdan “Kitobi Dada “Qoʻrqut”dagi Qoʻrqut ota

obraziga tenglashadi. Zero, xalq dahosining ifodasi maqollarni aytish xalqning donishmandi va ustozi sifatida Qoʻrqut otaga nisbat beriladi” [13.533].

Bularning hammasi shuni koʻrsatadiki, bu obraz kelib chiqishiga koʻra juda qadimiy tasavvurlar, ishonch va eʼtiqodlar bilan bogʻliq hamda uning XI asr adabiyotida uchrashi mutlaqo tasodifiy emas.

Nazarimizda, oppoq sochli (yoki soqolli) kishi obrazining kelib chiqishi qabilaviy hayot va u yerdagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat bilan chambarchas bogʻlanib ketgan. Bu obrazning juda arxaik qatlamga mansubligi ortiqcha asos talab qilmaydi: uning turkiy hamda moʻgʻul folklorida bab-baravar holda uchrashi shu fikrni quvvatlaydi.

Yana bir muhim xulosa shundan iboratki, qadimiy yozma yodgorliklarda turkiy xalqlar tasavvuri va dunyoqarashlarini koʻp darajada oʻzida mujassam etgan folklor namunalarining, xususan, qadimiy mif va afsonalarning izlari oz emas. Faqat ularni koʻrish, ilgʻash, oʻqish va uqish bugungi mutaxassislarimiz zimmasidagi asosiy vazifalardan biri boʻlib qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Afon Gaben. *Drevnetyurkskaya literatura – // Zarubejnaya tyurkologiya, vypusk I, M.Nauka, 1986, S.326.*
2. Alpomish. *Oʻzbek xalq qahrmonlik eposi. Matnni tuzuvchi va nashrga tayyorlovchi T.Mirza-yev. – Toshkent, Fan, 1999, S. 271.*
3. Altyn – Арыг. *Xakassiy geroicheskiy epos, Zapis i podgotovka teksta, statya, perepo i kommentarii V.E.Maynogashevoy, M.Nauka, 1988, S. 225.*
4. Baxt izlagan yigit. *Nashrga tayyorlovchi S. Umarov. – Toshkent, 1981, S. 186.*
5. Said Botir. *Nashrga tayyorlovchi S.Umarov. Oʻzbek xalq ertaklari, toʻplam, Toshkent, “Yosh gvardiya”, 1981, S. 212-215.*
6. Bektemir botir. *Nashrga tayyorlovchilar M. Afzalov, K. Imomov. Oʻzbek xalq ertaklari. Toʻplam, Toshkent, “Yosh gvardiya”, 1981, S. 100-111.*
7. Gulqahqah: – *nashrga tayyorlovchi Z.Husanova. – “Oʻzbek xalq ertaklari” toʻplami. Toshkent, “Yosh gvardiya”, 1981, S. 27-31.*
8. Zar kokilli yigit, – / *Oʻzbek xalq ertaklari. Nashrga tayyorlovchilar M.Afzalov, K.Imomov, Oʻsha toʻplam, S.138 –142.*
9. *Drevnetyurkskiy slovar, L.Nauka, 1969. S. 176.*
10. Dyakonova Y.N. *Yakutskaya skazka. (russko-yakutskie vzaimosvyazi). L.Nauka, 1990, S.56.*

11. Emelyanov N.V. Yakutskie poslovitsi i pogovorki, Yskutsk, 1962, S. 39.
12. Emelyanov N.V. Syujety yakutskix olonxo, M., Nauka. 1980. S.1980.
13. Tyurkskiy geroicheskiy epos... S.166.
14. Djangar. Kalmytskiy geroicheskiy epos. Sostavlenie toma, podgotovka tekstov, issledovanie, kommentarii i slovar N.I. Bitkeeva i Ovalova E.B. – M.: GRVL, 1990, S. 475.
15. Kenja botir // O'zbek xalq ertaklari. Nashrga tayyorlovchilar M.Afzalov, K.Imomov. B. 55-64.
16. Korogly X.G. Vzaimosvyazi epasa narodov Sredney Azii, Irana i Azerbaydjana... B.134.
17. Kulsa – gul, yig'lasa – dur. Ertaklar. Aytuvchi Abdug'afur Shukurov, nashrga tayyorlovchilar Z. Husainov va B. Sarimsoqov. – T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1983, B. 302.
18. Manas epos, I kitep, Sag'ymbek Orazbek ulunun varianty boyuncha. Ekinchi basylyshy, Frunze, 1984, S. 40.
19. Manas, II kitep, Sag'ymbek Orazbek ulunun varianty boyuncha. Ekinchi basylyshy, Frunze, 1984, S. 18.
20. Koshg'ariy Mahmud. Devonu lug'atit-turk. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. Mutallibov. – T.: Fan. T. I. 1961.
21. Koshg'ariy Mahmud. Devonu lug'at it-turk. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. Mutallibov. – T.: Fan. T. II 1962.
22. Koshg'ariy Mahmud. Devonu lugat it-turk. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. Mutallibov. – T.: Fan. T. III. 1963.
23. Mixaylov T. M. Buryatskiy shamanizm...S. 13.
12. Mongolo-oytarskiy geroichiskiy epos. Perevod i vstupilnaya statya B.YA.Vladimitsova, PGR. 1923, S. 4-7.
13. Neklyudov, S.YU. Tumurseren. Mongolskie skazaniya o Gesere. Novye zapisi. M.Nauka. 1982.S. 71.
14. Nuralining yoshligi. Aytuvchi B.Olimov, yozib oluvchi va nashrga tayyorlovchi T.Mirzaev. – Nurali dostonlari, – T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1989, S. 5-44.
15. Okladnikov A.P. Istoriya YAKutii, Yakutsk: Yakutgosizdat, 1949, t.I. Proshloe Yakutii do prisoyedineniya k russkomu gosudarstvu.S.284.
16. Pekarskiy E.K. Slovar Yakutskogo yazyka T.SH.Vypusk desyatyy, L., 1927, vypusk 10-13, S. 3178-3180.
17. V.V.Radlov. Iz Sibiri. Stranitsy dnevnika. M., GRAA, 1989, S.172, 173. (tarjima bizniki).
18. Skazanie ob Idige – V.M.Jirmunskiy. Tyurkskiy geroicheskiy epos... S.355.
19. Stebleva I.V. Poetika drevnetyurkskoy literatury i ee transformatsiya v ranneklassicheskiy period. – M.:Nauka, 1976, S. 200-201.
20. Talat Tekin Orhon yazitlari, Türk tarih kurumu basimevi, Ankara, 1988, S. 118.
21. Tatar xalq makallare, och tomda, 2 tom, juyuchisy ham tozuchese Nakyy Isabat, Kazan, 1963. S. 430.
22. To'xliev B. Irq bitig. – // Adabiy meros, №4 (28), 1983, S. 71-75.
23. Falev P.A.Vvedenie v izuchenie tyurskix literaturnyx narechiy. –T.: 1922 g., S.33.
24. Sharq yulduzi, 1989, 4-son, 170-bet.
25. Shahzoda Salmon– // O'zbek xalq ertaklari. Nashrga tayyorlovchilar M.Afzalov, K.Imomov, B. 98.
26. Yusuf va Ahmad. Doston. Aytuvchilar: Muhammadqul Jomrod o'g'li Po'ltkan va Fozil Yo'ldosh o'g'li; yozib oluvchi Hodi Zarif; nashrga tayyorlovchi B.Sarimsoqov, mas'ul muharrir T.Mirzaev. – T.: 1987.
27. Yusuf va Ahmad. Doston. Aytuvchilar: Muhammadqul Jomrod o'g'li Po'ltkan va Fozil Yo'ldosh o'g'li; yozib oluvchi Hodi Zarif; nashrga tayyorlovchi B.Sarimsoqov, mas'ul muharrir T.Mirzaev. – T.: 1987, B.152.
28. Yastremskiy S.V. Obrazsyy narodnyy literatury yakutov – Trudy Komissii po izucheniyu Yakutskiy ASSR, L. 1929, T. UP. S.73.
29. O'zbek xalq maqollari, ikki tomlik, I tom, A.O., – T.: Fan 1987, B.177.
30. O'zbek xalq maqollari. Tuzuvchilar B.Sarimsoqov, A.Musaqulov, M.Madrahimova. – T.: Fan, 1981. B. 291.
31. Qazaq xalqy makaldary, – Almaty, 1991, B.112.
32. Qutadg'u bilig (Saodatga yo'llovchi bilim), Transkripsiya va hozirgi o'zbek tiliga tavsif. Nashrga tayyorlovchi filologiya fanlari nomzodi Qayum Karimov. –T.: Fan, 1971.

YE.E.BERTEL'S,
professor

ALISHER NAVOIY DUNYOQARASHI MASALASIGA DOIR

Buyuk o'zbek shoiri Alisher Navoiy ijodini o'rganish urush davrining qiyinchiliklariga qaramasdan muvaffaqiyatli davom etmoqda. Keyingi yillarda bajarilgan ishlarning muhim xususiyati – konkretlikka intilish, shoir asarlarining ma'no qatlamlariga imkon qadar chuqur kirib borishdir. Bunday yondashuv qonuniy bo'lib, tabiiy ravishda hozircha umumiy bir holatda bo'lsa ham, Navoiy dunyoqarashi haqida muayyan bir tasavvur uyg'otadi.

Ushbu kichik bir axborotda men shoir dunyoqarashining ayrim qirralarini aniqlash niyatida emasman. Bunday vazifa nihoyat darajada murakkab bo'lib, hozircha hech kim tomonidan bajarilmagan bir qator dastlabki masalalarni hal etishni taqozo etadi. Bu ishlarning ko'лами va xarakteri xususida esa taxminiy tarzda bo'lsa-da, mulohaza yuritishga urinib ko'raman.

Avvalo shuni ta'kidlash joizki, Navoiy ijodiy merosining asosiy qismini – badiiy asarlar tashkil qiladi. Bizgacha undan Farobiy yoki Ibn Sino singari falsafiy qarashlari aks etgan ilmiy risolalar, afsuski, yetib kelmagan. Shunday qilib, tadqiqotchi Navoiy fikrini badiiy obraz qobig'idan ozod etib, ayni obrazni tushuntirib berishi lozim bo'ladi. Bunday tahlil murakkab, chunki matnni erkin talqin qilish xavfi mavjud va buning oqibatida shoir mulohazalarini modernizatsiya qilish (zamonaviylashtirish) "imkoniyati" bor. Agar Navoiy ijodi XV asr kontekstidan yulib olinib talqin qilinsa, bu nihoyatda xavfli tus oladi.

Alisher Navoiy, shubhasiz, o'z davrining ilg'or kishisi sifatida kelajakka ham teran nazar tashlagan. Shu bilan birga, shoir o'z zamonasining farzandi va uning qarashlari davr qarashlari bilan ko'p jihatdan hamohang, ularni yoqlaydi yoxud inkor etadi. Bu endi isbot talab qilmaydigan haqiqatdir.

Demak, uning dunyoqarashini davr fonida tadqiq etish lozim. Biroq biz davr falsafiy, ijtimoiy, irfoni, siyosiy qarashlari haqida nimalarni bilamiz?

Sharq falsafasi tarixi o'rganilganicha yo'q. Agar Farobiy, Ibn Sino, Beruniy singari mutafakkirlar merosiga ma'lum darajada diqqat qaratilib (aksariyat hollarda haddan ziyod erkin va noto'g'ri) ba'zi mulohazalar bildirilgan bo'lsa, Sharqdagi falsafiy fikrning keyingi taraqqiyoti yuzasidan Yevropa fani hatto o'ylab ham ko'rmagan va yangilash da'vo bilan bu davr hech qanday original narsa yarata olmagan degan hukm chiqargan. Aynan shu sababli biz keyingi davrning darg'alaridan ish boshlashimizga to'g'ri keladi. Buning uchun bizda zarur material bormi? Shubhasiz, bor va bo'lganda ham haddan ziyod.

Ma'lumki, XIII asrdan keyin musulmon dunyosida falsafiy asarlar (tor ma'noda) deyarli yaratilmagan. Bu yerda buning bizga ma'lum sabablari haqida to'xtalmaymiz, falsafiy fikr yo o'z ustiga so'fizm po'stinini tortgan yoxud badiiy obraz qobig'iga yashirinib, allegoriya, istiora shaklini olgan.

Alisher Navoiy yashagan davrda XV asr – tasavvuf tariqatlari orasida eng ilg'or suluk naqshbandiya edi. Hamonki, shoir naqshbandilik tariqatining yirik vakili Abdurahmon Jomiyga qo'l berib sulukka kirgan ekan, u bu tariqatning asosiy qarashlarini tan olgan bo'ladi. Afsuski, biz bugun tariqat haqida biror-bir jiddiy tadqiqotga ega emasmiz va fan uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni aniq shakllantira olmaymiz. Ammo buni amalga oshirish nihoyatda zarur. Bizgacha shayx Bahouddinnning tarjimai holi mufassal bayon qilingan manoqib yetib kelgan, Xo'ja Muhammad Porsoning Bahouddinning so'zlarini jamlagan

“Qudsiya” asari saqlanib qolgan hamda Porsoning nazariy xarakterdagi, katta hajmdagi “Fasl al-xitob” nomli asari mavjud va bundan tashqari Xo’ja Ahrorning qator risolalari ham bor. Ushbu manbalarning qiyosiy tadqiqi ularning ayrimlarini hatto toshbosma nashrlari ham mavjud bo’lib, naqshbandiylik sulukining asosiy qarashlarini oydinlashtirib, hali hech kim tomonidan yozilmagan, keyingi tadqiqotlar uchun nihoyatda zarur bo’lgan va hozircha mavhum qolayotgan terminologiyani aniqlashtirishi mumkin.

Bu ishni amalga oshirgandan so’ng, keyingi murakkab bosqichga, ya’ni Navoiyning ustozlari bizgacha ulkan merosi birlamchi manbalarda yetib kelgan Abdurahmon Jomiyning asarlari tadqiqiga o’tamiz. Jomiy va Navoiy ijodiy merosini qiyosiy o’rganish, shubhasiz, ko’p narsa beradi. Ilmiy adabiyotlarda ko’p marta ta’kidlanadiki, Navoiyning “Tuhfat ul-afkor” qasidasi (afsuski, bizda hozircha topilmagan) Jomiyning “Lujjat ul-asror”iga, “Nasim ul-xuld” esa “Jilo ar-rux” ga javobdir. Jomiyning har ikki qasidasi bizgacha to’liq yetib kelgan va ulardan birini men shoirning avtografi asosida nashrga tayyorlaganman. Ularning falsafiy mazmuni qiziqarli bo’lib, Navoiyni tushinishda yaqindan yordam beradi.

Biz yana Navoiy qayd etgan muhim ma’lumotlariga egamiz, ya’ni shoir “Xamsat ul-mutahayyirin” da Jomiy qo’li ostida bir necha falsafiy asarlarni mutolaa qilganini aytadi. Bular: “Lavoyeh”, “Lavome”, “Sharhi ruboiyot”, “Ashi’at ul-lamoat”, “Ilohiynoma” – Abdulloh Ansoriy, “Haft avrang”, Iroqiy Hamadoniyning “Lamoat” asaridir. Oxirigi kitobga Navoiyning so’zlariga ko’ra alohida diqqatni qaratish lozim, chunki Jomiy bu xususida shunday degan: “Bu kitobni nodon va beandom tavrlig’ va nohamvor ravishlig’ elining ko’proq mashg’ulluq qilg’oni xavos ahlida badnom erishkim, ba’zi o’qumas erishlar. Bu jihatdin bu kitobning xo’bluqlari yashurun qolg’on erish”. Ushbu asarni Navoiyga ta’siri nihoyatda ulkan bo’lgan. Biroq uni o’rganish murakkab, asarni butun falsafiy mazmunini ochish uchun esa unga asos bo’lgan manbalarni, ya’ni

Ibn al-Arabiyning “Fusus al-hikam”ini hamda unga sharh bitgan Sadriddin Kunaviyning asarlarini jalb etmoq lozim bo’ladi.

Afsuski, Ibn al-Arabi deyarli o’rganilmay kelinmoqda. Uni o’rganish, albatta, qiyin va murakkab. Biroq boshqa tarafdin qat’iy aytish mumkin, XIII asrdan keyin musulmon Sharqining butun tasavvuf adabiyoti (jumladan, falsafa ham) ushbu o’ziga xos mutafakkir ijodi bilan aloqador holda kechdi. Uning asosiy g’oyalar dunyosini ochmay turib keyingi davr tasavvuf adabiyotini tadqiq etish imkonsiz.

Yana bir narsani ta’kidlash joiz, Jomiy dos-tonlarining birida (“Silsilat ul-zahab” – A.E.) Hirot adabiy muhitida qaysi ijodkorlarning badiiy asarlari sevib o’qilganligi xususida muhim ma’lumotni qayd etadi. U Rudakiy, Unsuriy, Muiziy, Anvari, Hoqoniy, Sa’diy, Nizomiy, Zohir Faryobiy, Salmon Sovajiy kabi ijodkorlarni sanab ko’rsatgan. To’g’ri, ro’yxatdan joy olganlarning aksari qasidanavis shoirlar, biroq XV asr poetik texnikasini tadqiq qilganda buni e’tiborga olgan maqbul.

Shunday qilib, birlamchi manbalarning o’zi bizga murakkab masalalarni hal qilishda qaysi yo’ldan borishimizni ko’rsatmoqda. To’g’ri, bu yo’l xuddi Navoiyning “o’ttiz qushi” yo’li singari mushkul va uzun, lekin boshqa oson yo’l bilan kerakli natijani qo’lga kirita olmaymiz. Navoiy qarashlari haqida so’z yuritganda, Ibn Sino falsafasini o’rgangan yevropalik olimlar tadqiqotlariga tayanib chog’ishtirib bo’lmaydi, chunki qani Navoiy buyuk salafi merosidan bahramand bo’lganligining isboti? Bu yerda esa oyog’imiz ostida mustahkam zamin va buning isboti, birinchidan, shoir zamondoshlarining asarlari bo’lsa, ikkinchidan, O’rta Osiyoning boy kutubxonalari-da saqlanayotgan bebaho birlamchi manbalar – qo’lyozmalardir.

Shunday qilib, menimcha, Navoiy asarlarining akademik nashrini tayyorlash ishlarini izchil davom ettirgan holda, biz zudlik bilan uning “kutubxonasi”ni atroflicha o’rganishga o’tishimiz kerak. Boshqa ishonchli yo’lni shaxsan men ko’rmayapman.

ABDURASUL ESHONBOBOEV,
*O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi
Davlat adabiyot muzeyi ilmiy xodimi*

SHARQSHUNOS

Annotatsiya: Maqolada sharqshunos Y.E.Bertels ilmiy faoliyatiga qisqacha to'xtanilgan hamda uning navoiyshunoslik rivojiga qo'shgan hissasi ko'rsatilgan, shuningdek, "Navoiy dunyoqarashi masalasiga doir" Maqolasi yuzasidan fikr-mulohaza yuritilgan.

Kalit so'zlar: dunyoqarash, voqelik, naqshbandiya, Sharq xalqlari falsafiy merosi, qo'lyozma yodgorliklar.

Аннотация: В статье коротко останавливается на научной деятельности востоковеда Е.Э.Бертельса, показывается его вклад в развитие навоиведения, а также ведётся рассуждение о его статье "Мировоззрение Алишера Навои".

Ключевые слова: мировоззрение, действительность, накшбандия, наследие народов Востока, рукописные памятники.

Sharq xalqlari madaniyati hamda adabiyotining benazir bilimdoni, o'tgan XX asrning fors-tojik adabiyoti tarixi bo'yicha yirik tadqiqotchisi Y.E.Bertels (1890–1957) navoiyshunoslik taraqqiyotiga ham munosib hissa qo'shgan allomalardan biridir. Biz ulug' olimning Alisher Navoiy dunyoqarashiga oid birgina maqolasi yuzasidan imkoniyatimiz doirasida fikr yuritishni maqbul bildik. Sababi, Sharqshunosning o'z vaqtida kun tartibiga qo'ygan, katta faktik material asosida isbotlab ko'rsatgan, shuningdek, ilgari surgan nazariy problemalar bugun ham o'z dolzarbligini saqlab qolgan va shu tufayli bu xususida fikr almashish,

mulohaza yuritish, qolaversa, Bertelsni olim sifatida bugungi yoshlarga tanitish kelgusidagi tadqiqotlarga samarali ta'sir qiladi deb hisoblaymiz.

Bertelsning Ikkinchi jahon urushi yillari bir muddat Toshkentda istiqomat qilishi nihoyatda samarali kechdi. U respublikamizning boy qo'lyozma fondlari bilan yaqindan tanishdi, o'zbek olimlarining ilmiy tadqiqotlariga rahbarlik qildi, oliy o'quv yurti talabalariga ma'ruzalar o'qidi, matbuotda maqolalari bilan muntazam qatnashib turdi. Uning rahbarligi ostida G'ulom Karimov, Solih Qosimov, Akram Ibrohimov va boshqalar dissertatsiya yoqladilar. Darhaqiqat, uning uch yirik monografiyasi: "**Navoiy**", "**Jomiy**" va "**Aleksandr haqida roman va uning Sharqdagi asosiy versiyalari**" tadqiqoti respublikamiz qo'lyozma fondlaridan unumli foydalangan holda dunyoga kelgan. Toshkentda kechgan hayoti davomida olim o'zbek adabiyoti tarixi, jumladan, Alisher Navoiy ijodi yuzasidan qator maqolalar e'lon qildi. Bular orasida 1945-yili chop etilgan "**Navoiy dunyoqarashiga doir**" maqolasi alohida o'rin tutadi. (1, 45)

Olim shoir dunyoqarashi haqida so'z yuritganda masalani ancha keng ko'lamda oladi va bir qancha zaruriy tadqiqotlarni bajarish lozimligini uqtiradi. Albatta, Bertels maqolasi yozilgandan buyon Sharq falsafasi, adabiyoti, tarixi, etnografiyasini tadqiq qilish bo'yicha qator fundamental ishlar yozildi, muayyan tajriba to'plandi, ayrim allomalar hayoti va ilmiy merosi monografik planda o'rganildi, asarlari turli tillarga, jumladan, o'zbek tiliga tarjima ham qilindi. Bular barchasi galdagi tadqiqotlar uchun mustahkam poydevordir.

Atoqli olim yana bir muhim nuqtaga mutaxassislar e'tiborini tortadiki, buni nazardan soqit etish chalkashliklarni keltirib chiqaradi: "Eng avvalo shuni ta'kidlash joizki, Navoiy ijodiy merosining asosiy qismini – badiiy asarlar tashkil qiladi. Bizgacha undan Farobiy yoki Ibn Sino singari falsafiy qarashlari aks etgan ilmiy risolalar, afsuski, yetib kelmagan. Shunday qilib, tadqiqotchi Navoiy fikrini badiiy obraz qobig'idan ozod etib, ayni obrazni tushuntirib berishi lozim bo'lad. Bunday tahlil murakkab, chunki matnni erkin talqin qilish xavfi mavjud va buning oqibatida shoir mulohazalarini modernizatsiya qilish (zamoniyalashtirish) "imkoniyati" bor". Darhaqiqat, falsafiy g'oyalarni ilmiy yo'sinda bayon etish bilan poetik shaklda ifodalasharo muayyan farqlar mavjud va bu hol o'rta asrlar Sharq madaniyatida (keng ma'noda) badiiy so'zning egallagan maqei bilan izohlanadi. Bu davrda hatto tibbiy risolalar ham nazmda bitilgan. Badiiy obraz ichiga yashiringan falsafiy mulohazani ochib berish uchun esa butun davr falsafiy-irfoniy merosidan xabardorlik talab qilinadi. Aks holda, bu boradagi mulohazalar to'laqonli bo'lmaydi.

Qizig'i shundaki, Bertels maqolasidan besh yil burun akademik yozuvchi Oybek "**Navoiy dunyoqarashi masalasiga doir**" (1940) maqola e'lon qilgan. Adibning bu boradagi mulohazalari ko'p jihatdan Sharqshunos fikrlari bilan hamohangdir: "Navoiy nima to'g'risida fikr yuritmasin (ishq, do'stlik, adolat muammolari yoki progress va fan masalalari) hamma vaqt sahoir bo'lib qolaveradi. U mutafakkir sifatida mantiqning qat'iy chamberlari ichida muhokama yuritmaydi, balki jonli, ilhomkor til bilan kuylaydi . . . *Navoiy jahon adabiyotida asarlari chuqur falsafiy mazmunga ega bo'lgan oz miqdordagi buyuk va nodir shoirlardandirki, ularning asarlarida falsafa bilan poeziya organik ravishda birikib, yagona tilga ega bo'ladi*".(2, 127)

Sharqshunos shoirning naqshbandiylik tariqatiga mansubligidan kelib chiqib, ushbu sulukka aloqador birlamchi manbalarni nashr etish zarurligini va bu ta'limotning g'oyaviy asoslarini oydinlashtirishga xizmat qiladi deb ta'kidlaydi. Bundan tashqari, olim tariqatning ikki yirik vakili Xo'ja Muhammad Porso va Xo'ja Ahrorga alohida diqqat qaratish lozimligini aytadi. Chunki aynan Muhammad Porso tasavvufning yirik nazariyotchisi Ibn al-Arabiy g'oyalarini naqshbandiylik tariqatiga olib kirib, uning nazariy asoslarini boyitgan. Keyinchalik naqshbandiylik sulukini keng ko'lamda, manbalar asosida atroflicha tadqiq qilgan germaniyalik olim Yurgen Paul bu xu-

susida mana nimalarni yozadi: "Hech shubhasizki, yuqorida nomlari zikr etilgan Bahouddinning izdoshlari orasida katta ta'sir kuchiga ega va ulkan meros qoldirgani Xo'ja Muhammad Porsodir" (3, 121). Eslatib o'tamiz, Sharqshunos o'tgan asrning 40-yillaridayoq Ibn al-Arabiy faoliyatiga e'tiborni qaratgan bo'lsa, sobiq Ittifoq hududida 80-yillarning o'rtalariga kelib Ibn al-Arabiy bo'yicha yagona nomzodlik ishi himoya qilingan.

Alisher Navoiy va Xo'ja Ahror munosabatlari mustaqillik yillari xolis o'rganildi, biroq bu tarixiy shaxsga nisbatan munosabat uzoq yillar davomida bir yoqlama, o'ta salbiy edi. O'tgan asrning 40 yillari bizning tarixchilarimiz o'sha davrdagi din va din ahliga bo'lgan munosabatidan kelib chiqib, mafkura talablariga asoslanib, naqshbandiylik tariqatining yirik vakili, o'z zamonasining siyosiy-ijtimoiy hayotida faol rol o'ynagan Xo'ja Ahror faoliyatini qora bo'yoqlarda tasvirlashlariga qarshi olim birlamchi manbalarga tayanib yozgan edi: "Biz Xo'ja Ahrorni yoqlamoqchi emasmiz, ammo shuni yodda tutish kerakki, Jomiy va Navoiy unga hurmat bilan munosabatda bo'lganlar, ularning mamlakatni boshqarish haqidagi fikrlari ko'p jihatdan Xo'ja Ahror qarashlariga yaqin edi. *Mulohaza qilib ko'rilsa, maqolada keltirilgan ma'lumotlar asosida Xo'ja Ahrorni zamonasining oddiy feodal amaldorlaridan ham yomonroq deb o'ylash, aslo mumkin emas*" (4-461).

Bundan tashqari, olim shoir ijodiy merosi yoxud dunyoqarashi haqida fikr yuritganda predmetni butun murakkabligi bilan tarixiylik prinsipi asosida tanqidiy o'rganishga qaratilgan bo'lib, ijodkorni o'ragan adabiy muhitning yetakchi tendensiyalarini nazarda tutgan holda bildirilar edi. Masalan, u Abdurahmon Sa'diyning (1889-1956) Alisher Navoiy ijodiga oid doktorlik dissertatsiyasiga yozgan taqrizida ishning bir qancha ijobiy tomonlarini e'tirof etib, shoir ijodini davr kontekstidan yulib olib talqin qilishga e'tiroz bildiradi: "Qanday qilib Alisher Navoiy dunyoqarashi xalq qo'zg'olonlari ta'sirida shakllandi, deb aytish mumkin? Axir shunday bo'lgan taqdirda undan yirik mulkdor emas, balki revolyutsioner chiqqan bo'lardi. Albatta, bunday talqin mubolag'a va haddan ziyod zamoniyalashtirishdir" (5, 561).

Bertels Sharq adabiyoti namunalariga baho berganda uzoq asrlik adabiy jarayonni uzluksiz, yaxlit va ayni paytda doimiy o'zgarishlarga moyil tarzda ko'radi hamda bir mavzu dorasidagi asarlarni o'zaro qiyoslab fikr-mulohaza yuritadi. U Sharq "**Iskandarnoma**"larini (Firdavsiy, Nizomiy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy va

Alisher Navoiy dostonlarini) chog'ishtirib har bir muallifning mavzuni yoritishdagi xos jihatlarini, adabiy an'anaga munosabatini, yaratilgan asarning zamon bilan bog'liq holatlarini misollar bilan isbotlab ko'rsatadi. Bunda uning Sharq adabiyotini yaxshi bilishi, predmet tarixidan puxta xabardorligi, tadqiqotni keng ko'lamda olib borishi ijobiy natijani ta'minlaydi. Masalan, u "Iskandarnoma"lar tadqiqiga kirishishdan avval Nizomiy dostoni va umuman shoir ijodi (Bertels o'tgan asrning 20-yillaridan boshlab Nizomiy ijodi bilan to umrining so'ngiga qadar izchil shug'ullangan – A .E.) bilan yaqindan tanishligi, dostonning ilmiy-tanqidiy matni o'zi rahbarilgida tuzilganini, ayrim qismlarini rus tiliga tarjima qilib, asar yuzasidan turkum maqolalar chop ettirganini o'rinni ta'kidlab quyidagilarni yozadi: ***"Shunday qilib, men Nizomiy dostoni bilan yaxshi tanishman; uni o'rganish asnosida mavzu tarixi bilan ham yaqindan tanishdim va endi menda Navoiy asarini tadqiq qilish uchun mustahkam zamin paydo bo'ldi"***. (6, 284-285)

Muhtaram olimning ushbu mulohazalari metodologik qiymatga ega bo'lib, u bugun ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q, chunki mustaqillik yillari Navoiy ijodi asosan o'zbek adabiyoti doirasida o'rganilmoqda, bunday yondashuvda, tabiiyki, an'ana va novatorlik masalasi hamda shoir ijodini Sharq adabiyoti kontekstida baholash orqa o'ringa o'tib, tadqiqot natijalari milliy adabiyotshunoslik doirasi bilan cheklanib qolmoqda. Sharqshunos E.Bertels esa ulug' shoir ijodini ko'p asrlik Sharq adabiyotining ajralmas

tarkibiy qismi deb bilgan va tadqiqotlarida asosiy urg'uni Alisher Navoiy ijodiyotining Sharq adabiyoti tarixida tutgan mavqeini belgilashga qaratgan. Rus navoiyshunosligi tarixida Bertels shoir ijodini, shaxsiyatini qalban chuqur anglagani, nozik his etgani bilan alohida ajralib turadi va shu sababli O'zbekistonda olim haqida so'z borganda uni ehtirom ila ***"Ustoz"*** deya tilga olinadi. Shu o'rinda Bertelsning shoir ijodi bo'yicha yozgan tadqiqotlari, taqriz, maqolalarini to'plab, zarur ilmiy izohlar bilan ta'minlab nashrga tayyorlagan shogirdi Ergash Rustamov xizmatlarini ta'kidlash joizdir. Bugungi kunda yurtimizda ustoz Sharqshunosning "Navoiy", "Jomiy" kitobi, "Navoiy va Attor" maqolasi, ayrim risolalari filologiya fanlari doktori, tilshunos Ibodulla Mirzaev tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilingan. Bu yosh avlodni ulug' navoiyshunos ilmiy merosi bilan yaqindan tanishuvida muhim rol o'ynaydi.

Qisqasi, Bertels merosiga teran nazar tashlash, uni o'qib-o'rganish ilmiy akademizmdan saboq berib, tadqiqotning o'ziga xos madaniyati sari yetaklaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Bertels Y. *Izbrannyye trud. Navoiy I Djami. M. 1965. 448 s*
2. Oybek. *Navoiy gulshani. Toshkent. 1967. 127b*
3. Bu haqda qarang: Paul Yu. *Doktrina I organizatsiya Xadjagan-nakshbandiya v pervom pokolenii posle Baxaddina. // Sufizm v Sentralnoy Azii. M. 2004. 121s*

IBROHIM HAQQUL,
filologiya fanlari doktori, professor

MA'NAVIY VALODAT VA O'ZLIK KAMOLI

Odam bo'lish o'zlikni anglash ekan...
Mirzo Bedil

Annotatsiya: Maqolada komillik sir-asrorini ochib beradigan va maxsus tadqiq qilishni talab qiladigan ikkinchi ma'naviy tug'ilish haqida bahs yuritilgan. Va unda ulug' shoirning she'rlaridan olingan misollar tahlil qilingan. Bu mavzu Navoiy she'riyatiga yangicha qarashni joriy etishga ham yaqindan yordam beradi.

Kalit so'zlar: valodat, o'zlik, menlik, nafs, ruh, irfon, tasavvuf, tariqat, so'fiy, ramz.

Annotatsiya: В статье ведётся дискуссия о раскрытии тайны совершенства и требующего специального исследования о втором духовном рождении. В ней проанализированы примеры, взятые из стихов великого поэта. Эта тема поможет ближайшему внедрению нового взгляда на поэзию Навои.

Ключевые слова: рождение, своё “я”, моё, плотское желание, дух, мистика, суфизм, путь духовного совершенства, аскет, символ.

Ma'lumki, Sharq mumtoz adabiyoti Sharq xalqlarining dunyoqarashi, og'zaki ijodi, dini, madaniyati, ma'naviy ehtiyojlari va badiiy zavqiga asoslangan. G'arb dunyosiga uni o'qib o'rganishga qiziqishning kengayishi, hech shubhasizki, uning foydasiga xizmat qilgan. Ilmiy tadqiq va talqinda bu adabiyotning tub mohiyati, psixologik tamoyili, ramziy-majoziy tarkibini to'g'ri anglamaslik esa unga ziyon yetkazgan. Sovet davri rus adabiyotshunosligi ta'sirida shakllangan o'zbek adabiyotshunosligi bunga qarshi turib, o'z nuqtayi nazarini ilgari surish erkiga ham, layoqatiga ham ega bo'lmagan. Natijada o'zbek adabiyotshunoslari o'rgangan mavzu va masalalar, asosan, xorijdan o'zlashtirilgan yoki nusxa ko'chirilgan. Buning boshqa yo'li ham bo'lmagan. Chunki sinfiylik, partiyaviylik, g'oyaviylik hamma amal qilishi shart va zarur bo'lgan qonun-qoida o'laroq belgilangan chiziqdan chiqmaslikni to'la ta'minlagan.

Sharq klassik adabiyotida olam va odamga muhabbat Alloh va uning suyukli rasuli Muhammad alayhissalomga ishqdan boshlanadi. Inson o'zini bilishi va o'zligini namoyon aylashi uchun, eng avvalo, ilohiy ishq sir-asrorini bilishi va o'zlashtirishi zarur. Aks holda, u hayotning ulkan va boqiy haqiqatlari qatori ishq-muhabbatda ham adashadi. Umrini o'tkinchi hirs-u havas va mayllardan muhofaza qilolmay xatolar girdobiga tushadi. Alloh, din va shariatga qarshi murosasiz hujum boshlagan dahriylik aqidasi g'alabasidan keyin adabiyotshunoslikda ham xalq va Xoliq, payg'ambar va ummat, tiriklik va oxirat masalalaridan so'zlash ta'qiqlangandi. Sho'ro hokimiyati siyosati va kommunistik partiya ko'rsatmalariga maqbul fikr-mulohazalarni bayon etish esa misli ko'rilmagan yolg'on va uydirmalarni joriy qilish edi. Shunday qilib, diniy adabiyot bilan bir qatorda qariyb yetmish yil mobaynida adabiyotdagi diniy-axloqiy mavzularni tekshirish ta'qiqlab kelindi. Qur'oni karim va nubuvvat ta'limoti zaminida rivojlalib kelgan adabiyot namunalarini asriy o'zani-dan ajratib uning tabiati va tarixiga butunlay yod bir mafkuraga muvofiq ravishda tadqiq va talqin qilishning samarasi qanday bo'lgan? Afsuski, bu savolga hanuzgacha ochiq va aniq javob berilgani yo'q. Mumtoz shoirlarimizdan hech biri sinfiylik yoki g'oyaviylik tushunchalarini xayolga ham keltirgan emas. Ammo ularning hayoti va ijodiyotiga doir tadqiqotlar bilan tanishilsa, sinfiylik aqidasi har biri o'zicha oldindan payqab qalam tebratganday taassurot uyg'onadi. Markazida Alloh va Payg'ambar turgan adabiyotda inson va insoniyatga tegishli, deyarli, barcha g'oya yoki masalalar bevosita yo bilvosita tarzda ana shu zotlar bilan aloqadorlikda hal etiladiki, buning tafakkur, ta'lim-tarbiyaga ta'siri ham o'zgacha bo'ladi. Mumtoz asarlarni o'qishdan tug'iladigan ma'rufiy rag'bat va irfoniy zavq nima uchun vaqt o'tgan

sayin susayib so'nib borgan? Chunki ularning zahirida yashiringan mohiyat bilan, olimlar tomonidan ilgari surilgan mazmun bir-biridan keskin farqlangan. Adabiy matndagi tuyg'u, kayfiyat, holat, ruh ohangi qayta jonlantirilmasa, she'rxonni na sharh, na talqin chuqur qiziqtirmaydi. Sarbon tuyg'u, bosh maqsaddan yiroqlashtiruvchi tahlillarining-ku foydasi ham bo'lmaydi.

Insonni o'ziga tanitish, o'zlik dunyosini obrazli shakllarda suvratlantirish badiiy ijodning birinchi vazifalaridandir. Zero, "men" uning mavjudligini ta'minlaydi. "Men" shaxsning o'zgalarga o'xshamaydigan xususiyatlarini aks ettiradi. Unda bandaning kuchli va kuchsiz, xususiy va umumiy tomonlari ochiladi.

Sharq madaniyati va ma'rifati tarixida "O'z", "O'zlik", "Men", "Menlik" tavsifi ikkiga ajratilgan. Birinchisi, bashariy, ikkinchisi, ma'naviy menlik. Bashariy menlik insonning tabiiy, ya'ni tug'ma xususiyatlari, nafsoniy mayllari asosida shakllangani bois tasavvuf va malomat ahli uni tubdan isloh qilish, hayvoniy, shaytoniy hirlardan forig', sayqallangan bir "men"ni shakllantirish g'oyasini ilgari surishgan. Va bunga ma'naviy – ikkinchi tug'ilish deyilgan. Bu tug'ilish asosan sayri suluk jarayonida komil bir pir yoki murshidning ta'lim-tarbiyasi orqali yuzaga kelgan. Yunus Emroning "Bir men bordir menda, mendan ichkari", degan e'tirofi ana shu menga tegishlidir. Tasavvuf va tariqatda nafsni tanish, nafsqa qarshi murosasiz kurashish tajribasi insonning o'zi, ichki tasavvurlari haqida-gi fikrlarini o'zgartirib yuborgan.

"Inson o'zining ichki olamini bilishdan, – deydi turk faylasufi Nuriddin To'pchi, – mohiyatan o'zi bilan yuzlashishdan qo'rqadi. Shuning uchun u hayotining bir bosqichida oldingilariga o'xshamaydigan bir tarzda o'zidan qochadi" [1, 75]

Vaholanki, inson o'zining kimligini bilish, menligini to'g'ri mushohada etmog'i uchun qo'rqish, chekinish, ikkilanish tuyg'ularidan g'olib kelishga urinmog'i kerak.

Mashhur psixolog G.Gurjiyevga ko'ra: "Inson o'zini qachon anglay boshlasa, u o'zida o'zi qo'rqadigan dahshatlarni ko'radi... Odam shunday qo'rqish holiga yetmas ekan, o'zi haqida hech niman bilmaydi" [2, 180]. So'fiy, darvesh, tariqatchilar esa inson botinidagi salbiy quvvat va noqisliklarni murosasizlik bilan o'rganib, ma'naviy valodat – yangi ma'naviy menlik ta'limotini yaratganlar. Ularning ishonchi bo'yicha, Iso alayhissalom "Ikki karra tug'ilmagan malakut (poklik, erkinlik, ilohiylik) samosiga yuksalolmaydi", – degan ekan. Shu fikrga tayanib so'fiy va mutasavviflar ikki valodat, ya'ni insonning jismoniy va ma'naviy tug'ilishidan so'z yuritishgan. Bu tug'ilish va ulg'ayishga esa badanni bilish (Navoiy buni "O'z vujudingga

tafakkur aylagil", – deya urg'ulagan), nafsni tanish, axloqni quvvatlantirish, qalb va ruhni soflashtirish bilan erishilgan.

Vujud, nafs, axloq, qalb va ruh ilmi o'zlikni tanish, odamiylik mohiyatini keng kashf aylashga ravnaq berganidek, tasavvuf va tasavvuf adabiyotining rivojini ham ta'minlagan. Adabiyot, ayniqsa, nafsshunoslikdan yiroqlashib, ruhoniyyat olamiga qiziqishi susaygandan keyin XX asrga kelib, odamshunoslikning badiiy ijoddagi nufuzi va ta'siri keskin pasaygan. Nafs nima, ruh va go'zallik nimaligini farqlashga zaruriyat aytarli qolmagan. Navoiy yangi "menlik" tushunchasini ko'pincha uchta so'zda hal qiladi. Bular: nafs, o'zlik va fano. Bashariy "menlik" talablariga chek qo'yishni shoir bitta ruboiyda ham talqin qilib bergan.

*Nafs amrida har nechaki tolping'aysen,
Ko'p garchi butunluq tilasang sing'aysen,
Kom istayu necha elg'a yoling'aysen,
Nafsingg'a xilof aylakim ting'aysen.*

Inson butunlik tilashi, o'zini butun shaxs qiyofasida ko'rishi mumkin. Lekin xotiri nafs va xotiri shayton gumashtasi bo'lar ekan, u sinish, tama' va hirs tegirmonida ezilishdan o'zini qutqarolmaydi. Mashhur arab tasavvufshunosi A.A.Afifiy yozadi: "Ihvoni safo" tashkilotining namoyandalariga ko'ra, "men" va "sen" deb ifodalanadigan narsa har birimizning nafs deb ataganimiz mavjudlikdir. Xoh amaliy, xoh nazariy bo'lsin, nafsning mavjudligiga ma'rifatdan boshqa dalil yo'qdir" [3, 359]. Tariqatga mansub orif zotlar esa "men"ning "sen"dan ajralishini, ajralganda ham olamshumul ma'no kasb etishini asoslab berishgan. Darvoqe, menlikni bilish, uni o'zgartirish uchun nega, asosan, ma'rifatga suyaniladi. Chunki ma'rifat – qalb mushohadasi va zavqidan tug'iladigan botiniy ilmdir. Ma'rifatda ko'ngilning ruhoniyy kuch – quvvati, pokizaligi va imtiyozlari aksini topgan.

Ilk so'fiylarda fano so'zi menlik shuurni tark aylash va "men"ning ayrim sifati hamda xususiyatlariga barham berish mazmunida ishlatilgan. Keyinchalik esa nafsdan fone bo'lish, Alloh visoliga vosil bo'lishning asosiy sharti sanalgan. Qit'alari-dan birida Navoiy yozadi.

*Kimki o'zluk imoratin buzdi,
Bo'ldi naqdi fano muzdi.
Ul imoratni buzmayin solik,
Bo'la olmas bu naqdg'a molik.*

"O'zluk imoratin" buzub, naqdi fanoni qo'lga kiritish bashariy sifatlardan forig' qudratli yangi bir ma'naviy "men"ga sohib bo'lishdir. "O'zluk imorati", albatta, nafs. Undan qutulish iztirobi tasavvuf adabiyotidagi asosiy iztirobdir. Mashhur sharqshunos R.Nikolsonning yozishicha, "so'fiy shoir nafsingdan xalos bo'lmoq uchun sharob ich, deganda ilohiy tomosha og'ushida

moddiy borlig'ingni tark qil, deyishni istagan" [4, 29]. Tasavvuf va tasavvuf adabiyotining, deyarli, barcha vakillarining nuqtayi nazarida bashariy "men" va menlikning o'rni, maqomi past, ikkinchisi – ma'naviy "men"niki juda yuqori hisoblangan. Chunki dastlabkisi bashariy, ya'ni jismoniy, moddiy, zohiriy, hissiy, hayvoniy va nafsoniy o'zlikdir. Ikkinchisi esa ma'naviy, ruhoni, g'aybiy, malakiy sifatlarni o'zida mujassamlashtirgan. Tasavvuf shu ikki "men"dan ustunlikka erishganini namuna va ibrat etib ko'rsatgan. Va solik neki axtarsa, fano-dan topishiga vakolat bergan. Fano, aslida, yo'qni bor, borni esa yo'q, deb bilishdir. Mavjudlik, ya'ni dunyo adam – yo'qlikdan yaralgan va yana yo'qlikka qaytajak. Shuning uchun inson, eng avvalo, erishishida yo'qotish, yo'qotishda erishuv borligini anglashi zarur. Ana shunda u nimagadir bog'lanib, ma'nan to'xtab qolmaganidek, xom va o'tkinchi maqsad, nafsoniy manfaat va iddaolar tuzog'iga tushib, umrini g'aflatda o'tkazmaydi. "Boyazid Bistomiyni oliy maqsadi, – deydi Sulaymon Ulutog', – bir "men" va "menlik"dan kechib, ta'sir, manfaat, tahlikaga berilmaydigan mutlaqo erkin bir o'zlikni yaratishdir" [5, 153]. Xullas, eran, faqir va darveshlar hur, faol, mustaqil "men"ni kamolga yetkazishga shunchalik diqqat qilishganki, ular nafs ta'siridan xalos bo'lmaguncha, so'zlash yoki yozishdan ko'ra, sukut saqlashni afzal bilib, bunga qat'iy rioya qilishgan. Ularning fikr-qarashlari bo'yicha, "So'z aqlni sarxush qiluvchi sharobga o'xshaydi. Bu sharobni ichishga muhtalo bo'lgan kimsa hech qachon undan voz kech olmaydi. So'zning ofati tasavvuf ahliga ayon bo'lganligi bois chindan zaruriyat sezilmaguncha, ular hech gapirmaydilar. Va so'zning avvaliga ham, oxiriga ham, nihoyatda, diqqat bilan qaraydilar" [6, 28]. So'zga, fikrga bunday daqiq munosabat bugun ertakka o'xshaydi. Iste'dodning birinchi belgisi so'zni teran his qilish, ma'nida unga yangi hayot bag'ishlashdir. Nafsigatobe shoir, adib, olim hech vaqt bunday ishni amalga oshir olmaydi.

So'fiy va mutasavviflar dunyoqarashining yana bir jihatiga to'xtalish zarrurga o'xshaydi.

Odam qavmi necha asrlar davomida yaxshilik, ezgulik, himmat, mehr-muhabbat, fidoyilik to'g'risida gapirib boshqalarni shu xislat va fazilatlarni egallashga chorlagan, lekin vaqt o'tgan sayin so'z bilan amal, maqsad bilan ish orasida uzilish ortib borgan. Yolg'on, aldov, riyo, safsata jabrini tortgan kishilarning so'z va gapdan hafsalasi pir bo'lgan. Shunda ahli tasavvuf targ'ib yo tashviq yo'li bilan yaxshilik va xayrni ko'paytirish uchun emas, balki qalb va xotirni dunyoviy qayg'u, moddiy hirs-lardan tozalab, axloqlarini tarbiyalash, ko'ngildan g'aflatni quvish uchun qat'iyat va aziyat chekishgan. [7, 198]

Navoiy olam ahli deganda molparast, dunyos-evar, vaziyat va sharoitga qarab qiyofasini o'zgartirishdan toliqmaydigan kazzob, yulg'ich va ashaddiy tovlamachi kimsalarni ham nazarda tutib, hamisha ulardan chetlashishni targ'ib-u tashviq qilgan. Ulug' mutafakkir shoir bir g'azalida:

*Fard bo'lkim ul kishi dunyoda bo'lmish ahli tark,
Kim fano yo'lida tarki ahli dunyo aylamish, –
desa, boshqa birida:
Ey Navoiy, qilsang erdi ofiyat kunjin vatan,
Muncha munlug' joningg'a ozor bo'lg'aymu edi, –
deydi.*

Bugungi ahli dunyo, ahli davlat, ahli g'aflat oldingilariga qaraganda o'zgarib, boshqacha bo'lib qolganmi? Mana bu orzuga e'tibor bering:

*Muhandise topayu egnima qanot yasatay,
Uchub havosida qushlar aro o'zumni qotay.*

Kimda-kim bu tuyg'u moziyda qolib ketgan, bunday firor – qochish hech kimni ilhomlantirmaydi desa, demak, bashariy menligidan qutulish uchun shoir qanchalik ranj va iztirob chekkanini xayoliga ham yaqinlatolmaydi.

Javonmardlik, so'fiylik, rindlik, malomatiylik maslagi Sharq xalqlarining o'zini tanish va yangi ruhoni "men"ni yaratish orzusini ro'yobga chiqarishda zo'r ta'sir o'tkazgan. Ammo ushbu ta'limotlarni birlashtirgan ruhiy qudrat va imkoniyat fano va fanovashlik holi edi. Buni har jihatdan xolis o'rganmay, bilmay mumtoz shoirlarning, xususan, Alisher Navoiyning "men" va "menlik" tushunchasini haqqoniy yoritib bermasligi aniq.

Bundan-da foydalisi esa fano suvrati odam, siyrati hayvon, zohiran farishta, botinan shayton, ko'rinishda do'st, pinhona ashaddiy g'anim kimsalarning asl qiyofasini tanish va xayolga ham kelmas makr-u xiylalariga aldanmaslikka yaqindan yordam beradi.

Pokistonning buyuk mutafakkir shoiri Muhammad Iqbol "Dunyo foni, "men" boqiy. Menlikdan o'zga hech nimaning baqosi yo'q. Menlik haqiqatiga yetishtirmoq uchun siyratingga yashirin..." deydi. Shu ma'noda ham Navoiy ijodiyotini o'qib-o'rganish ilhombaxsh, qaytarilmas darsxonadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. To'pchi N. Mavjudlik. Istanbul: 2011, – B. 75.
2. Gurjev G. Vestnik gryadushogo dobr. Peterburg: 1993, – S. 180.
3. Afifiy A. Islom tushunchasiga doir maqolalar. – B. 359.
4. Islom so'fiylari. – B. 28.
5. Ulutog' U. Boyazid Bistomiy. – B. 153.
6. Hujviriy. Kashful-mahjub. – B. 503.
7. Qushayriy A. Risolai Qushuayriy. – B. 198.

YUSUF TURSUNOV,
filologiya fanlari nomzodi,
O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi
Davlat adabiyot muzeyi katta ilmiy xodimi

NAVOIYNING “MU'TAMAD ANIS VA MU'TAMAN JALIS”I

Annotatsiya: Maqolada Xondamirning “Makorimu-l-axloq” va Zayniddin Vosifiyning “Badoye' ul-vaqoye” asarlarida xoja G'iyosiddin Muhammad Dehdor bilan bog'liq voqealar keltirilgan. Shu bilan birga, uning Alisher Navoiyga yaqinligi dalili sifatida “Munshaot”dagi maktub berilgan hamda uning fe'l-atvori xususiyatlari ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: Navoiy, amir, sulton, maktub, ruboiy, masnaviy, hikoya, hofiz G'iyosiddin Muhammad Dehdor, ishonchli kishi, zakiylik kamolati.

Аннотация: В статье приведены случаи из “Макаримул-л-ахлак” Хондамира и “Бадоеъ ул-вакоеъ” Заниддина Васифи, которые связаны с ходжа Гиясиддином Мухаммад Дехдаром. Наряду с этим в качестве доказательства его близости с Алишером Навои даётся из “Муншаот”, а также показаны качества его характера.

Ключевые слова: Навои, эмир, султан, письмо, рубай, месневи, рассказ, хафиз Гиясиддин Мухаммад Дехдар, доверенное литсо, совершенство пронитсательности.

Xondamirning “Makorim ul-axloq”ida Astrobod viloyati bilan bog'liq shunday hikoya mavjud: “Bir vaqtlar zafar bayroqli sohibqiron tomonidan Astrobod viloyatini idora qilish sulton Badiuzzamon mirzo qo'lga topshirilgan edi. Kunlardan bir kuni saodatli shahzoda sayr qilib yurgan paytda xush xulqli Amir Navoiy mulklaridan bo'lgan Xayrobod qishlog'iga kelib qoldi. Bu yerda yashovchilarning fe'l-atvorini yoqtirib qolib, orzu-havas yuzasidan: “Yo rab, hazrati sultonning yaqin do'stidan bu qishloqni biror kishi vositachi bo'lib bizga sotib olib bersa nima bo'ladi”, degan gapni aytib qoldi. Bu yig'inda Amir xizmatchilari jumlasidan bo'lgan xoja G'iyosiddin Muhammad

Dehdor hozir edi. U kishi bu so'zni eshitib, arz qildi: “Valine'matim va maxdumimga mening yaqinlik va noibligim shu qadarki, ul hazratning mol-u ashyosini istagancha tasarruf qilishim mumkin. Endilikda ul kishi taraflaridan bu qishloqni shahzodaga tortiq qildim”. Sulton Badiuzzamon Mirzo xursand bo'lib, hazil tariqasida mazkur xojaga tizza urib qo'ydi. (1, 99)

Aftidan, Navoiy mazkur viloyat hokimligini o'z istagiga ko'ra topshirishga muvaffaq bo'lib, poytaxt Xirotda qaytgan bo'lsa-da, bu chekka hududda unga tegishli yer-u mulklari bo'lgan va ularni tayinli kishilari, chunonchi, G'iyosiddin Muhammad Dehdor degan shaxs nazorat qilib, boshqarib turgan.

E'tiborlisi shundaki, ushbu shaxs bilan Navoiyning ijtimoiy-siyosiy faoliyatida bot-bot to'qnash kelamiz, albatta, turfarroq ko'rinishdagi nomlarda: “xoja Dehdor”, “xoja G'iyosiddin Dehdor”, “xoja G'iyosiddin Muhammad Dehdor”, “xoja Hofiz G'iyosiddin Muhammad Dehdor tarxon” kabi.

Navoiyning betakror xislatlar sohibi bo'lgan bu inson bilan tanishuvi Zayniddin Vosifiyning “Badoye' ul-vaqoye” asarida keltirilgan. Unda hikoya qilinishicha, Ozarbayjondan Xurosonga kelgan xoja Hofiz G'iyosiddin Dehdor Amir Alisher bilan uchrashishni maqsad qilgan. Bu ishini u Alisherning birorta nadimi orqali amalga oshirmoqchi bo'lgan. Biroq undagi noyob qobiliyatlarni ko'rgan o'sha noiblar g'ayirlik qilishib, bu maqsadga erishuviga monelik qilishadi. Kutilmaganda bir kuni bog' sayriga kirgan Navoiy bu musofir bilan tasodifan to'qnash keladi va kimligini surishtiradi: “Bobo, siz kimsiz, qayerdansiz? Mening huzurimga nimaga kelyapsiz?” Hofiz tiz cho'kib, dedi: “Men o'zimni ta'rifi jome' va mone' qilish uchun kelmoqdaman!” Mir bu g'alati so'zni eshitib, dedi: “Yaqinroq keling, gapingizdan hayronman. Ba-

yon qiling-chi, nima u “Ta’rifi jome’ va mone”, deganingiz?” U dedi: “Avvalo, men hofizman, Qur’onni yetti qiroat bilan o’qiy olaman. Asharani o’qisam, eshitgan kishilar shavq-u zavqqa to’ladi, bir-ikki bayt she’r ham ayta olaman; ashula aytamanki, undan ishtiyoqmandlar yoqa yirturlar, shavq qanotida ko’k gumbazi uzra parvoz qilurlar. Yana qissaxondirman. Amir Hamza, Abomuslim, Dorob qissalarini bir nav’i o’qiyman. Uni eshitgan olam so’z ustalari og’izlariga sukut muhrin solurlar. Yana muqalliddurman! Hamma biladi, bu ishda menga teng keladigani yo’q. Yana tolibi ilmman. Fozillar qaysi ilmdan so’z ochmasin, o’sha ilmda mening peshvoligimga tan berurlar. Yana dallok (xodimchi)likda mahorat-u quvvatim bor. Kimning badanida ozori yo zadasi bo’lsa, xamirdan qilni so’g’irgandek olib tashlayman. Yana tabboxman. Oshu taomlar ixtiro qilganmanki, hech barchi uning nomini bilmaydi”.

Mir hayron bo’lib qoldi. Dedi: “Ey aziz, bu sen aytgan narsalardan biri amalga oshadigan bo’lsa, sendek menga anis-u jalis olamda bo’lmaydi”. Suhbat vaqtida mavlono Muhammad Badaxshiy mavlono Sohibdoroğa dedi: “Bu haligi bizning yonimizga kelgan odam emasmi, Mir mulozimatiğa vasila izlab?” Mavlono Sohibdoro, ha, o’sha, bizga o’xshaganlarning jon-u diliga ofat-u balo, dedi.

Mir ovoz berdilar: “Azizlar, kiringlar. Hech eshitmagan va hayolingizga kelmagan maqolatlardan eshitinglar!” Hamma jam’ bo’ldi. Mir Hofiz G’iyosiddinga dedi: “Lof-u da’vo qilding. Endi izhorini qill”

Hofiz avvalo Qur’ondan ashara o’qidi. Majlis ahlining hushini oldi. Keyin g’azal o’qidi. Ashula boshladi – do’st-u dushmani uning ovozigā ofarinlar aytishdi. Amir Hamza qissasini boshladi. Keyin o’zi aytgan bir dostonni o’qidi va majlis ahlining xushi yo’qoldi. Uni to’gatib Abomuslim qissasini o’qidi – hammani sehrlab qo’ydi. Majlis oxirida Dorob qissasini o’qidi. Bog’bon bilan uning g’ulomi shu yerda turishgan edi. Ularning taqlidini qilib, hammani kuldirdi, ba’zilarga shunday ta’sir qildiki, kulaverib yumalab qoldilar...

Har kim har kimdan bahs qildi. Bularga ham javob berdi. Hammadan g’olib keldi... Keyin, Mirning buyrug’i bilan o’n bosh qo’y keltirdilar. Boshqa kerakli asboblar ham keragicha hozirlandi. Hofiz tabboxlik qildi. Ovqati hammaga yoqib tushdi. Shu bo’ldi-yu u Mirga yaqin bo’lib qoldi. Biror odam uningchalik yaqin bo’lolmagandi. (1, 112-113)

Keltirilgan ma’lumotda ta’kidlanayotgan holat – Hofiz G’iyosiddin Muhammad Dehdorning “Navoiyga yaqin odam bo’lib qolganligi, biror

odam uningchalik yaqin bo’lolmagan”ligini isbotlovchi qator dalillarni keltirish mumkin.

Navoiy “Munshaot”ida davlat manfaatlariga doir ma’lumotdan iborat qimmatli maktub bor. Yuksak vasf va oliy tilaklar tarzida bitilgan bu maktubning Sulton Husayn Boyqaroga yo’llanganligi, shubhasiz.

Ruboiyya:

*Ey toyiri davlat, aylasang azmi visol,
Bu chok ko’ngulni uz, urubon changol,
Bo’lsin birisin aylasang to’ma halol,
Qolg’an birisini itlari ollig’a sol.*

Qulluq duodin so’ngra arzadosht ulkim, bu bandanikim, ul dargoh qullug’ining havosi yor-u diyordin nufur va ul borgoh xidmatining muddaosi sabr-u qarordin mahjur qilib, bu viloyatda maskan va bu sarhadda ma’man tuttum, shak yo’qki, xulusi aqidam natijasidin erdi. Ham mavkibi humoyundinkim, gardi surmasidin adolat va nusrat ko’zlari ravshan va asokiri mansurakim, tig’lari suyidin fath-u zafar biyoboni gulshandur – bu tarafdagi viloyatda qishloq qildilar.

Masnaviyya:

*Qishingning qori siymi nob bo’lsun,
Sahobi qoqimu sinjob bo’lsun.*

*May ul siym ustida Yoqutti mahlul,
Tutub Yoqutt xat soqiya maqbul.*

*Sen o’l soqiyu ul may birla xushhol,
Ochilg’uncha bahori ayshu iqbol.*

*Bahor o’ldi chu baxti komrondin,
Ani haq aylasun emin xazondin.*

Chun bu tavr davlat muyassar bo’ldi va bu na’v saodat yuz ko’rguzdi – quyosh otashi burjg’a tahvil qilg’ondek, ul saltanat sipehrining mehri jahontobi qishloqqa kirgan komronlig’ning va arslon murg’zorg’a chiqqondek ul xilofat beshasining sheri g’obi buyla toqqa yuzlangan shodmonlig’ning tahniyatini so’rg’ali va bularning zimnida bu bandai xoksor va chokari umidvor o’zining soyir qullar javorig’a kelganin va umum bandalar silkiga kirganin arz qilg’ali mu’tamad anis va mu’taman jalis Xoja Xofiz G’iyosiddin Muhammad Dehdorni ostonbo’sluqqa yiborildi. Umidkim, iltifot ko’ziga maqbul va inoyat nazarig’a mashmul tushgay.

Masnaviyya:

*To jahon bo’lsa, dahr shohi bo’l,
Dahr elining jahonpanohi bo’l.*

*Vasfing ichra ulus tili qosir,
Zotingga Tengri hoziru nozir. (2, 114)*

Maktub mazmunidan anglashilayotgandek, hukmdor topshirig'iga ko'ra Navoiy maxsus kuzatib boruvchi navkarlar hamda oddiy askarlar hamrohligida ko'zlagan viloyatga yetib borgan va belgilangan manzilga o'rnashgan. Bu ayni qish kezlariga to'g'ri kelgan. Qay tarzda yetib kelinganlik xabarini, ehtimolki, yana mahfiy tarzdagi davlat ishlariga dahldor gaplarni yuqoriga, Sulton Husayn Boyqaroga yetkazishni "mu'tamad anis va mu'taman jalis" noib Xoja Hofiz G'iyosiddin Muhammad Dehdorga topshirgan. Zotan, tavsifiy tarzdagi mazkur jumlaning chuqurroq idrok etadigan bo'lsak, u qalban yaqin, ishonchligina emas, hatto kundalik hayotda ma'nan suyanib qolingan, hayotiy muhim ishlarda sirdosh bo'lgan shaxsga nisbatan ishlatilgan.

Xoja Hofiz G'iyosiddin Muhammad Dehdor nomini yana boshqa bir maktubda ham o'qiydiz. Husayn Boyqarodan kelgan nomaga javob tariqasida yozilgan bu maktubda davlat ishlariga doir yana bir muhim xabarni yetkazish uchun mazkur noibni yuborilayotganligi ta'kidlanadi:

"...Bu uchurda Xoja Hofiz G'iyosiddin Muhammad Dehdor tarxon qulluq ehromini bog'lab, azimat qildi. Qaysari Rum iltifotin va ul bobda topqon ahkom holatin arz qilg'usidir.

Ruboiy:

Yo Rab, bo'lsun gardi rahing zevari Rum,

Zotingg'a nasib taxt ila afsari Rum.

Dohili mulkung ichinda yuz kishvari Rum,

Tobe' sipahing xaylida yuz qaysari Rum."

Anglashiladiki, Navoiy o'zi hokimlik qilib turgan viloyatga (bu, albatta, Astroboddir) Turkiya hukmdori lutf ko'rsatib tuhfa yuborganligini va buning natijasida yuzaga kelgan xushnudlik holatini bayon etish (ehtimol, yana boshqa maxfiy tutilishi lozim bo'lgan gaplar ham bordir) uchun o'sha o'zining ishonchli kishisini yuboryapti. Bunda endi yana bir jihatga e'tiborni qaratish o'rinlidir: O'sha noibning bir qadar uzunroq nomiga avvalgi o'rinlardan farqli ravishda "tarxon" so'zi qo'shilmoqda.

Ma'lumki, o'rta asrlarda tarxon yuksak unvonlardan biri bo'lib, u davlat manfaati yo'lida katta xizmatlar ko'rsatgan amaldorlarga berilgan. Tarxon davlat soliqlaridan ozod qilingan bo'lib, hukmdor huzuriga istagan vaqtda kirib chiqqan, hatto jinoyat qilib qo'ygudek bo'lsa-yu, bunday ish to'qqiz martagacha takrorlansa ham-gunohi kechirilgan shaxs bo'lgan. Demak, Xoja Hofiz G'iyosiddin Muhammad Dehdor ham o'zining oqil-u omilkorligi, hukumat ishlarini sadoqat bilan bajarganligi oqibatida ana shu unvonga sazov-

or bo'lgan. Zotan, Navoiy tomonidan eng muhim va mas'uliyatli ishlarni uning zimmasiga yuklashi Sulton Husayn Boyqaroga ham maqbul kelgan va huzuriga yuborilgan vaqtda uni rag'bat bilan qabul qilgan, qoniqish bilan tinglagan.

Xoja G'iyosiddin Dehdor o'zining uddaburonligi va omilkorligi bilan nafaqat Navoiyning yumushlari va topshiriqlarini, balki hukumat manfaatlariga doir xizmatlarni ham do'ndirib bajarganligi "Ravzat us-safo"da keltirilgan bir voqeadan ham ayon bo'ladi. Unda aytilishicha, tobe viloyat bo'lmish Balx hokimi shahzoda Ibrohim Husayn (Husayn Boyqaroning o'g'li) yonida turgan amir Darvish Ali (Navoiyning ukasi) zimdan hukumatga qarshi isyon tarzidagi rejalar tuzishga kirishadi. Bundan xabar topgan "xoqoni Mansur" – Sulton Husayn Boyqaro qattiq ranjiydi:

"Bir kuni amir Darvish Alining xiloflik qilgani tufayli xoqoni Mansurning sharofatli xotiriga malolat o'tirib, ilhom bayon tillari bilan: "Ajab holat-kim amir Darvish Ali bizning shuncha tarbiyat va inoyatimiz bo'laturib, kufroni ne'matlik tariqini zimmasiga olib, itoatsizlik qildi" dedilar. Fasod ahlidan ba'zilar "Darvish Alining barcha ishlari og'asi amir Alisherning maslahati bilan bo'ladi", deb aytganliklari tufayli xoqoni Mansur o'sha majlisda yana amir Alisherdan ham bir oz shikoyat qiladilar. Shu holda amir Alisher oliy taxt poyasiga kelib, bu so'zlarni aniqlagandan keyin, benihoyat ta'sirlandi va ajablandi.

Shu asnoda farosat va zakiylik kamoloti bodbida asrining tengi yo'q so'zamoli va latifago'ylari sardori hamda hamisha hazilomuz so'zlar va xursandchilikni qo'zg'atuvchi mutoyibotlar sayqali bilan podshohning xumoyun xotiri oynasidan xafalik zangini ketgazuvchi xoja G'iyosiddin Dehdor peshvoz chiqib dedi: "Sultonim, siz xoja qulbachcha kitobdorning beodoblighi sababidan xotirga bunchalik alam kelishiga yo'l qo'ymangiz, men shu lahzaning o'zida Balxga borib uni tamom zanjirlab huzuringizga olib kelaman, deb shart o'ynayman". Xoqoni Mansur undan bu so'zni eshitib kuldi va xoja G'iyosiddin Dehdorga Balxga jo'nashga ijozat berdi.

Xoja G'iyosiddin Dehdor shoshilinch ravishda o'sha kuniyoq amir Darvish Ali bilan uchrashishga jo'nab ketdi. Qisqa vaqtdan keyin zafarli bayroq ham ana shu tarafga qarab ko'tarildi va birin-ketin Murg'ob bo'yiga bordi, undan esa Taxti xotunga kelib tushdi.

Xoja G'iyosiddin Dehdor Balx viloyatiga kelgach, amir Darvish Alini har yo'l bilan malomat qildi, kufroni ne'mat qilganidan cho'chitib, xoqoni Mansurning inoyatidan umidvor qildi. Ul janobga

Yana muxoliflik qilgani uchun nadomat qildi. Amir Darvish Ali xoja G'iyosiddin Muhammad Dehdor bilan zafar hashamatlik mavkib istiqboliga ravona bo'ldi. Humoyun o'rduga uch farsax qolganda xoja ilgariroq oliy darajali xoqon mulozamatiga borib, "kitobdor qulbachchani oliy taxt poyasiga olib keldim, ammo yo'lda kishan va zanjir yasaydigan temirchi topolmaganimdan, endi humoyun farmon sodir bo'lsa, o'rdubozordan kishan va zanjir yasovchi temirchi topsam, olib borib uni zanjirlatib, mulozamatlariga olib kelurman", dedi. Hoqoni Mansur xoja G'iyosiddin Muhammad Dehdorni o'zining podshohona marhamatlari bilan sarbaland qilib, "Darvish Alining jarimalarini avf etdim, endi hech xavotir olmay xizmatimizga kelsin", deb buyurdi. Xoja Dehdor ertasi kuni Taxti xotunga borib, Darvish Alini humoyun borgohga olib keldi va u oliy-hazrat xoqonning qo'llarini o'pish sharafiga muayassar bo'lib, xoqon avvalgidek, unga ulug' amirlar qatoridan joy berib, iltifot ko'rsatdi." (3, 44-45)

Bu xayrli ishning amalga oshishi ikki jihatdan ahamiyatli edi. Birinchidan, Darvish Alining bu nomaqbul ishi tufayli (garchi u akasining saroydagi mavqei yo'lida bu ishga qo'l urayotgan bo'lsa ham) Navoiy va Husayn Boyqarolar o'rtasiga qaysidir darajada sovuqlik tushishining oldi olingan. Ikkinchidan, mamlakatning shimoliy viloyati bo'lmish Balx-dagi osoyishtalik buzilishining yo'li qirqilgan.

E'tibor berilsa, "sultonning ravshan zamirida paydo bo'lgan xiralikni ko'tarish" uchun Xoja Hofiz G'iyosiddin Dehdor isyonchi Darvish Alini bandi qilib olib kelish taklifini hazil libosiga o'rab bayon qilmoqda. Va u ko'zlagan maqsadiga erishadi ham – Husayn Boyqaro mutoyiba tarzidagi so'zamollarcha bildirilgan taklifdan kulib yuboradi va unga rozi bo'ladi. Aytish mumkinki, shoh va qahramonimiz o'rtasida bu kabi zarofatli muloqot avvaldan bo'lib kelgan. Uning qanchalik gapdon va so'zamolligini "Badoye' ul-vaqoye"dagi ilk ma'lumotdanoq payqash mumkin edi.

Xoja Hofiz Dehdorning Abdurahmon Jomiy bilan bo'lgan hazil-mutoyibalari esa boshqacharoq tarzda, ya'ni asosan bir tomonlama bo'lib, yozma ravishdadir. Shundayki, faollik Jomiy tomonida bo'ladi – Xoja Hofiz G'iyosiddin so'z zohir etmaydi, balki qilg'iliq sodir etadi va piri murshidning hajviga "musharraf" bo'ladi. Navoiy o'zining "Xamsat ul-mutahayyirin" asarida keltirishicha, bir kuni Husayn Boyqaro Navoiyning uyida mehmondorchilikda o'tirar ekan, dasturxondagi noz-ne'matlardan Jomiy hazratlariga ham nasiba yuborishga qaror qiladi va bu yumushni Xoja Hofiz G'iyosiddin Dehdorga topshiradi. Olib boril-

gan yeguliklar orasida semiz qo'yning pishirilgan go'shtining bir bo'lagi ham bo'lgan. Dasturxondagi go'shtga Xoja Hofiz G'iyosiddin Dehdor suqlanib qaragancha oshirib-toshirib ta'rifini keltiradi. Jomiy tushundiki, taomni keltirgan azamatning bu go'shtga hafsalasi baland, yeyishga ishtahasi zo'r. Shunga ko'ra, unga "O'tir, o'zing ham bundan yegin" degan mazmunda taklif qiladi. Xoja Hofiz Dehdor go'shtdan yebgina qolmaydi, balki paqqos tushiradi va uning bu ishi Jomiyning quyidagicha ruboiy bitishiga sabab bo'ladi:

*Ey xoja, maro zi lutfi xud parvardi,
Z-ovardani pushti dunba farbeh kardi,
Bishastiyu dunbaro ba rag'bat xo'rdi,
Burd ba shikam on chi ba pusht ovardi.*

Ey xoja, meni o'z lutfing bilan parvarish qilding, (qo'yning orqa qismi bo'lgan) dumba keltirish bilan semirtirding, o'tirib olib dumbani ishtaha bilan o'zing eding, orqalab keltirganingni qorningda olib ketding.

Shu asarda keltirilgan Jomiyning bir qit'asidan ma'lum bo'lishicha, unga Navoiy Xoja Hofiz G'iyosiddin Dehdor orqali moddiy himmatga ega bo'lgan buyumlar, jumladan, tilla tangalar ham yuborib turgan. Olib boruvchi bir safar shunday puldan o'ziga olib qolgan va yana Jomiy hajviga uchragan:

*Ba Dehdor guftamki, bardor baxsh,
Az on surrai k-az vay sar afroshtam
Zi insof dam zad, k-az on baxshi man:
Hamon baski, dar roh bardoshtam.*

Tarjimasi:

Dehdorga aytdimki, "Menga hurmat qilib yuborilgan hamyondan hissa ol!" O'z hissasi to'g'risida insof yuzasidan so'z ochib: Yo'lda olganim yetar", dedi.

Mulohaza o'rnida aytish kerakki, bu voqealardan kelib chiqib, Xoja Hofiz G'iyosiddin Dehdorni badnafslilik, befahmlik, shuningdek, egri qo'llikda ayblash o'rinli emas. Yuqoridagi hajviy holatni esa shunday izohlash kerak: aftidan, Abdurahmon Jomiyda ham qahramonimizga nisbatan hazilomuz munosabatda bo'lishga moyillik bo'lgan. Zero, u tabiatan zarofatli inson edi. Piri komilning hazil mutoyibasi ham o'ziga xos, ya'ni sokin va bosiq ravishda zohir bo'lgan. Uning siistonlik shoir Qozizoda bilan bo'lgan voqeasini eslaylik. (4, 366-367)

Xoja Hofiz G'iyosiddin Dehdor esa Jomiydek zotga "ko'tara savdo" tariqasida hazil qilishni maqbul ko'rmagan, chunki kutilmaganda uning diliga qattiq tegib ketishi mumkin edi. Shunga

ko'ra, hazilning o'ziga xos yo'li – pinhona qitmirlik yo'lini tutgan va shunga yarasha "javoblar"ni ham olgan. Ehtimol, unda o'rtamizdagi bunday hazil-mutoyibalar piri murshidga ruhiy madad va ijodiy ilhom bag'ishlaydi, degan fikr ham bo'lgandir.

Jomiy ruhiyati Xoja Hofiz G'iyosiddin Dehdorni juda erta ma'rifat sari yo'llaganligini ham ana shu "Xamsat ul-mutahayyirin" asaridan bilamiz. Unda Navoiyning hikoya qilishicha, Xoja Dehdor bir vaqtlar Sulton Abusaid mirzo qo'l ostida xizmat qilgan. O'sha kezlari bir kecha tushiga Jomiy kirgan va unga "Qur'on o'qi" (Qur'on bixon) deya da'vat qilgan. Vaqti kelib hukumat Sulton Husayn mirzoga qaror topadi va yetti-sakkiz yildan keyin Xoja Hofiz Dehdor Navoiyga "musohib bo'ladi va ul tushni izhor qiladi". Albatta, qaysidir suhbat asnosida.

Jomiy vafot etgan yili, ya'ni 1492-yilning kuzida Navoiy ba'zi bir muhim ishlarni bajarib kelish uchun Xoja Hofiz G'iyosiddin Dehdorni Astrobod viloyatiga yuboradi. Keling, yozg'uchidan bu haqida "Xamsat ul-mutahayyirin"dan o'qiy qolaylik:

"Alar (ya'ni Jomiy) favt bo'lur yilkim, ul voqea (ya'ni Jomiy tushida ko'rish) ko'rgan tarixdin o'ttiz-o'ttiz to'rt yil taxminan o'tib erdi erkan, Xoja Dehdorni bu faqir ba'zi muhim uchun Astrobod viloyatg'a yiborib erdim. Ul muhimni saranjom qilib, qaytib keladurganda shaharning (ya'ni Hirotning) bir manziliga yetganda ahmol va asqolni (yuk-yarog'ini) qo'yib, bejihat ilg'ab (sababsiz ravishda shoshilgancha) shahrg'a keldi va alar naz' holatida (jon chiqish holatida) va mavt sakarotda (o'lim talvasasida) erdilar, hech hofiz g'ozir ermas erdikim, alar boshida Qur'on o'qig'ay. Bu mahalda Xoja Dehdor yetishdi. Alarning vido diydorlarig'a musharraf bo'lub, Qur'on o'qug'oli boshladi, xatimni to'gatmak hamon erdikim, alar ruh badiatin jon ofaring'a topshurdilar. Bu nav' karomat avliyoning kamidin voqe' bo'lmish bo'lg'ay..." (5, 76) G'arib hodisa: Jomiyning o'ttiz yillar avvalgi Xoja Hofiz G'iyosiddin Dehdorga qarata tushdagi da'vati uning o'ziga nisbatan amalga oshmoqda. Boshqacha qilib aytganda, xuddi omonatini topshirish chog'ida oson jon taslim qilish uchun o'qiladigan Qur'onni piri murshid mazkur muridiga buyurgandek. Navoiy ta'kidlaganidek, bunday karomat valiylarning ozchiligidan sodir bo'ladi.

Jomiy vafoti bilan bog'liq mazkur voqeada-gi yana bir jihat bizni mulohaza qilishga undaydi. U ham bo'lsa, Xoja Hofiz G'iyosiddin Dehdorning Astrobodga yuborilishi hodisasidir. "Makorim ul-axloq"dagi Badiuzzamon mirzoning Hayrobod qishlog'i odamlariga havasi tushib qolishi voqea-

sini eslaylik. Voqea, o'sha chog'da shahzoda yonida bo'lgan va unga Navoiy nomidan mazkur qishloqni in'om etgan xoja G'iyosiddin Muhammad Dehdor o'z valine'matiga ma'qul tushgan o'sha ishini Astrobodga ana shu gal borganida qilmaganmikin?

Mulohaza qilib ko'rsak, Badiuzzamon mirzo Jomiy vafotidan (1492-y.) bir yil avval Astrobodga hokim etib tayinlangan edi. Biror vaqt o'tib, viloyatning kent va qishloqlari bilan tanisha boshlagan. Ana shunday viloyat bo'ylab kezishlardan birida yoniga poytaxtdan kelgan Xoja Hofiz Dehdorni ham olgan bo'lishi mumkin. Bu bir taxminiy gap, albatta. Ammo Navoiyning bu viloyatdagi o'ziga tegishli mol-ashyolar-u yersuvlariga tegishli ishlarni eng ishonchli noibi Xoja Hofiz G'iyosiddin Dehdor zimmasiga yuklaganligi, shubhasiz. Zotan, bu inson tabiatan zukkoligi-yu omilkorligi, uddaburonligi-yu tadbirkorligi bilan Navoiyning ishonch-etiborini qozonibgina qolmasdan Xuroson hukumatining ijtimoiy hayotida ham o'z o'rni va mavqe'iga ega shaxs bo'lgan, deya olamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Navoiy zamondoshlari xotirasida. – T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1985, 99-bet
2. Zayniddin Vosifiy. *Badoye' ul-vaqoye*. – T., G'ofur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1979, 112-113-bet
3. Alisher Navoiy. *"Hamsat ul-mutahayyirin", tanqidiy matn. Tanqidiy matnni tuzuvchi va so'zboshi muallifi Ozodbek Alimov*. 2015, 76-bet.
4. Sadriddin Ayniy. *Asarlar*, 8-tom. T., 1967, 366-367-betlar.
5. Navoiy asarlari Munis dasxatida, *"Toshket oqshomi"* gazetasi, 1974, 17-iyun.
6. Navoiy maktublarini o'qib..., *"Fan va turmush"*, 1976. №11.
7. Y.Tursunov, *"Munshaot asarining matniy tadqiqi "Mumtoz so'z" nashriyoti*. – T., 2016, 114-bet.
8. Navoiy *"Munshaot"ining Leningrad fondidagi ikki nusxasi haqida*. *"Adabiy meros"*, 1978. №10.
9. *Do'stlik lavhalari*. *"Fan va turmush"*, 1982. №5.
10. XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlaridagi o'zbek adabiyotida yaratilgan maktublarining ayrim xususiyatlari. *Adabiy manbashunoslik. Qo'yzmalar instituti olimlarining 1980-yilda bajar-gan ilmiy ishlari preprinti*. – T., 1980, 11-13 betlar.
11. *"Xazoyin ul-maoniy"ning tasnif tarixiga doir*. *"Adabiy meros"*, 1983, №3(27).

SHAFLOAT HASANOVA
filologiya fanlari doktori,
O'zR FA Davlat adabiyot muzeyi
yetakchi ilmiy xodimi

ALISHER NAVOIY VA RIZOIY PAYVANDIY HIKOYALARI (*"Lison ut-tayr"* va *"Qush tili"* asarlari misolida)

Annotatsiya. O'zbek adabiyotshunosligida *"Mantiq ut-tayr"* turidagi dostonlarni o'rganish Alisher Navoiyning *"Lison ut-tayr"* dostonini tadqiq qilish masalasi bilan bog'liq bo'lib, har doim mutaxassislarning diqqat markazida turgan. *"Mantiq ut-tayr"* mavzusida turkiy tilda qalam tebratgan ijodkorlardan yana biri Mavlono Xoja Qozi Payvandiy Rizoiy (XVIII asr) bo'lib, u yaratgan *"Qush tili"* dostonining hozircha yagona deb hisoblanib keluvchi qo'lyozmasi 127-inventar raqami ostida Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi fondida saqlanib kelmoqda.

Rizoiy Payvandiy bu dostonni yaratishda Jaloliddin Rumiy, Fariduddin Attor, Abdurahmon Jomiy asarlaridan foydalanish bilan birga, Alisher Navoiyning *"Lison ut-tayr"* dostonini ham sinchiklab o'rganib chiqqan. Chunki Rizoiy dostoni bilan Alisher Navoiy mazkur asarining qiyosi shuni ko'rsatadiki, har ikki dostonidagi qator hikoyalar syujetida bir-birlariga yaqinlik va aksar o'rinlarda aynan bir hikoyaning har ikkala ijodkorga xos bo'lgan badiiy talqinning guvohi bo'lamiz.

Tayanch so'z va iboralar: Alisher Navoiy, Rizoiy Payvandiy, *"Lison ut-tayr"*, *"Qush tili"*, doston, hikoya, g'oya, mazmun, shakl, ijodiy talqin.

Аннотация. Изучение произведений типа *"Мантик ут-тайр"* в узбекской литературе связано с исследованием произведения Алишера Навои *"Лисон ут-тайр"* и всегда находилось в центре внимания специалистов. Мавлоно Ходжа Кази Пайванди Ризой (XVIII в.) – один из авторов, писавших на тюркском языке на тему *"Мантик ут-тайр"*. Единственная рукопись

созданного им произведения *"Птичий язык"* хранится в фонде Государственного музея литературы имени Алишера Навои под инвентарным номером 127.

При создании этого произведения Ризаи Пайванди использовал произведения Джалалиддина Руми, Фаридуddина Аттора, Абдурахмана Джамии, а также внимательно изучил *"Лисон ут-тайр"* Алишера Навои. Потому что сравнение произведения Ризаи с творчеством Алишера Навои показывает, что в сюжете серии рассказов в обоих произведениях мы видим близость друг к другу и в большинстве мест художественную интерпретацию одного и того же сюжета, характерную для обоих художников.

Опорные слова и выражения: Алишер Навои, Ризои Пайванди, *"Лисон ут-тайр"*, *"Птичий язык"*, эпос, рассказ, идея, содержание, форма, творческая интерпретация.

Abstract. In Uzbek literature, the study of epics of the type *"Mantiq ut-tayr"* is associated with the study of Alisher Navoi's epic *"Lison ut-tayr"* and has always been in the spotlight of experts. Mavlono Khoja Qozi Payvandi Rizoi (XVIII asr) was one of the authors who wrote in Turkish on the theme of *"Mantiq ut-tayr"*. The only manuscript of the epic *"Language of the Bird's"* created by him is kept in the fund of the State Museum of Literature named after Alisher Navoi under inventory number 127.

In creating this epic, Rizai Payvandi used the works of Jalaliddin Rumi, Fariduddin Attor, Abdurahmon Jami, as well as carefully studied Alisher

Navoi's epic "Lison ut-tayr". Because the comparison of this work of Alisher Navoi with the epic of Rizoi shows that in the plot of a number of stories in both epics we see the closeness to each other and in most places the artistic interpretation of the same story, which is characteristic of both artists.

Keywords and expressions: Alisher Navoi, Rizoi Payvandi, "Lison ut-tayr", "Language of the Bird's", epic, story, idea, content, form, creative interpretation.

Kirish. Mavlono Rizoyniing "Qush tili" dostoni Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" asari kabi g'oyaviy-tematik yo'nalish jihatidan sermazmun bo'lib, unda inson ma'naviy kamolotiga asosiy urg'u berilgan. Bu vazifa, ayniqsa, asarning o'ziga xos badiiy mazmun va shaklga ega bo'lgan jihatlarida yaqqol ko'zga tashlanib turadi.

Rizoyniing "Qush tili" dostonining yaratilishida "Mantiq ut-tayr" turkumidagi dostonlar va ularning paydo bo'lishida Sanoiy, Ibn Sino, Shahobiddin Suhravardiy, Ahmad G'azzoliy kabilarning asarlari bevosita ilk manba vazifasini o'tagan bo'lsa, Islom dini tarixi, Qur'oni karim va hadislar asarning o'ziga xosligi, syujet va kompozitsion tuzilishining betakrorligini ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qilgan. Qolaversa, dostonning o'ziga xos ijodiy talqini, hikoyalar va ularda ilgari surilgan g'oyalarning yangicha badiiy ifodasi – bularning hammasi Rizoiy badiiy tafakkurining ijod mahsuli deyishimizga asos bor. Dostonning g'oyaviy yo'nalishi va unga kirgan hikoyalarning aksariyati Sharq xalqlarining qadimiy afsona va rivoyatlarining ("Tojir va uning to'tisi", "Shukasaptati" (hind), Rustam, Zol, Zahhok, "Shohnoma", "Qazosi yetgan kishi", "Fil va to'rt ko'r", "Masnaviyi ma'naviy" (eron), "Qays va Layli" (arab), "Nil daryosining o'zani haqidagi hikoya" (arab), "Abraham" (yahudiy), "Jinlar haqidagi hikoya" (xitoy) va hokazo). Shoir ijodxonasida o'zining qayta sayqalini topib, o'zgacha talqin va g'oyalar bilan dunyoga kelgan ijod mahsuli ekanligidan dalolat beradi. Shu nuqtayi nazardan Rizoiy "Qush tili" dostonining yaratilishida o'zidan oldingi salaflarining adabiy an'alarini davom ettirish bilan birga, o'z davridagi hayotiy voqealar jarayonida vujudga kelgan kuzatishlaridan unumli istifoda etib, ularni doston mavzusi bilan mohirona bog'laganligini ham qayd etib o'tish lozim.

Maqsad va vazifalar. Rizoiy Payvandiyniing "Qush tili" asarida Alisher Navoiy tilga olinmagan bo'lsa-da, asarda keltirilgan hikoyalarning bir-birlariga o'xshashligi, asar mohiyatini ochib beruvchi

umumiy unsurlar va har ikkala asardagi bir-biriga monand xulosalar Rizoyniing Alisher Navoiyniing "Lison ut-tayr" asari bilan yaqindan tanish bo'lganligi va bevosita foydalanganligini asarlarining qiyosiy tahlili orqali o'rganish.

Metodlar. Maqola mavzusini yoritishda tavsifiy, qiyosiy-tarixiy va qiyosiy-tipologik tahlil metodlaridan keng foydalanildi.

Erishilgan natijalar. Tariqat yo'liga kirgan har bir solikning piri bo'lmog'i asosiy shartlardan biridir. Pir va murid o'rtasidagi o'zaro so'fiyona aloqalar va pirning muridlarning axloqiy tarbiyasiga alohida e'tibor berganligi to'g'risida juda ko'p ajoyib hikoyalar va rivoyatlar mavjud. Shu mavzuni yoritishga Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonida ham alohida ahamiyat berilgan. Shunday hikoyalardan biri Shayx Turob Naxshabiy va uning bir muridi haqidagi tamsil diqqatga sazovordir [2, 152]. Hikoyada solik uchun illatli hisoblangan tashqi go'zallik, zeb-u ziynat va go'zal liboslarga haddan tashqari ko'ngil qo'ygan murid bu nomaqbul yo'ldan qaytarilib, hidoyat yo'liga kirgiziladi. Shu mazmunga yaqin hikoya Mavlono Rizoiy asarida ham keltiriladi. Unda Sulton Boyazid Bistomiyniing muridi pirga "Sizdek ulug' zotning shogirdi bo'la turib, menga hech g'ayb eshigi ochilmadi" mazmunidagi so'zlar bilan shikoyat qiladi. Sulton Boyazid Bistomiy muridiga: "Bas, senga to'g'ri yo'l shuki, zohiringni devonavor qilib, botinan nafs g'uli bilan jang qil!" – deb unga hidoyat yo'lini ko'rsatadi.

Ko'rinib turibdiki, har ikki hikoyada ham asosiy g'oya zohiran devonavor, ruhan musaffo bo'lmoqqa undalmoqda. Ular orasidagi farq shuki, Navoiy hikoyasida bu maqsad o'git-nasihatlarini qulog'iga olmagan muridni keskin choralari, ya'ni so'yilgan qo'yniing ichak-chavoqlarini boshiga ko'tartirib, bozorda aylantirish orqali tavbasiga tayantirilsa, Rizoiyda Sulton Boyazid Bistomiyniing muridiga qilgan o'git-nasihatlarini orqali erishiladi. Alisher Navoiy bu hikoyani bir qushning uning mijozida turli-tumanlikka moyillik kuchliligi va bu mijozni bir xil to'g'ri ohangga solish uchun yo'l-yo'riqlar so'rab, bergan savoliga Hudhud javobi va uning tamsili sifatida keltiradi. Mavlono Rizoiy esa mazkur hikoyani talab iqlimi bobida keltirganligi ham bejiz emas.

Shu o'rinda Rizoiy Payvandiyniing Qur'oni karimdagi "As'hobi kahf" [3, 214] voqeasini bayon etib, uni talab iqlimi hikoyasiga xulosa sifatida keltirganligini alohida ta'kidlab o'tmoq zarurdir. Unda iymon yo'lidagi fidoiylik haqida so'z boradi. As'hobi kahf Alloh ta'olo irodasi bilan o'z iymon-

larida 300 yildan ortiq sobit turadilar. Rivoyatga ko'ra, ularni yashiringan g'orlarida Qitmira nomli it birga qo'riqlab turgan ekan.

Rizoiy bu keltirilgan iqtibosdagi it – Qitmira obraziga o'zining alohida e'tiborini qaratib, Kahf surasining 22-oyatidan¹ yana bir misol keltirib, itning tavsifi orqali talab iqlimiga keltirilgan hi-koyaga ibratomiz yakun yasaydi. Unda it hidoyati ahliga xizmat qilganligidan odam o'rnida ko'riladi. Bu g'oya quyidagi misralar orqali o'zining yorqin ifodasini topgan:

*Kimki tajrid ahliga hamdam bo'lur,
Garchi it bo'lsakim, ul odam bo'lur.
Itki Kahf ashobig'a hamdam edi,
Haq alardin oni oltinchi dedi. [5, 277-278]*

Rizoiy Payvandiy fikriga ko'ra, talab iqlimini bosib o'tgan solik qalbida ishq uchqunlari paydo bo'ladi.

Rizoiy Parvardigorning iroda sifati haqida so'z yuritib, Hazrati Muhammad (s.a.v.)ning hadislarini keltiradi. Bu hadisni Alisher Navoiy "Lison ut-tayr" asarining na't qismida bayon qilgan. Qiyoslang:

Alisher Navoiy:
*Chun xaloyiqdin oni mumtoz etib,
"Kuntu kanzan" sirrig'a hamroz etib.
Boshig'a qo'yub hidoyati tojini,
Qismati aylab sharaf me'rojini. [2,9]*

Rizoiy:
*Ya'ni olam kavnig'a uldur sabab,
Kuntu kanzandur munga nassi ajab.
O'z zuhurin sevdil ul ganjin xafiy,
Istadi izhor etarga sabr fiy.
Bas yaratdi barcha mavjudotni,
Toki bilgay har biri ul Zotni. [5,280]*

Mazkur har ikki asarda keltirilgan "Kuntu kanzan maxfiyan fahbibtu an u'rafa" hadisning mazmuni "Yashiringan xazina edim, o'z zuhurimni namoyon qilmoqni iroda qildim" mazmunini ang-latadi. Shu o'rinda shuni ham ta'kidlab o'tish ke-rakki, Rizoiy "Qush tili" dostonida Qur'oni karim va hadislardan juda ko'p misollar keltiradi va muhimi o'quvchiga tushunarli bo'lishi uchun iqtiboslarning o'zbek tilidagi mazmunini ham bayon etadi.

Rizoiy ishq iqlimi bobiga Tommat ul-kubro laqabli Murshid haqidagi hikoyani keltiradi. Alisher Navoiy esa Asma'iy ismli kishining Hajga qil-gan safari haqidagi hikoyani ishq vodiysi bobiga misol tariqasida bayon qiladi. Lekin bu hikoyalar-da bir-biriga yaqin jihatlar va hech bir o'xshashlik yo'q bo'lishiga qaramay, ulardagi g'oya bir maz-munga xizmat qilganligi bilan diqqatga sazovordir.

¹ Kahf surasi 22-oyat. Mazmuni: "(Boshqalari) beshta bo'lib oltinchilari itlaridir" deb g'aybga tosh oturlar (taxminan gap soturlar)".

Alisher Navoiy dostonining na't qismida dun-yodagi hamma narsalarni yaratishdan maqsad inson ekanligini quyidagi misralar orqali bayon qilgan bo'lsa:

*Ofarinishdin qilib inson g'araz,
Oni aylab xalq ichinda be avaz.
Ko'nglin oning maxzani irfon qilib,
Ul tilism ichra o'zin pinhon qilib,
Rozi maxfiy ganj o'lub bu turfa jism,
Sun'idin ul ganj hifzig'a tilism. [2,9]*

Rizoiy buni quyidagicha ifodalaydi:
*Kim avvalda maqsudi umur,
To tamom o'lmas umur, etmas zuhur.
Chun g'araz Odamdin avval uldurur,
Lojaram, oxirda zohir-o'qdurur.
Uylakim, Odam jahondindur g'araz,
Ul guzini olam ondindur g'araz.
Bas, nechuk Odam jahondin so'ngradur,
Ul guzida xilqat ondin so'ngradur.
Bordurur aql ollida beishtiboh,
So'ngra kelmaklik kamolig'a guvoh. [5, 44-45]*

Har ikkala shoir Fariduddin Attorning badiiy ijodkorligiga yuqori baho beradi. Har ikki san'atkor dostonlarida inson va vahdati vujud konsepsiyasini majoziy uslubda yoritib berish masalasini hal qilish muammosi yotadi. Har ikkala dostonning kom-pozitsion tuzilishi va g'oyaviy mazmuni va qahra-monlar tizimi mazkur maqsadni amalga oshirishga qaratilganligi bilan bir-biriga yaqindir. Lekin buni har ikkala ijodkor o'ziga xos falsafiy qarashlar va badiiy-estetik prinsiplar asosida hal qiladilar.

Rizoiyning "Qush tili" asarida ko'proq di-niy-falsafiy yo'nalish ustunlik qilsa, Navoiyda ij-timoiy-falsafiy qarashlar uning o'ziga xosligini belgilab turadi. Rizoiyning "Ul kishikim kelturur iymon ba g'ayb, bu anga hodi erur beshaku rayb" deyishidan "Qush tili" dostonining solik uchun rahnamo-dastur vazifasini o'tashi uchun yaratil-ganligi fikrimizning yana bir isboti bo'la oladi. Buning yana bir isboti Rizoiy o'z oldiga qo'ygan maqsadni amalga oshirishda Qur'oni karim va hadislardan juda ko'p iqtiboslar keltirib, ularning sharhiga katta e'tibor qaratadi. Hikoyalarning ak-sar qismi ham diniy-falsafiy ruhda yozilganligi bu dostonning diniy-falsafiy masalalarni hal qilishga qaratilganligiga dalolatdir. Shu bois bo'lsa kerak, Alisher Navoiy dostonida keltirilgan hikoyalar, Rizoiy dostonidagi hikoyalardan o'z mohiyati bi-lan farq qilib turadi. Rizoiy Payvandiyning mazkur Tammat ul-kubro laqabli murshidning oldiga bir qariyaning kelib ishq-u dardi holini bayon qilgan-ligi haqidagi hikoyadan g'araz qariyaning tavba-

si-yu tazarrulari qabul qilinib, uning Gulgun ismli Siyiston shohi qiziga bo'lgan majoziy ishqining haqiqiy ishqqa aylanganligi mumtoz adabiyotda keng tarqalgan Farhod bilan Shirin, Layli va Majnun dostonlariga qilingan murojaatlar, shuningdek, Sulaymon alayhissalomning Bilqisga bo'lgan muhabbati orqali o'ziga xos qilib ochib berishdir. Rizoiy Payvandiy ishq iqlimi ta'rifini yakunlab, ma'rifat iqlimi bayoniga o'tadi.

Rizoiy ta'kidlaganidek, Alloh ta'oloni bilish nafs ma'rifati bilan chambarchas bog'liqdir. Chunonchi hadisda shunday deyilgan: "Man arafa nafsahu faqad arafa rabbahu". [7, 814]

Mazmuni: O'zini bilgan Xudoni biladi. Bunda u Zotning ilohiy sifatleri ayon bo'ladi va shundagina Mutlaq borliq Subhonahu ta'olo ekanligi aniq ma'lum bo'ladi.

Rizoiy bu yo'llarni har bir solik o'ziga tasavvur qilishi lozimligi haqida gapirib, qadimgi hind va mumtoz adabiyotda mavjud bo'lgan hikoyaga murojaat etadi. Unda ko'zlari ko'r bo'lgan to'rt o'jiz fil a'zolarini paypaslab, uni o'zlariga tasavvur qilganliklari haqida gap boradi. Rizoiy bu hikoyani o'ziga xos tarzda ifodalab beradi.

Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonida bu rivoyat Rizoyniki singari ma'rifat vodiysi vasfiga tamsil sifatida keltiriladi va unda hind hikoyasi o'zining yangi bir talqini namunasiga aylantirilgan. Hind hikoyasida ko'zi o'jiz yo'lovchilar filning to'rt a'zosi ni paypaslab, xartumini ilonga, oyog'ini ustunga, qornini meshga, dumini kema arqoniga o'xshatgan bo'lsalar, Navoiy ham fil a'zolarini o'ziga xos tarzda bayon etish bilan birga filning boshqa a'zolarini ham tavsiflab, uni bir butunlikda tasvirlab, ko'rlarning tasavvurlarini jamlaganda fil obrazi hosil bo'lishini qayd etadi va soliklarning ma'rifat maqomiga turli-tuman yo'llar orqali bosib o'tish imkoniyatlari mavjudligini ramziy ishoralar orqali o'ziga xos badiiy bo'yoqlar orqali ochib berishga erishadi.

Jaloliddin Rumiyning "Masnaviyi ma'naviy" asarida bu hikoya "Filning shakl-u shamoyili ustida ixtilof etishgani" sarlavhasi ostida keltirilgan. Unda fil bir qorong'u uyga kiritiladi va unga kirganlar filning xartumini paypaslab tarnovga, qulog'ini bahaybat yelpig'ichga, oyog'ini ustunga, ustini xontaxtaga o'xshatishadi. Ko'rinib turibdiki, Jaloliddin Rumi bu hind hikoyasini asar talablaridan kelib chiqib, o'ziga xos tarzda talqin qilgan [4, 114].

Alisher Navoiy ham, Rizoiy ham bu hikoyadagi fil a'zolarini hind manbaidagi tavsifdan o'zgacharoq tarzda bayon qilishga harakat qilganlar. Shu bois ham har ikkala ijodkor bu qadimiy hikoyani o'ziga xos tarzda yoritib berganlar. Masalan, Ali-

sher Navoiy fil xartumini hind hikoyasidagi kabi kulcha bo'lib yotgan ilon sifatida emas, balki bo'rttirib ko'rsatish va o'quvchiga ta'sirliroq tasvirlash maqsadida uni ajdarho qiyofasida, dumini kema arqoniga emas, balki zaharli bir ilonga o'xshatishi hikoyaning o'ziga xosligini ta'minlashga qaratilgan ijod mahsuli sifatida baholanishga loyiqdir. Rizoiy ham shunday ijodiylikka erishish maqsadida fil xartumini karnayga, oyog'ini esa bir ajoyib oliy ustunga o'xshatadi va hokazo.

Alisher Navoiy bilan Rizoiy dostonlaridagi bu maqom tavsifidagi yana bir muhim monandlik shundan iboratki, har ikkala dostonida ham iymon bilan kufr, faqirlar bilan mulk sohiblari qiyoslanadi. Iymon ahliga ma'rifat zarur bo'lsa, kufr ahliga jaholat, kufr ahli "Lot" butiga e'tiqod qilsa, iymon ahlining fikr-u yodi Alloh bilandir. Bu g'oya har ikki dostonidagi ma'rifat maqomining ta'rifiga asos qilib olingan. Har ikkala asar o'rtasidagi ularni farqlab turadigan jihatlar ham bor. Rizoiy bu iqlimni bayon qilishda qur'oniylar tamsillarga tez-tez murojaat etadi. Rizoiy Ma'rifat iqlimi tavsifida Rasuli Akramning "Biz seni va ma'rifating haqqini bilmadik", degan hadisiga va Al-Isro surasidagi "Kimki bu (dunyoda) ko'r (gumroh) ekan, bas, u oxiratda ham ko'r va butunlay yo'ldan ozuvchidir"[1,289] mazmunidagi 72-oyatni keltirib, uni nazm orqali sharhlab beradi va bu iqlimga tamsil sifatida Shayx Kirmoniy (r.a.) hikoyasini keltiradi.

Rizoiy Payvandiy Tavakkul to'shasiga misol sifatida umri qazosiga yetgan bir banda haqida hikoya keltiradi. Bu hikoya Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" asarida ham bor. Unda qushlarning savol-javobi oralig'ida qushlardan birining yo'l asnosida halok bo'lishi mumkinligini sabab qilib safardan voz kechganidan so'ng Hudhudning javobiga misol tariqasida keltiriladi. Navoiyning bu hikoyasida qazo yetganda o'lim barhaq ekanligi g'oyasi ilgari surilgan. Rizoiy ham mazkur hikoyaning biroz o'zgartirilgan variantini keltiradi. U Qur'oni karimning Moida surasi 23-oyatidagi Tavakkul haqidagi iqtibosni keltirib tavakkul to'shasiga quyidagicha izoh beradi:

*Chun tavakkul qilg'on ul basturur,
Bas tavakkul qilmag'on nokasturur,
Chun taraddud birla daf' o'lmas qazo,
Bas kerakdur munda taslimu rizo.*

Bu xulosani yanada kuchaytirish maqsadida mazkur hikoyani keltiradi. Taqdir ishorasi bilan qazosi etgan bir kishining jonini Azroil ertasi kun Hind elida olmog'i lozim ekan. U esa Hindistondan ancha olisda. Bu bandaning bir kecha-kunduz ichida Hindistonda bo'lishiga ko'zi etmagan Az-

roil unga g'azab bilan qarab uni tahlikali holatga soladi. Banda qattiq iztirobga tushib o'limdan qutulmoq maqsadida Sulaymon payg'ambardan uni Hind o'lkasiga yeldirmog'ini iltijo qilibdi. Payg'ambar uning iltimosini qabul aylab, shamolga amr qilib, bir zumda Hindistonga uchirib yuboribdi. Rizoyniing hikoyasi shu joygacha Alisher Navoiy keltirgan hikoya bilan o'xshash. Keyingi voqealar Alisher Navoiyda yo'q. Ertasi kuni Ezidi ta'olo Azroilni bu bandaga qazo muddati yetmasdan burun unga g'azab bilan nazar solgani uchun unga tanbeh beribdi va uning dargohida taqdir va qadar barhaq ekanligini ta'kidlabdi. Bu voqeani shoir quyidagicha tasvirlaydi:

*Ne isha qilding yo'q ergach xayr-u shar,
Ul musulmong'a g'azab birla nazar?*

*Dedi oni ko'rdim-u qildim tonga,
Bas taajjubdin nazar soldim anga.
Kim manga hukm erdikim ul kun oning,
Ruhini Hind ichra qabz etgay aning,
Bas ajab qoldim oni munda ko'rub,
Kim bu kunda Hindga etmas yurub.*

Bu hikoyaga Rizoyni quyidagicha yakun yasaydi:
*Lojaram chun sa'y-u jahd-u iktisob,
Daf' qilmasdur qazoni hech bob.
Bas tavakkuldur boridin xo'broq,
Barchadin taslimdur mahbubroq.*

Alisher Navoiy dostonidagi bu hikoya bilan Rizoyni keltirgan hikoyani qiyoslar ekanmiz, har ikkala asardagi mavzu, hikoyadagi qahramonlar silsilasi va ularning voqealar rivoji va yakunidagi ishtiroki va hatto qissadan hissa, ya'ni xulosasi ham bir-biriga monand ekanligini ko'ramiz. Har ikkala asar qazosi etgan qahramon, uning jonini olmoq uchun kelgan farishta Azroil, uning qahr bilan bandani qo'rqitishi, o'lim xavfidan qo'rqqan bu bandaning Sulaymon payg'ambardan uni Hindistonga uchirib yuborishni iltimos qilganligi va nihoyat uning Hind eliga kelib tushib o'z qazosini o'zi bajo keltirganligi o'ziga xos badiiy uslublarda ifodalangan. Navoiyda bu hikoya qushlardan birining bu safarda halok bo'lishi mumkinligiga javoban yozilgan bo'lib, ajali yetgan inson uchun u qayerda bo'lmasin o'lim barhaq ekanligiga ishora qilinsa, Rizoyni bu hikoya uchinchi to'sha-tavakkulga misol tariqasida keltiriladi. Shoir bu to'shada qushlarga yo'lni azob-u uqubatlari haqida gapirib yo'l asnosida Ibrohim alayhissalom kabi o'tdan kechmoq, Foruq singari zahar yutmoq, qisqasi, yo'l qiyinchiliklariga bardosh berib maqsad sari tavakkul qilib intilmoq kerakligini bayon etadi.

Demak, bu hikoyadan o'z yo'lini tanlagan so'lik barcha azob-u uqubatlarga bardosh berishi,

maqsad sari intilmog'i, hamisha Allohga tavakkul qilib uning visoliga erishishda sa'y-u harakat qil-mog'i vojib ekan, degan yakuniy xulosa chiqadi.

Shuni ham alohida ta'kidlab o'tish joizki, inson taqdiridagi qazo hukmidan qochib qutulolmasligi haqidagi mazkur hikoya Rashid Jumayev ta'kid-laganidek, Jaloliddin Rumiyniing "Masnaviy" sida ham mavjud. Alisher Navoiy bu hikoyani o'z asari-da o'ziga xos badiiy uslubda bayon qilgan. Buyuk mutafakkir bu hikoya mazmunini yana kuchay-tirib, uni o'zining falsafiy-estetik qarashlariga moslagan va asosiy diqqat e'tiborni inson o'zidagi nafs va hirsni bog'lamoqqa chorlashi kerak, degan xulosaga keladi.

Xulosa. Alisher Navoiyniing "Lison ut-tayr" dostonida asosiy qoliplovchi hikoya ichida hi-koyalar keltirish usuli qo'llanilgan. Mavlono Ri-zoyniing "Qush tili" dostonida ham shu usul keng tadbiq etilgan. Lekin Mavlono Rizoyni dostonining kompozitsion tuzilishida Navoiynikidan bir oz farqli jihati shundan iboratki, ijodkor qoliplovchi hikoyalar ichidagi hikoyalarda Qur'oni iqtiboslar va hadislarni ham kiritib, ularni o'sha hikoyalar-niing ajralmas qismiga aylantirgan.

Rizoyni Payvandiy "Qush tili" dostonida jami 87 ta hikoya va iqtiboslar keltirib, ularni doston tarkibiga kirgan tamsillar orqali tasdiqlab borish yo'lini tutadi. Bu iqtiboslarniing aksariyati ma'lum bir tasavvufiy tushunchalarni yorqinroq ochib berishga bag'ishlangan hikoya va rivoyatlarniing g'oyaviy mazmunini ifodalashda muhim o'rin tutib, asar syujeti va kompozitsion tuzilishida o'zi-ga xos vazifani bajaruvchi badiiy vosita sifatida ajralib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdulaziz Mansur. "Qur'oni karim" ma'nola-rining tarjimasini. – T. 2001.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 tomlik. 12tom. – T.: Fan, 1996.
3. Bositxon bin Zohidhon. Javohir ul-hikoya. – T.: 2004.
4. Mavlono Jaloliddin Rumi. Masnaviyi ma'-naviy. III jild, Forsiydan Jamol Kamol tarjimasini. – T.: 2003.
5. Mavlono Xoja Qozi Payvandiy Rizoyni. Qush tili. – T.: 2009.
6. Rashid Jumayev. An'ana va izdoshlik // O'zbek tili va adabiyoti. №1, 2002.
7. Farhangi istilohoti va ta'biroti urfoniy. – Tehron.: 1303.

JAVLON JOVLIYEV,
*O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi
Davlat adabiyot muzeyi tayanch doktoranti*

MAQSUD SHAYXZODA – NAVOIYSHUNOS (*Shayxzoda qo'lyozmalari asosida*)

Annotatsiya: Mazkur maqolada atoqli olim va shoir, dramaturg Maqsud Shayxzodaning O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat Adabiyot muzeyi "O'zbekiston yozuvchilari arxivi" fondida saqlanayotgan mumtoz adabiyotimizga oid tadqiqotlari, xususan, Alisher Navoiy ijodi borasida olib borgan ilmiy ishlari, maqolalari, kundalik-daftarlarda qolgan fikrlari haqida gap boradi.

Kalit so'zlar: Maqsud Shayxzoda, arxiv, qo'lyozma, matn, asliyat, adabiyotshunoslik, manba, navoiyshunoslik.

Аннотация: В данной статье идёт речь об исследованиях, относящихся нашей классической литературе, хранящихся в фонде "Архив писателей Узбекистана" Государственного музея литературы имени Алишера Навои АН РУз, принадлежащих прославленному учёному и поэту, драматургу Максуду Шайхзаде.

Ключевые слова: Максуд Шайхзаде, архив, рукопись, текст, подленик, литературоведение, источник, навоиведение.

Shayxzoda kuchli shoir, dramaturg, tarjimon, pedagog bo'lishi bilan birgalikda adabiyotning yuk-u yengini, kuch-u salmog'ini to'g'ri baholay biladigan adabiyotshunos edi. U o'zbek mumtoz va zamonaviy adabiyotining bir qator siymolari, xususan: Nizomiy, Navoiy, Bobur, Fuzuliy, Maxtumlari, Ogahiy, Amiriy, Nodirabegim, Zavqiy, Furqat, Hamid Olimjon, G'afur G'ulom, Oybek, Shuhrat, Zulfiya va boshqa ko'plab ijodkorlar haqida yozgan ilmiy maqola va chiqishlari buni isbotlaydi. Shub-

hasiz, Shayxzoda adabiyotshunosligida Navoiy alohida o'ringa ega. Bu fikrimizni adabiyotshunos Abdulla Ulug' o'zining "Navoiyshunosligimiz alomasi yoxud Shayxzoda – adabiyotshunos" maqolasida quyidagicha ta'kidlaydi: "Maqsud Shayxzodaning adabiyotshunoslikka oid tadqiqotlari markazida Alisher Navoiy ijodi turadi". (1. 228)

Maqsud Shayxzoda qo'lyozmalari O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyining "O'zbekiston yozuvchilari arxivi" fondida saqlanadi. Ushbu arxiv boy va qimmatli qo'lyozmalar, hujjatlar, fotolar, kitoblardan iborat xazinadir. Bular ichida Shayxzodaning mumtoz adabiyotimiz yo'lida olib borgan tadqiqotlari, ilmiy qarashlari aks etgan qo'lyozma va hujjatlar alohida o'rin kasb etadi.

Shayxzoda Toshkentga kelishi va bu yerning "ob-havosi"ga moslashishida mumtoz adabiyotimiz, xususan, Navoiy ijodi bilan yaxshi tanishligi katta o'rin tutadi. U tobora mustamlaka kuchlar tomonidan siquvga uchrayotgan, o'zining oltin tilsimlarini, asriy o'zlik va o'ziga xosligiga putur yetayotgan ozar tili va imlosining himoyasi yo'lida yozgan maqolalari va ruslar tomonidan "millatchi" deya baho olgan shaxslarga aloqadorlikda ayblanib uch yillik surgunni qismatiga yuklarkan, Toshkentga – Navoiy vataniga kelayotgani yaxshi bilardi. Shuning uchun u ijod bilan birga qizg'in ravishda Navoiy ijodini ham o'rganadi va birinchilardan bo'lib risola yozadi.

Davlat adabiyot muzeyida saqlanayotgan qo'lyozmalarini ilmiy-tahliliy o'rganar ekansiz, Navoiy ijodini o'rganish Shayxzodaning muhim

burchlaridan bo'lganini, o'z oldiga katta maqsadlar qo'yganini ko'rishimiz mumkin. Shayxzodani Toshkentda adabiyot mo'jizasi tutib qoldi, deya aytishga jur'at qilamiz. Keyinchalik shoir yozadi: "Mumtoz o'zbek she'riyatining ichki ma'naviy dunyosi meni ko'p yillardan beri qiziqtirib keladi. Bashar zehning so'nmas durdonalari bo'lmish g'azallar va ruboiylarda, qasidalarda va so'qynomalarda olovli ehtiroslar bilan birga vazmin fikrlarning omixta bo'lib ketishi san'atkordan chinakam iste'dod bilan zo'r malaka va puxtalikni taqozo qilar edi" (2, 5). Shayxzoda o'zbek xalqining shoiri, dramaturgi, olimi, tarjimoni, albatta, navoiyshunosi bo'lib tanildi va o'zidan katta meros qoldirdi.

Shayxzoda mumtoz adabiyotimiz bilimdoni edi. U yozadi: "O'rta Osiyo zaminida adabiyot nazariyasining turli tarmoqlari bilan shug'ullangan olim va shoirlardan Rashiddin Vatvotning "Hadoyiq us seyr" (Sehrli bog'chalar) asari (XII asr) Shams Qaysi Roziyning aruz, qofiya va ilm bade'ga oid "Al-mo'jam..." asari (XIII asr) arab tilida yozilgan "Miftoh ul-ilm" (Bilim kaliti) asar ma'nolari va bayoni faniga oid bo'lib, to XX asrning boshlarigacha madrasalarda darslik qatorida o'qitilib kelgan. Amir Temurning zamondoshi Alamon Taftazoniyning Samarqandda yozilgan "Mutavval" nomli mashhur asari she'rda badiiylik masalalariga bag'ishlangan"(3, 5). U bu fikrlardan ham bilsak bo'ladiki, u juda oz yillarda o'zbek mumtoz adabiyoti tarixidan va ilmidan yuqori darajada xabardor bo'lgan. U mumtoz san'atimizdagi ilmlarni ham quyidagicha sanaydi: "Shunday qilib, Sharq klassik poeziyasining ijodiy va amaliy faoliyatiga ko'rsatma va dasturilamal bo'ladigan ilmlar paydo bo'lganki, ularni "Ilmi bayon", "Ilmi bade'", "Ilmi aruz" va "Ilmi qofiya" deb ataganlar".

Shayxzoda qo'lyozmalari shoir vafotidan besh yil o'tib 1972-yilda shoirning umr yo'ldoshi Sokina xonumdan atoqli olim Hamid Sulaymon tashabbusi bilan qabul qilingan. Eski o'zbek, lotin va kirill yozuvlarida o'zbek, rus, ozar tilidagi qo'lyozmalari bilan tanishar ekanmiz Shayxzoda ijod ko'lamining yangi qirralarini ochib boramiz. Jami 831 ta hujjat bilan raqamlangan (Tartib raqami hujjatning inventar raqamini ham ko'rsatadi) qo'lyozma manbalarda Shayxzodaning she'rlari, dramalari, yozishmalari, publitsistika va ilmiy ishlari jamlagan. Shayxzoda Navoiyga ayrica mehr qo'yadi va uni "G'azal mulking sultoni", "O'zbek she'riyatining ulug' piri" deya muhabbat ko'rsatadi va bu atamalardan hozirgacha butun millat keng foydalanadi. Ayniqsa, Alisher Navoiyning ilmiy sa-

lohiyati, zakiy ijodkor bo'lgani Shayxzodani unga yanada yaqinlashtirgan va "hamsuhbat" qilgan: "Alisher Navoiy o'z zamonasining eng orif va donishmand kishisi bo'lganligi uchun, albatta, bu asarlardan xabardor bo'lgan va o'zi ham she'riyatning nazariyasi, adabiyot, tarix, turk-o'zbek she'riyatidagi vaznlar va ayrim shoirlarning adabiy salmog'i bilan bevosita shug'ullanib turganki, "Mezon ul-avzon", "Majolis un-nafois", "Munshaot", "Muhokamat ul-lug'atayn" hamda "Chor devon"iga kirgan ikkita "Debocha"si bu fikrimizning yaqqol dalili bo'la olur. Navoiy davrida ham bu masalalar adabiyotchilar e'tiborini o'ziga tortganiga porloq misol qilib, shoir Sayfi Buxoriyning va buyuk adib Abdurahmon Jomiyning Alisher Navoiy iltimosiga ko'ra aruz va qofiya haqida risola yozganlarini ko'rsatish mumkin"(4).

Maqsud Shayxzodaning navoiyshunoslikka oid qo'lyozmalari uning arxivida alohida o'ringa ega. Maqsud Shayxzodaning Alisher Navoiy haqidagi ilmiy maqolalarining o'zi o'zbek va rus tilida yozilgan 20 dan ortiq. Ularda Alisher Navoiy 500 yillik yubileyi munosabati bilan yozilgan maqola, "Ustodning jodxonasida..." (5, 445), "Tirik Alisher"(6-445), maqolalar. "Alisher Navoiyning shoirlik mahorati", Shayxzodaning Navoiy lirikasidagi she'riy san'atni tadqiq qilishga bag'ishlangan maqolasidan parchalar, "Alisher Navoiy lirikasining asosiy masalalari", "Alisher Navoiy lirikasining ba'zi bir poetik usullari haqida" kabi ilmiy maqolalar o'rin olgan. Bundan tashqari muzey tasnifchilari tomonidan (professor S. Hasanov, D. Sharafiddinova) Maqsud Shayxzodaning Alisher Navoiy ijodi bo'yicha to'plagan materiallari alohida tartiblangan (480-503). Ularda olimning Navoiy ijodi va hayoti yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar bo'yicha yig'ilgan materiallar jamlangan.

Shayxzodaning Navoiyning 500 yilligi munosabati bilan "Genial shoir" kitobi 1941-yilda O'zadabiynashrda alohida kitob holida nashr etilgan. U kitobda yozadi: "Navoiy ijodi shu qadar keng va murakkabdirki, u to'g'rida mufassal va mukammal monografiya yaratish shu qo'lingizdagi kitobcha tipidagi kitobchalarning doira va imkoniyatidan tashqari chiqadi". 1948-yilda esa "Navoiyda lirik qahramon xarakteri va uni ochilish priyomlari haqida" "G'aroyib us-sig'ar" asosida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan va buning uchun qancha ko'p ilmiy izlanishlar olib borganligini u yiqqan va bugun arxivda saqlanayotgan 100 dan ortiq hujjatlar bizga guvohlikka o'tadi. Bu dissertatsiya 482-tartib raqamda 85 varaqlik mashinkada, muallif tuzatishlari bilan saqlanadi. Bu

ish haqida 1948-yilda 9-oktyabrda Abdurahmon Sa'diyning rus tilidagi taqrizi, "Sovet pedagogi" jurnalida bosilgan "O'rtoq Shayxzoda Maqsudning "Navoiyda lirik qahramon xarakteri va uning ochilish priyomlari haqidagi dissertatsiyasiga oid ba'zi mulohazalar" maqolasi saqlanadi.

Shayxzoda o'z ishining dolzarbligi borasida fikr bildirib, shunday deydi: "Buyuk Alisherning adabiy merosida ikki shoh asar, ikki monumental obida bordirki, bularning birinchisi Sharq yozuv eposining besh cho'qqisi – "Xamsa" bo'lsa, ikkinchisi Sharq lirik dahosining to'rt yulduzi – Chor devondir. Agar "Xamsa" haqida ozmi-ko'pmi ilmiy va yarim publitsistik, yarim ommabop maqolalar nashr etilgan bo'lsa, "Chor devon" haqida va umuman, Navoiyning lirikasi haqida bir nechta kichik maqoladan tashqari boshqa hech narsa uchratganimiz yo'q. Holbuki, Navoiyning buyuk ijodini tadqiq qilish vazifasining kardinal vazifalaridan biri, uning lirik merosini egallash masalasidir. Chunki Navoiy lirik shoir sifatida ham jahon adabiyotining eng hassos va xushsado nag'masozlaridandir..."

Shayxzoda 1940-yildan boshlab Navoiy ijodi bo'yicha nimalarni tadqiq qilgan yoki ne bir yangilikni izlab topgan bo'lsa, qator daftarlarda yozib qoldirgan, bugungi kunda Shayxzodaning tadqiqot daftarlarida, yondaftar, konspektlari (tartib raqami 480, 481, 484, 485) saqlangan. Unda asosan arab grafikasi asosidagi eski o'zbek yozuvi va rus yozuvlaridan foydalangan.

Shayxzoda nomzodlik ishidan so'ng ijodiy ishlar bilan birga doktorlik ishiga ham kirishadi. Uning arxivida 484-tartib raqamda 1951-yilda yozilgan doktorlik dissertatsiyasini yozish uchun tutilgan yon daftari saqlanadi. Faqat 7 varag'iga yozilgan, qolgan betlari bo'sh. Shayxzoda doktorlik dissertatsiyasi rejasi yuzasidagi o'sha paytdagi SSSR Fanlar akademiyasining muxbir a'zosi Bertels tomonidan yozilgan xat saqlanadi. Qo'lyozma holda. 1951-yil, 12-avgustda yozilgan. Xatda Shayxzodaning ishi qo'llab-quvvatlanadi.

Ammo sovet mustamlakachilari hamda ayrim milliy xoinlarning asossiz ayblovlari bilan 25 yillik qamoqqa hibs qilinib, surgun qilinadi. Bu voqea Shayxzoda rejalari va ruhiyatini ostin-ustin qilib yuboradi. Katta sinishlar, qalb va tanada tuzatib bo'lmas o'yiqlar hosil qiladi. Garchi uch yil o'tib, ko'pgina shaxsga sig'inishning qurbonlari kabi ortga qaytarilgan bo'lsa-da, 25 yillik muddatning ruhiy bosimini his qilib begunoh uch yil yashash, o'zi dahshat edi.

Shayxzoda ozod bo'lib qaytgach, turli siyosiy tazyiqlar va o'zidan qo'rqib uzoqlashib qolgan

davralarga emas, ijod va ilmga ko'proq intiladi va Navoiy ijodi bo'yicha boshlagan doktorlik ishini tugatishni istaydi. Bugungi kunda arxivida saqlanayotgan 1956-yil 25-dekabr kuni "Navoiy lirikasining g'oyaviy va badiiy-poetik xususiyatlari" mavzuida doktorlik dissertatsiyasi planini tuzib oladi (7). "Alisher Navoiy lirikasining asosiy masalalari", "Alisher Navoiy lirikasining ba'zi bir poetik usullari haqida" ilmiy maqolalarini yozadi. Bular Shayxzodaning doktorlik dissertatsiyasining mohiyatini yorituvchi ilmiy maqolalar hisoblanardi.

U o'z ilmiy ishida Alisher Navoiyning badiiy san'atkorligini ochib berishni katta maqsad qilgan va Navoiyning lirik merosi, Navoiy lirikasining asosiy janrlari, turlari, ko'rinishlari, Navoiy lirikasining obrazlari, Navoiy lirikasining badiiy metodi, Navoiy lirikasida klassik poetika usullarining tatbiqi, Navoiy lirikasining g'oyaviy mazmuni kabi bo'limlarga bo'lib o'rganishni maqsad qiladi.

Shundan so'ng Shayxzoda qizg'in ijodiy ishlarga ham beriladi, o'sha yillar shoh asarlaridan biri "Mirzo Ulug'bek" tragediyasini yaratadi, sal o'tmay ssenariy varianti ham yoziladi. Bundan tashqari shoirni yanada e'zoz etgan doston "Toshkentnoma" yoziladi. Bu ishlar shoirning ilmiy ishlardan biroz cheklanishga sabab bo'ladi.

Shunga qaramay dil tubida doktor bo'lishi orzusini doim saqlanib qolgan bu yo'lda tinmay ish olib borgan va bu yo'lda yozilgan hozirgi kuncha saqlanadigan 8 daftarga (486-494) bitilgan. Bu daftarlarda arab grafikasidagi eski o'zbek yozuvida yozilgan, turli adabiyotlardan olingan ko'chirmalar, o'z fikrlari bildirilgan. O'zbekiston Kompartiyasi tarixi institutining kutubxonasida foydalanilgan kitoblar konspektining davomi, Butunittifoq V.I.Lenin nomidagi kutubxonasida foydalanilgan kitoblar konspekti deya yozib qo'yilgan. Bulardan bilsak bo'ladiki, bunga katta va qizg'in ijodkorlik bilan kirishiladi.

Shayxzodaning ilmiy faoliyati haqida o'sha yillar qator maqolalar e'lon qilingan. Atoqli olim Suyuma G'aniyeva "Navoiyshunoslik ravnaqi" maqolasida Shayxzodaning Navoiy lirikasi bo'yicha olib borgan tadqiqotlar xususida fikr yuritgan(8). "O'zbekiston madaniyati" gazetasi 1966-yil, 9-fevral sonida chop etilgan. Maqsud Shayxzoda hayoti, adabiy, ilmiy faoliyati haqida maqola To'xtasin Jaloliy tomonidan yozilgan, nashriyotga topshirilgan nusxa. Mashinkada Y. y. hozirgi o'zbek yozuvida 22 varaqdan iborat.

"Alisher Navoiy lirikasining asosiy masalalari", "Alisher Navoiy lirikasining ba'zi bir poetik usullari haqida" kabi maqolalarni ham chop etadi. Bu-

lar Shayxzoda doktorlik dissertatsiyasining mohiyatini yorituvchi ilmiy maqolalar hisoblanadi. Shayxzodaning boshqa navoiyshunoslardan farqi u ozarbayjondagi Navoiy bo'yicha olib borilgan faoliyatlarini ham o'rganadi va qator manbalarni ishiga kiritdi. Bundan tashqari, Bokuda saqlanayotgan kitoblardan ham doim foydalanib kelgan. Shayxzoda, jumladan, u **"Хусрав и Ширин"** Nizomiy. Fors-tojik tilidan rus tiliga G.V.Ptitsina tarjimasini. Tarjima redaktori prof. Y.E.Bertels. Ozarbayjon SSR Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik instituti tomonidan tayyorlangan nusxasini, shundan 20 varag'i fors-tojik tilida namuna sifatida ilova qilingan.

Shayxzodaning shogirdi Yusuf Shomansur shunday ta'kidlaydi: "Izlanuvchan shoir Shayxzoda adabiyotshunoslik qalamini qo'lga olar ekan, o'z she'riyati uchun boshqa ijodkollarning aslahaxonalaridan kerakli qurollar topib, ularni o'z uslubini va o'z idealiga moslashtirib iste'mol etib boshladi. Natija, yillar o'tgan sari ijodiy kamolotga erishdi..." ("Mayakovskiy shogirdi") Navoiyning adabiyot nazariyasi va tanqidiy ishlari haqida ham fikr bildirib, jumladan, shunday degan edi: "Navoiyning qanchalik hassos tanqidchi va estetika olimi bo'lgani ko'rinadi".

Shayxzoda doim Navoiyni e'zoz etgan, uni himoyasi uchun qurashgan: "Navoiyni o'zbek xalqidan ajratishga, uning siymosini buzishga intilishlari befoйда, ulug' o'zbek shoirini uning xalqidan ayirib bo'lmaydi. Navoiy g'azallarining besh asrdan beri unutilmay xalq og'zida kuylanib kelishi eng buyuk tanqidchi bo'lgan xalqning o'z adibiga bergan yuksak bahosi emasmi?"

Vaqt va fursat, qattol zamon o'yinlari ilmiy ishining uch martadan ortiq to'siqqa uchrashi, to'xtab qolishi, turli tadbirlarning hayotga suqilib

kirishi natijasida Shayxzodaning ilmiy ishi yakunlanmadi. Ammo u Ulug' Navoiyga chin izdosh, akademik olim sifatida e'zoz-u sharafiga loyiqdir! Bunga uning saqlanib qolgan nodir qo'lyozmalaridagi yozuvlar asosdir!

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. *"İki xalq oğlu Maqsud Şeyxzadə". Anadan olmasinin 110 illiyi münasibətilə məruzələr və fotolar. "Elim də təhsil"; Baki – 2019. 228-b*

2. *Maqsud Shayxzoda. Tanlangan asarlar/V tom/G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, – T.: 1973 y, 5 bet.*

3. *Maqsud Shayxzoda. Tanlangan asarlar/V tom / G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, – T.: 1973 y, 5 bet.*

4. *"Sovet O'zbekistoni" gazetasi, 1965-yil, 7-mart.*

5. *"Испытано в веках", maqola. Alisher Navoiy 500 yillik yubileyi munosabati bilan yozilgan. Oxirgi varaqning orqa betida shu mavzuda Maqsud Shayxzoda doklad qilganligi haqida qayd bor.. Rus tilida. 1 huj., 5 v./ Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Adabiyot muzeyi, "O'zbekiston Yozuvchilari arxivi", tartib raqami – 445.*

6. *"Ustodning ijodxonasida...", maqola. Ottiska. Navoiy ijodi bo'yicha ilmiy izlanishlar. "Sharq yulduzi" jurnali, 1966 yil, 7-son. Hozirgi o'zbek yozuvida, 1 huj., 16 v, tartib raqami – 446.*

7. *"Tirik Alisher", maqola. Navoiy hayoti va ijodiga bag'ishlab yozilgan. Avtograf. Y. y. Arab grafikasi asosidagi eski o'zbek yozuvida. 1 huj., 21 v. tartib raqami – 452.*

8. *"O'zbekiston madaniyati" gazetasi. Bosma. 1966-yil, 9-fevral. Hozirgi o'zbek yozuvida. 1 huj., 1 v.*

BENEDEK PÉRI,

director

*Institute of Oriental Studies
Eötvös Loránd University, Budapest
peribenedek@gmail.com*

HIGHLIGHTS OF THE CHAGATAY/OLD UZBEK MANUSCRIPTS PRESERVED IN THE ORIENTAL COLLECTION OF THE LIBRARY OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

Annotation: The Library of the Hungarian Academy of Sciences was founded by Count József Teleki (1790–1855) who gave away his whole library consisting of more than 30.000 books to the Learned Society, a predecessor institution of the Hungarian Academy of Sciences in 1826. Books and manuscripts written in Oriental languages or dealing with Oriental subjects were not separated from other parts of the collection for more than a century. Lajos Ligeti (d. 1987), a distinguished scholar of Turkic, Mongolian and Tibetan studies initiated the establishment of an Oriental Collection in 1949. The library was opened to the public after a two-year-long restoration work in 1951. Its first director was a well-known Turkologist, László Rásonyi (d. 1984) who filled this position for a decade. Manuscripts written in Oriental languages are preserved in this collection today.² The Oriental Collection has several sub-collections containing Arabic, Persian, Turkic (Ottoman and Chaghatay), Hebrew, Mongolian and Tibetan manuscripts. The present paper aims at describing a few interesting Chaghatay manuscripts preserved in this collection.

Key words: Manuscripts, Chaghatay, Old Uzbek, Library of the Hungarian Academy of Sciences.

Annotatsiya: Vengriya Fanlar akademiyasining kutubxonasi graf Jozef Teleki (1790–1855)

² For a more detailed history of the library and the Oriental Collection see Dévényi, Kinga et al., *Catalogue of the Arabic Manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences* (Leiden: Brill, 2015), 1–5; Apór, Eve and Kelecsényi, Ágnes, ed., 1997. *Oriental Collection. Library of the Hungarian Academy of Sciences* (Budapest: Library of the Hungarian Academy of Sciences, 1997).

tomonidan tashkil etilgan. Graf o'zining 30 ming kitobdan ortiq kutubxonasini 1826 yilda Vengriya Fanlar akademiyasi (oldingi "Ilmiy jamoatchilik") ga topshirgan. Bir asrdan ko'proq vaqt davomida Sharq tillarida yozilgan yoki sharq mavzulari bilan bog'liq qo'lyozmalar kutubxona fondining boshqa qismlaridan ajralib turmagan. Taniqli turkshunos, mo'g'ul va tibetshunos olim Lajos Ligeti (1987 y. vaf.) 1949 yilda Sharqshunoslik bo'limini tashkil etish tashabbusi bilan chiqdi. Kutubxona 1951 yilda, ikki yillik tiklash ishlaridan so'ng, jamoatchilik uchun ochildi. Unga taniqli turkolog olim Laslo Rasoni (1984 y. vaf.) o'n yil davomida direktorlik qilgan. Bugungi kunda Sharq tillarida yozilgan qo'lyozmalar ushbu bo'limda saqlanib kelinmoqda. Sharqshunoslik bo'limida arab, fors, turkiy (Usmonli va Chig'atay), ibroniy, mo'g'ul va Tibet tiliga oid qo'lyozmalar mavjud. Ushbu maqolada Sharqshunoslik bo'limida saqlangan bir necha qiziqarli Chag'atoy qo'lyozmalarini tavsiflash maqsad qilingan.

Kalit so'zlar: qo'lyozmalar, Chig'atay, eski o'zbek yozuvi, Vengriya Fanlar akademiyasining kutubxonasi.

Аннотация: Библиотека Академии Наук Венгрии была создана графом Жозефом Телеки (1790-1855). В 1826 году граф сдал Академии Наук Венгрии (бывшее "Научное общество") более 30 тысяч книг своей библиотеки. Более одного века рукописи, написанные на языках Востока или связанные с восточной темой не были отделены от других частей фонда библиотеки. В 1949 году известный тюрко-

лог, монголовед и учёный тибетолог Лажос Лигети (ум. в 1987 г.) выступил с инициативой создания отдела Востоковедения. Библиотека была открыта для общественности в 1951 году, после двух лет ремонта. Его директором на протяжении десяти лет был известный учёный тюрколог Ласло Расони (ум. в 1984 г.). Сегодня рукописи, написанные на восточных языках хранятся в отделе Востоковедения. Рукописи этого отдела на арабском, персидском, тюркском (Османский и Чигатайский), иврите, монгольском и тибетском языках. В этой статье была поставлена цель описания нескольких интересных Чигатайских рукописей, хранящихся в отделе Востоковедения.

Ключевые слова: рукописи, Чигатай, старая узбекская письменность, библиотека Академии Наук Венгрии.

The first batch of Chaghatay/Old Uzbek manuscripts arrived at the library with Dániel Szilágyi's (d. 1885) bequest in 1886. Dániel Szilágyi took part in the Hungarian War of Independence in 1848–1849 and after Hungarian troops surrendered, like many of his comrades he fled the country and sought refuge in Istanbul.³ Szilágyi had a natural talent for languages and he learnt Turkish so well that could make a living as a professional translator and language teacher for Europeans in Istanbul. Sometime in the mid-1850s he opened a second-hand bookshop and after purchasing the valuable manuscript collection of the deceased French printer Henri Cayol (1805–1856) he started collecting manuscripts focusing mainly on early Turkish texts and historical works relating to the period of Hungary's Ottoman occupation (1541–1686).⁴ In the following thirty years he collected an enormous number of Turkish, Persian and Arabic manuscripts. Though several hundred manuscripts were reported to have been stolen on the night of Szilágyi's demise, his bequest purchased by the Hungarian Academy of Sciences in 1886 still counted exceptional.⁵ Most of the 491 volumes in the Szilágyi bequest were in Ottoman Turkish and only some of them in Chaghatay and Persian. Since the original inventory of the 'Collectio Szilágyiana'

na' prepared in Istanbul is lost and not even a list seems to have been compiled on its arrival in Budapest, the exact number of Szilágyi's Chaghatay manuscripts is unknown. Vámbéry in his preliminary report stated that the bequest included several volumes of the works of Navāyī and some other "unknown" Chaghatay authors.⁶ It is not easy to identify the manuscripts that once belonged to Szilágyi as these volumes were catalogued first almost two decades after they were brought to Budapest and none of them bears any special marks that would facilitate its identification. If the hypothetical list of Szilágyi's manuscripts is correct,⁷ then the following Chaghatay manuscripts belonged to his bequest: Ms. Török O. 8, Navāyī, *Maḥbūb al-qulūb*;⁸ Ms. Török O. 61. Navāyī, *Dīvān*; Ms. Török O. 66, A collection of religious texts; Ms. Török O. 99, *Gul u Navrūz* by [Luṭfī-yi Sānī]; Ms. Török O. 111, Ṣūfī Allāhyār, *Ṣabāt al-ʿājizīn*;⁹ Ms. Török O. 142, Navāyī, *Favā'id al-kibar*; Ms. Török O. 182. Ḥaydar Ḥvārizmī, *Gul u Navrūz*; Ms. Török O. 244, *Ḥazrat-i Šāh Mašrab*; Ms. Török O. 281, *Qışsa-yi Imām Ḥusayn*; Ms. Török O. 303, Aḥmad Yasavī, *Dīvān-i ḥikmat*; Ms. Török Qu. 2, Navāyī, *Navādir aš-šabāb*; Ms. Török Qu. 7, Navāyī, *Ḥayrat al-abrār*, *Dibāča-i Dīvān*, *Ġarā'ib aš-šigar*.

József Thúry a student and successor of Ármin Vámbéry (d. 1913) as the head of the Turkology department at the university in Budapest passed away very unexpectedly in 1906. Though he visited Istanbul, where he could have purchased manuscripts, he doesn't seem to have owned too many handwritten volumes. The manuscripts that belonged to his bequest are the following: Ms. Török O. 324/I–X, Faṭḥ 'Alī Qājār Qazvīnī, *Bahjat al-luġat*; Ms. Török O. 325, Faṭḥ 'Alī Qājār Qazvīnī, *Fihrist-i Kitāb-i Bahjat al-luġat*; Ms. Török O. 340, *Abušqa luġatī*; Ms. Török O. 360, *Abušqa luġatī*.

Ármin Vámbéry collected a few Chaghatay manuscripts during his journey to the territory of present-day Uzbekistan and also during his trips to Istanbul. When he passed away in 1913, his son, Rusztem Vámbéry (d. 1948) donated his father's small collection of manuscripts to the Library of the Hungarian Academy of Sciences. It included several volumes he obtained during his journey to Central Asia and some of them he purchased

³ For a detailed account of his life see Csorba, György and Sudár, Balázs, 'Egy magyar antikvárius Isztambulban,' in: Csirkés, Ferenc Péter et al., ed., *Függőkert. Orientalisztikai tanulmányok* (Budapest: Argumentum, 2003), 117–136.

⁴ See Vámbéry's report delivered at the 25 October 1886 session of the Academy in *Akadémiai Értesítő 1886* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1886), 203.

⁵ Kúnos Ignác, 'Collectio Szilágyiana,' in: *Akadémiai Értesítő 1892* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1892), 21.

⁶ Vámbéry's report in *A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője*. 1886, 204.

⁷ Csorba and Sudár, 'Egy magyar antikvárius,' 133–134.

⁸ The titles given in the printed catalogue are given here. See Parlâtir, İsmail and Hazai György, *Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi'ndeki Türkçe El Yazmalar Kataloğu* (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2007).

⁹ The name of the author is not given in the printed catalogue.

during his trips to Istanbul or received as a gift. Vámbéry's Chaghatay manuscripts are the following: Ms. Török O. 38, Şubhān Qulī Bahādur Ḥān, *Ḥulāṣat al-ḥukamā*; Ms. Török O. 329, *Ḥikāya-yi Yūsuf Beg*; Ms. Török O. 370, *Majmū'a-yi Aš'ār*; Ms. Török O. 371, Navāyī, *Maḥbūb al-Qulūb*; Ms. Török O. 372, Navāyī, *Lisān at-Ṭayr*;¹⁰ Ms. Török O. 373, *Majmū'a-yi Aš'ār*; Ms. Török O. 374, Aḥmad Yasavī, *Dīvān-i hikmat*; Ms. Török O. 379, Navāyī, *Farḥād u Širīn*; Ms. Török O. 380, *Ḥulāṣa-yi 'Abbāsī*; Ms. Török O. 381, *Ṭāhīr ila Zuhra*; Ms. Török 383, *Payğambar qışşaları*; Ms. Török O. 384, Šāh Mašrab, *Dīvāna Mašrab*; Ms. Török O. 385, Baba Raḥīm Mašrab, *Mabda'-i nūr*;¹¹ Ms. Török O. 386, *Abušqa luğatī*; Ms. Török Qu. 68, Muḥammad Šālih, *Šaybānī-nāma*; Ms. Török Qu. 75, Navāyī, *Muḥākamat al-luğatayn*; Ms. Török F. 70, Molla Sayyid Qābil Ramtinakli, *Mi'rāj-i Muṣṭafā*.

There are several volumes preserved in the library's collection that were purchased or gifted to the collection by unnamed donators later.

The most valuable or otherwise interesting Chaghatay/Old Uzbek manuscripts kept in the Oriental Collection today are the following:

Ms. Török O. 38

Şubhān Qulī Bahādur Ḥān, *Ḥulāṣat al-ḥukamā* ('A Summary for Wise Men')¹²

The *Ḥulāṣat al-ḥukamā* is a medical treatise written in Chaghatay by the Bukharan ruler, Şubhān Qulī Bahādur Ḥān (d. 1702). This undated copy was purchased by Vámbéry in Herat.¹³ Vámbéry didn't know the exact title of the book and he published excerpts from it in his Chaghatay textbook *Čagataische Sprachstudien* under the heading *Ṭabīblik kitābīning bir fiqrasī durur* ('A passage from the Medical Book').¹⁴ The copy is not complete at the end. The text was published by a Hungarian scholar, László Károly in 2015. The volume also contains a short treatise in Persian on how to make various types of swords (ff. 4a–5a), and a brief versified text in Persian on divination (ff. 6a–7a).

¹⁰ This title is wrong, the correct title will be given later.

¹¹ The name of the author is not given in the catalogue.

¹² For a description full of mistakes see Parlatir and Hazai, *Macar Bilimler Akademisi*, 440. Images of the manuscript are available online at <http://vambery.mtak.hu/hu/14-025.htm> (04. 02. 2021).

¹³ Károly, László, *A Turkic Medical Treatise from Islamic Central Asia. A Critical Edition of a Seventeenth-Century Chaghatay Work by Subhān Qulī Khan* (Leiden: Brill, 2015), 10; Vámbéry Ármín, *A History of Bokhara from the Earliest Period Down to the Present* (London: Henry S. King & Co., 1873), 337.

¹⁴ Vámbéry, Ármín, *Čagataische Sprachstudien* (Leipzig: F. A. Brockhaus, 1867), 164–172.

Ms. Török O. 99¹⁵

[Luṭfī-yi Šānī?], *Gul va Naurūz*

This version of the versified romance of Gul, the daughter of king Muškīn and Naurūz, the son of king Farruḥ was composed by a hitherto unidentified author. The work is attributed to Navāyī on f. 1b of this unique copy by a later hand. Ferenc Csirkés in his article on the *Gul va Naurūz* theme gave a detailed description of the story and tried to identify its author.¹⁶ Taking into account all the available historical and literary historical details, he suggested that the author might be a poet mentioned by Navāyī in his biographical anthology as Luṭfī-yi Šānī.¹⁷ Csirkés, and also the authors of the printed catalogue thought that the work was composed in 884 [1479–1480]. However, a date appearing at the end of the present manuscript can be part of the colophon and it can refer to the date of copying.

Ms. Török O. 182¹⁸

Ḥaydar Ḥvārizmī, *Gul va Naurūz* ('Gul and Nauruz')

This version of the *Gul va Naurūz* theme is often attributed to Maulāna Luṭfī (d. 1463?). However, Devin DeWeese, based on a mid-15th century reference work on prosody, have quite convincingly showed that this well-known text was composed by Ḥaydar Ḥvārizmī, a court poet of the Timurid prince, Sulṭān Iskandar Mīrzā (d. 1415).¹⁹

The copy preserved in the Oriental Collection of the Library of the Hungarian Academy of Sciences is an undated copy. The place of copying and the name of the copyist are unknown.

Ms. Török O. 324/I-X²⁰

Qazvīnī, Faṭḥ 'Alī Qājār

Bahjat al-luğat ('The Beauty of Words')

Faṭḥ 'Alī Qājār Qazvīnī hailed from a distinguished family in the service of the Qājār Empire. He himself served the heir apparent, 'Abbās Mīrzā (d. 1833) for seventeen years in the rank of a captain (*yūzbaši*) and in his spare time he read the works of Mīr 'Alī-Šīr Navāyī and studied Chaghatay. He started working on a dictionary ex-

¹⁵ Parlatir and Hazai, *Macar Bilimler Akademisi*, 98–99.

¹⁶ Csirkés, Ferenc, 'Aspects of Poetic Imitation in the 15th–17th Turkish Romances. The Case of the "Gul u Naurūz"', *Acta Orientalia Scientiarum Hungaricae* 60/2 (2007), 195–221.

¹⁷ Csirkés, 'Aspects,' 204.

¹⁸ Parlatir and Hazai, *Macar Bilimler Akademisi*, 98.

¹⁹ DeWeese, Devin, 'The Predecessors of Navā'i in the Funūn al-Balāghah of Shaykh Aḥmad b. Khudāyād Ṭarāzī: A Neglected Source on Central Asian Literary Culture from the Fifteenth Century,' *Journal of Turkish Studies 29 Festschrift in Honor of Eleazar Birnbaum* (2005), 118–119, 124–126.

²⁰ Parlatir and Hazai, *Macar Bilimler Akademisi*, 454–458.

plaining difficult words in order to facilitate the reading of Navāyī's works in 1274 [1857–1858] and completed his task in three years, in 1277. He dedicated his dictionary to Nāṣir ad-Dīn Šāh (d. 1896) because the Qajar ruler took pleasure in reading Navāyī's poetry.²¹

The manuscript of dictionary preserved in the library of the Academy is bound into ten volumes. Each page contains only one Chaghatay word explained in Persian. Most of the headwords are illustrated with quotes taken from Navāyī's works. The copy was part of the József Thúry bequest. The undated copy that was quite evidently copied in the Ottoman Empire was purchased by Thúry in Istanbul.

Ms. Török O. 329²²

*Yūsuf va Aḥmad*²³ ('Yusuf and Ahmad')

The volume contains an undated copy of a Khivan folk epic that tells the story of Yūsuf and Aḥmad. The manuscript is from the Vámbéry bequest. It was one of the books Vámbéry managed to acquire in Khiva.²⁴ He thought that the manuscript was written in a Khivan dialect of Uzbek and the qazaq and qaraqalpaq words he discovered in the text induced him to suggest that the *bakhshi* who compiled it worked in the nomadic communities around Khiva as well.²⁵ A few excerpts from the text were included in *Ĉagataische Sprachstudien*²⁶ and Vámbéry published a long summary of the story in his *Sketches from Central Asia*.²⁷ Finally, he published the whole text together with a German translation in 1911 under the title *Jusuf und Ahmed. Ein özbekisches Volksepos im Chiwaer Dialekte*. Vámbéry was the first Western scholar to publish the whole text of the *doston*.

Ms. Török O. 371²⁸

Navāyī, Mīr 'Alī-šīr, *Maḥbūb al-qulūb* ('The Beloved of Hearts')

The volume contains a partially undated copy ('this book was completed on Thursday') of Navāyī's last work originally authored not long be-

fore his death, in 1501. The ethical–didactic work written in rhymed prose consists of three parts. The forty chapters of the first part reflect the author's views on various social groups such as ruler, ministers, doctors, poets, women, etc. The second part consisting of ten chapters is on religious-mystical concepts like repentance, asceticism, trust in God, devotion, etc. The third part containing three chapters is on various facets of love. The volume also contains a short poem in Persian praising the Prophet Muḥammad (ff. 98b–100a) and a few lines by Ḥāfiẓ (d. 1390) (ff. 100b–101a). On f. 100b the date 1241 [1825/1826] can be seen, which means that the text of the *Maḥbūb al-qulūb* was copied before this date.

The manuscript was part of the Vámbéry bequest. It is not known when and how Vámbéry got into the possession of this manuscript. However, as the copy was evidently prepared somewhere in Central Asia, it is not without reason to believe that he obtained it during his trip there. Vámbéry included a few paragraphs from the *Maḥbūb al-qulūb* in his *Ĉagataische Sprachstudien*, which suggests that in 1867 he already owned this copy and this seems to support the above theory.

Ms. Török O. 373²⁹

[*Majmū'a-yi ašār*] ('A Collection of Poems')

The undated manuscript (is a *majmū'a*, a collection of Persian, Chaghatay, Turkmen and Azeri poetic texts,³⁰ containing poems by Mīr 'Alī-šīr Navāyī, his close friend, the Persian Jāmī (d. 1492) and many other later poets, like the 16th century Azeri-Ottoman poet Fuzūli (d. 1557), the 17th–18th century Khivan Türkmen poet 'Andalīb (d. 1740), the Namangan born Sufi, Baba Raḥīm Mašrab (d. 1711) or the Turkmen's national poet, Mahtum-qulī Firāqī (d. 1783). Chronologically speaking the latest group of authors whose poems are included in the collection are Raunaq (d. 1805), a poet from Khiva,³¹ a Bukharan author, Mujrim (d. first decades of the 19th century)³² and Šaydāyī (d. 1835?), a Türkmen poet who passed away in the

²¹ Thúry, *A behdset-ül-lugat*, 9–10; Rahimi, Farhad, *Fethali Kaçar'ın Çagatay Türkçesi Sözlüğü*. Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi, Ankara, 2016, 67–69.

²² For a sloppy description see Parlatur and Hazai, *Macar Bilimler Akademisi*, 184–185.

²³ A few pages are available online at <http://vambery.mtak.hu/hu/14-029.htm> (04. 02. 2021).

²⁴ Vámbéry, Hermann, *Jusuf und Ahmed. Ein özbekisches Volksepos im Chiwaer Dialekte* (Budapest, n.d., 1911), 6.

²⁵ Vámbéry, *Ĉagataische Sprachstudien*, 33.

²⁶ Vámbéry, *Ĉagataische Sprachstudien*, 95–114.

²⁷ Vámbéry, *Sketches of Central Asia* (Philadelphia: J. B. Lippincott & Co., 1868), 343–351.

²⁸ Parlatur and Hazai, *Macar Bilimler Akademisi*, 206.

²⁹ The printed catalogue gives only a very sketchy description of the volume. Parlatur and Hazai György, *Macar Bilimler Akademisi*, 492. Images of the whole manuscript are available online at : <http://vambery.mtak.hu/hu/14-033.htm> (04. 02. 2021). Orsolya Sarac prepared he MA thesis on the basis of this manuscript. Sarac, Orsolya, *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Keleti Gyűjteményében található Ms Török O. 373. számú keleti török nyelven írt versek gyűjteményének vizsgálata*. MA Thesis. Eötvös Loránd University, Budapest, 2017.

³⁰ For a very vague description see Parlatur and Hazai, *Macar Bilimler Akademisi*, 492.

³¹ For his life and works see Abdullaev, V. A. 1967. *O'zbek Adabiyoti Tarixi. Ikkinchi Kitob (XVII Asrdan XIX Asrning Ikkinchi Yarmigacha)*. Toshkent, 174–187.

³² Abdullaev, *O'zbek Adabiyoti Tarixi*, 219–235.

mid-1830s.³³ The contents of the anthology, the inclusion of poems written by Türkmen and Khivan poets suggests that the collection was compiled sometime in the early 19th century and it is perhaps one of the volumes Vámbéry got hold of in Khiva.

Vámbéry noticed the volume at an unusual place for a book: in the boots of a Turkmen man who was called a robber by Vámbéry in a note scribbled on the now missing first flyleaf of the manuscript³⁴ and a native folk singer, a *bakshi* in his *Sketches of Central Asia*.³⁵ This latter designation can be closer to the truth as Vámbéry published excerpts from the anthology in his *Čagataische Sprachstudien* under the heading 'Songs taken from the *baḡši's* book' (*Baḡši kitābidin alingan varsağilar*).³⁶

Ms. Török O. 379³⁷

Navāyī, Mīr 'Alī-šīr, *Farhād va Šīrīn* ('Farhad and Shirin')

The *Farhād va Šīrīn* is a romantic *maṣnavī*, a spin-off tale of the story of *Husrav va Šīrīn* composed by Nizāmī (d. 1209) and it is the second poem in Navāyī's *Ḥamsa* ('Quintet') completed in 1484. This copy dated 940 [1533/1534] and copied by Pīr Aḥmad b. Iskandar³⁸ was part of the Vámbéry bequest. On fol. 1b the oval ownership stamp and the ownership notes of Vámbéry can be seen, one of them in Arabic characters giving Vámbéry's Ottoman name, Reşīd-i Üngürüsī. The smudged mark of a round stamp might have been made by Vámbéry's ownership stamp written in Arabic characters.

All this would suggest that Vámbéry got hold of this manuscript at a very early date in his career. As the binding of the volume seems to have been made in an Ottoman environment, it is not without reason to believe that the manuscript was purchased during Vámbéry's four year long stay in Istanbul, between 1857 and 1861. A few excerpts of the text were published in the *Čagataische Sprachstudien*.³⁹ The volume starts with a nicely decorated *‘unvān*.

³³ For his life and works see Garryev, S. A.–Meredov, A.–Övezgeldiev, M. 1976. *Türkmen edebiyatynyň taryhy*. Aşgabat, 98–162.

³⁴ When the volume was rebound the first fly leaf was removed and discarded. Nevertheless, a microfilm made in the 1970s preserved Vámbéry's note.

³⁵ Vámbéry, Arminius. 1868. *Sketches of Central Asia*. Philadelphia–London, 352.

³⁶ Vámbéry, Hermann. 1867. *Čagataische Sprachstudien*. Leipzig, 132.

³⁷ Parlatur and Hazai, *Macar Bilimler Akademisi*, 91–92.

³⁸ The printed catalogue states that the name of copyist is not included in the manuscripts. However, it appears in the colophon on f. 202b.

³⁹ Vámbéry, *Čagataische Sprachstudien*, 180–187.

Ms. Török Qu. 68⁴⁰

Šālih, Muḥammad

Šaybānī-nāma ('The Book of Shaybani')

Muḥammad Šālih's (d. 1535) *Šaybānī-nāma* is a versified chronicle relating the events of six years in the reign of the Uzbek ruler, Muhammad Šaybānī (d. 1510) from the occupation of Bukhara in 1500 to his campaign for Khvarizm that took place in 1505.

The original binding of Vámbéry's copy is lost together with the beginning and the end of the text, which are also missing, so it is hard to tell where the manuscript was copied and where Vámbéry acquired it. Muhammad Šālih's *Šaybānī-nāma* is on the list of sources Vámbéry consulted for his *History of Bokhara* but Vámbéry's statement that the work existed in only one copy in Europe, which was preserved in the royal library in Vienna,⁴¹ suggests that in 1873 when the *History* appeared the Budapest manuscript was not in his possession. In 1885 Vámbéry published the text of the Vienna manuscript and in the preface of this edition he still didn't mention his own copy. When the Hungarian version of his autobiography appeared in 1905 Vámbéry still didn't had this manuscripts which means that he came into possession of the manuscript later. But where and how, it is not known. Besides the Budapest manuscript only two more copies of the work are known today, one is the Vienna copy mentioned earlier, the other one is preserved in Saint Petersburg.⁴²

The Chaghatay manuscripts preserved at the Library of the Hungarian Academy of Sciences were randomly collected and often reflect their previous author's interest and possibilities to buy books. Thúry for example collected dictionaries, while Vámbéry had limited means to purchase books. Moreover, he had to be very careful in selecting what to buy if he didn't want to compromise his disguise of a dervish.

1. For a more detailed history of the library and the Oriental Collection see Dévényi, Kinga et al., *Catalogue of the Arabic Manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences* (Leiden: Brill, 2015), 1–5; Apor, Eve and Kelecsényi, Ágnes, ed., 1997. *Oriental Collection. Library of the Hungarian Academy of Sciences* (Budapest: Library of the Hungarian Academy of Sciences, 1997).

⁴⁰ Parlatur and Hazai, *Macar Bilimler Akademisi*, 128.

⁴¹ Vámbéry, Arminius. 1873. *A History of Bokhara from the Earliest Period Down to the Present*. London, xiii–xiv.

⁴² Akhmedov, B. A. 1985. *Istoriko-geograficheskaia literatura Srednei Azii XVI–XVIII vv. Pis'mennye pamiatniki*. Tashkent, 25.

2. For a detailed account of his life see Csorba, György and Sudár, Balázs, 'Egy magyar antikvárius Isztambulban,' in: Csirkés, Ferenc Péter et al., ed., *Függőkert. Orientalisztikai tanulmányok* (Budapest: Argumentum, 2003), 117–136.
3. See Vámbéry's report delivered at the 25 October 1886 session of the Academy in *Akadémiai Értesítő 1886* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1886), 203.
4. Kúnos Ignác, 'Collectio Szilágyiana,' in: *Akadémiai Értesítő 1892* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1892), 21.
5. Vámbéry's report in *A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője. 1886*, 204.
6. Csorba and Sudár, 'Egy magyar antikvárius,' 133–134.
7. The titles given in the printed catalogue are given here. See Parlatır, İsmail and Hazai György, *Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi'ndeki Türkçe El Yazmalar Kataloğu* (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2007).
8. The name of the author is not given in the printed catalogue.
9. This title is wrong, the correct title will be given later.
10. The name of the author is not given in the catalogue.
11. For a description full of mistakes see Parlatır and Hazai, *Macar Bilimler Akademisi*, 440. Images of the manuscript are available online at <http://vambery.mtak.hu/hu/14-025.htm> (04. 02. 2021).
12. Károly, László, *A Turkic Medical Treatise from Islamic Central Asia. A Critical Edition of a Seventeenth-Century Chaghatay Work by Subhān Qulī Khan* (Leiden: Brill, 2015), 10; Vámbéry Ármin, *A History of Bokhara from the Earliest Period Down to the Present* (London: Henry S. King & Co., 1873), 337.
13. Vámbéry, Ármin, *Čagataische Sprachstudien* (Leipzig: F. A. Brockhaus, 1867), 164–172.
14. When the volume was rebound the first fly leaf was removed and discarded. Nevertheless, a microfilm made in the 1970s preserved Vámbéry's note.
15. Vámbéry, Arminius. 1868. *Sketches of Central Asia*. Philadelphia–London, 352.
16. Vámbéry, Hermann. 1867. *Čagataische Sprachstudien*. Leipzig, 132.
17. Parlatır and Hazai, *Macar Bilimler Akademisi*, 91–92.
18. The printed catalogue states that the name of copyist is not included in the manuscripts. However, it appears in the colophon on f. 202b.
19. Vámbéry, *Čagataische Sprachstudien*, 180–187.
20. Parlatır and Hazai, *Macar Bilimler Akademisi*, 128.
21. Vámbéry, Arminius. 1873. *A History of Bokhara from the Earliest Period Down to the Present*. London, xiii–xiv.
22. Akhmedov, B. A. 1985. *Istoriko-geograficheskaja literatura Srednei Azii XVI-XVIII vv. Pis'mennye pamiatniki*. Tashkent, 25.
23. The printed catalogue gives only a very sketchy description of the volume. Parlatır and Hazai György, *Macar Bilimler Akademisi*, 492. Images of the whole manuscript are available online at : <http://vambery.mtak.hu/hu/14-033.htm> (04. 02. 2021). Orsolya Sarac prepared the MA thesis on the basis of this manuscript. Sarac, Orsolya, *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Keleti Gyűjteményében található Ms Török O. 373. számú keleti török nyelven írt versek gyűjteményének vizsgálata*. MA Thesis. Eötvös Loránd University, Budapest, 2017.
24. For a very vague description see Parlatır and Hazai, *Macar Bilimler Akademisi*, 492.
25. For his life and works see Abdullaev, V. A. 1967. *O'zbek Adabiyoti Tarixi. Ikkinchi Kitob (XVII Asrdan XIX Asrning Ikkinchi Yarmigacha)*. Toshkent, 174–187.
26. Abdullaev, *O'zbek Adabiyoti Tarixi*, 219–235.
27. For his life and works see Garryev, S. A.–Meredov, A.–Övezgeldiev, M. 1976. *Türkmen edebiyatynyň taryhy*. Aşgabat, 98–162.

AFTONDIL ERKINOV,
*filologiya fanlari doktori,
O'zbekistonga oid madaniy
boyliklarni tadqiq etish markazi
yetakchi ilmiy xodimi*

UMARXON SAROYIDA TUZILGAN “MAJMUAYI SHOIRON” TAZKIRAMI YOKI BAYOZ?

Annotatsiya: Hozirgacha 1821-yili Qo'qon xonligi saroyida tuzilgan “Majmuayi shoiron” to'plami tazkira janrida yozilgan, deb o'rgatib kelinayapti. Ammo mazkur majmuaning tarkibi tadqiqi uning tazkira janri xususiyatlariga javob bera olmasligi va o'z mohiyatiga ko'ra bayoz – shoir-lar she'rlarining virtual musobaqasidan iborat to'plam ekanligini ko'rsatmoqdi. Mazkur maqola-da “Majmuayi shoiron” bayoz ekanligi misollar orqali asoslanishga urinishlari.

Kalit so'zlar: Umarxon, “Majmuayi shoiron”, tazkira, bayoz, she'riy musobaqa.

Аннотация: До сих пор сборник “Маджмуайи шаирон”, составленный в Кокандском ханстве в 1821 году изучается как написанный в жанре тазкира. Однако, исследование состава данного сборника показывает, что он не отвечает специфике жанра тазкира и по своей сути является виртуальным состязанием стихов поэтов. В данной статье пытаются посредством примеров обосновать, что “Маджмуайи шаирон” является баязом.

Ключевые слова: Умархан, “Маджмуайи шаирон”, тазкире, баяз, стих, диван, газель, мухаммас, касида, узбекская классическая литература, особенности жанра

O'zbek klassik adabiyoti masalalarini o'rganishda hali bir to'xtamga kelinmagan o'rinlar bor. Bular qatoriga adiblarga noto'g'ri nisbat berib kelinayotgan turli asarlar, biror bir janrga oidligi

to'g'ri ko'rsatib kelinmayotgan ijod namunalarini kiritish mumkin. O'zbek adabiyotida nisbatan kam o'rganilgan va, ayni paytda, janr nuqtayi nazaridan, tazkira sifatida qarab kelinayotgan asarlardan biri Qo'qon hukmdori Umarxon (1810–1822) 1821-yili tuzilgan “Majmuai shoiron” she'rlar to'plamidir. Butkul she'riy yo'lda yozilgan ushbu asar ilmiy adabiyotlarda, asosan, tazkira sifatida tilga olinib kelingan. Ba'zi bir tadqiqotlarda esa u she'rlar to'plami sifatida ham qayd etib o'tilgan. Mazkur maqola “Majmuai shoiron” o'z tuzilishiga ko'ra tazkira emas, bayoz ekanligini ko'rsatishga bag'ishlangan. Ayni xulosaga biz bir qancha vaqt mobaynida bayozlar ustida tadqiqot olib borish natijasida keldik [37, 285–330]. Quyida o'z qarashlarimizni asoslashga harakat qilamiz.

“Majmuai shoiron” tazkira ekanligi ko'pchilik ilmiy adabiyot, darsliklarda qayd etilib, ilmiy doiralarda aksioma darajasidagi bir fikrdir [29, 12–17]. Ayni paytda, “Majmuai Shoiron” ba'zida bayoz – she'riy antologiya ekanligiga oid qaydlar ham uchraydi [29, 40]. Bu asar tarkibi, uni tashkil qilgan she'rlar xususiyati hozirgacha chuqurroq o'rganilmagan. Bunga sovet zamonida bu asarning “Amiriy” taxallusi bilan she'rlar yozgan va devon yaratgan Qo'qon xoni Umarxon (1810–1822) buyrug'iga ko'ra tuzilgani va uning saroyi shoirlari tashkil etgan adabiy muhitdagi she'rlardan iboratligi sababchi bo'lgan. O'sha davrda saroy she'riyati “saroy aristokrat adabiyoti” sifatida qoralanganligi va g'oyaviy jihatdan ijobiy yo'nalishda bo'lishi mumkin bo'lmagan obyekt sifatida baholangani uchun “Majmuai shoiron”

ham nazardan chetda qolib kelgan va uning o'zbek adabiyotidagi o'rni yetarlicha bahosini topmagan. Albatta, bu to'plam haqida muayyan fikrlar berilardi va ular umumiy xarakterda bo'lib, "o'zbek adabiyoti tarix"larining XIX asr boshi adabiyoti obzoriga bag'ishlangan qismda keltirilardi.

"Majmuayi shoiron" 1821-yili Qo'qon xoni Umarxon buyrug'iga ko'ra Qo'qonda Fazliy Namangoniy (boshqa ma'lumotlarga ko'ra bir necha shoir) tomonidan tuzilgan. Bu asardagi keltirilgan she'rlarning 31 foizi eski o'zbek tilida, 69 foizi esa fors tilida bitilgan. Ushbu majmuaning eng dastlabki qo'lyozmalaridan biri 698 betdan iborat bo'lib, 1196 ta turli she'rlardan tashkil topgan [13, 1902]. Ko'rib o'tilayotgan to'plamda o'z she'rlari bilan ishtirok etgan shoirlar soni manbalarda turlicha – 64 tadan 100 tagacha deb ko'rsatilgan [19, 233].

O'zbek klassik adabiyoti shoirlari va ular asarlari bibliografiyasini ingliz tilida nashr qilgan X.F.Xofman ular sonini 70 ta deb ko'rsatgan [38, 44-180]. Biz asoslanayotgan qo'lyozmada ham shoirlar soni shu atrofda. To'plamdagi shoirlar miqdorining turliligi unda bir shoir bir necha taxallus bilan ishtirok etgan bilan ham bog'langan. Majmua XIX asr boshi Qo'qon adabiy muhitining muhim asari hisoblanadi. Bunda Umarxon she'riyati va uning xon ekanligining o'rni katta. Majmuada o'z she'rlari bilan ishtirok etgan shoirlar turli joylardan kelgan edilar, ularning katta qismi Umarxon saroyida xizmat qilgan. Masalan, Fazliy Namangoniy shoirlikdan tashqari Umarxon saroyi tarixchisi ham bo'lib, bu hukmdorga bag'ishlangan "Umarnoma", "Zafarnoma" asarlarini yaratgan [28, 808-812]. Yoki majmuada o'z she'rlari bilan ishtirok Mushrif Isfaragiyo – Mirzo Qalandar ham Umarxon saroyi tarixchisi bo'lgan [28, 129-137]...

"Majmuayi shoiron" debochasidayoq bu asar zamonaviy shoirlar she'rlaridan tashkil topganligi ta'kidlanadi va undagi shoirlar ikki guruhga ajratiladi [13]:

A) "Xaq yodi bilan shug'ullanuvchi shoirlar". Ularga Qo'qon shayxulislomi Zokir Xo'ja (1825 yili vafot etgan) Yoki 1244/1828-29-yildan keyin Qo'qon xojayi kaloni, Buxoro shayxul islomi – Sultonxon to'ra Ado (1835-yili vafot etgan) va boshqalarni kiritish mumkin.

B) Umarxon atrofidagi shoirlar. Ular ko'pchilikni tashkil etib, "shoh namakxo'rlari", ya'ni saroyda yashab, hukmdor atrofida kun kechiruvchi shoirlar sifatida baholangan. Ular olim va xon buyruqlarini bajaruvchilar sifatida tilgan olinadilar. "Majmuayi shoiron" quyidagi 3 bo'limdan tashkil topgan (debochadan so'ng):

1. Qasidalar. Bu bo'limda Umarxon madh etilgan 76 ta qasida keltirilgan.

2. G'azallar. Bu bo'limda Umarxon – shoir Amiriyning 42 ta g'azali va ularga nazira qilib yozilgan 407 g'azal berilgan.

3. Muxammas, g'azal, ta'rix va boshqa janrdagi turli she'rlardan iborat.

Asadagi she'rlar miqdori va janrlarini quyidagicha ko'rsatish mumkin:

	Umarxon madh etilgan she'rlar yoki uning she'rlariga naziralar	Barcha she'rlar (Umarxonning o'z she'rlari va madhiya (yoki nazira) bo'lmaganlari bilan birga)
I bo'lim	76 qasida	80
II bo'lim	407 g'azal	449
III bo'lim	16 muxammas	104
Jami	499	633

Demak, "Majmuayi shoiron" 1-bo'limdagi 76 qasida Umarxon madhida yozilgan. 2-bo'limda Umarxonning 42 ta g'azaliga shoirlar 407 ta nazira shaklidagi g'azal yozishgan. 3-bo'limda esa 16 ta muxammas Umarxon nomi bilan bog'lanib kelgan. "Majmuayi shoiron"dagi 633 she'rning jamini 100% deb olsak, 499 tasi (taxminan 79%) Umarxon madhi yoki uning she'rlariga nazira bo'lib kelgan. Umarxon va uning she'riyatiga ergashish, uning shaxsiyatini ulug'lash majmuaning asosini tashkil qilgan bir sharoitda "Majmuai shoiron"ni tazkira deb atash qanchalik o'zini oqlar ekan? Ma'lumki, taqlidiy she'rlarni bir to'plamda keltirish, shundan kelib chiqqan holda, nazirgo'ylik va she'riy musobaqaga kirishish bayoz janriga xos. Shunday ekan, madh she'rlar va nazirago'ylik asosiy qismini tashkil etgan hamda shundan kelib chiquvchi she'riy musobaqaga qurilgan ushbu majmua haqiqatan ham tazkira bo'la oladimi?

"Majmuyai shoiron" mansub deb qarab kelingan tazkira janri xususiyatlarini ko'rib chiqaylik. Tazkira janri shoirlar tarjimai holi va merosi to'g'risida qisqacha ma'lumot berishga mo'ljallangan. Tazkirada shoir asarlaridan bir-ikki kichik misol keltiriladi va asosiy maqsad qisqa bir tarzda shoir va uning ijodini tanishtirishdan iborat bo'ladi. O'rta Osiyoda yaratilgan tazkiralarda ko'plab shoirlar haqida ma'lumotlar keltirilgan va ular nasriy yo'lda yozilgan. Shu ma'noda Alisher Navoiy "Majolis un-nafois" tazkirasida 450 dan ortiq shoir haqida ma'lumot bor. Som Mirzo Safaviyning (1517–1568) "Tazkirayi tuhfayi Somiy" (1561-yili tuzilgan) asarida 710 shoir; Hasanxoja Nisoriyning (1516–1597) "Muzakkir ul-ahbob" (1567-yili tuzilgan) tazkirasida 250 olim va shoir-

lar; Mutribiy Samarqandiyning (1558–1631) “Tazkirat ush-shuaro” (1605 yili tuzilgan) 320 shoir; Muhammad Bade’ Maleho Samarqandiyning (1641–XVIII asr boshi) “Muzakkir ul-ashob” (1692-yili tuzilgan) tazkirasida XVII asrda yashagan 160 dan ortiq shoir to’g’risida ma’lumot keltirilgan. Mazkur tazkiralarda har bir shoir haqida bir martadan maxsus ma’lumot berilgan, xolos.

Demak, tazkira quyidagi asosda tuzilar ekan:

1. Ijodkorning qisqacha tarjimai holi.

2. Uning ijodidan kichik namuna.

Bunda she’rlar teksti ko’pincha to’liq berilmaydi.

“Majmuayi shoiron”da 563 ta she’rdan oldin mazkur she’r muallifi va uning she’riga berilgan kichik she’riy badiiy xarakteristikalar (ta’rif) esa bu asar janrini tazkira deb belgilashda asosiy omil bo’lib kelgan. Bu ta’riflar majmuada fazl yoki masnaviy degan nom bilan atalib, 2 baytdan to 12 baytgacha (Umarxon uchun ba’zida 20 baytgacha [13, 119b-120a]) bo’lgan hajmga ega [13, 97a-344b]. Mazkur ta’riflar she’riy yo’lda yozilgan, ya’ni badiiy xarakterda. Ular, ko’proq, majmuada mushoira ishtirokchisi bo’lgan navbatdagi shoir she’riga ko’chishdagi oraliqni to’ldirish va shoirni badiiy sifatlashni o’z oldiga maqsad qilib qo’yadi. “Majmuayi shoiron”dagi mana shu badiiy ta’riflar uni biroz tazkira asariga o’xshashiga olib kelgan. Lekin shunga qaramay, bu asar mohiyatan tazkira bo’la olmaydi. Masalan, “Majmuai shoiron”ning 1-qismida Umarxon madh etilgan 79 qasida keltirilgan. Bu qasidalar muallifi 24 shoir bo’lib, bir shoirning qasidasi bir necha martagacha berilgan. “Majmuayi shoiron”da hammasi bo’lib 629 she’r keltirilgan bo’lib, shulardan 555 she’r oldida muallif to’g’risida qisqa badiiy ta’rif bor. Agar “Majmuayi shoiron”daga shoirlar soni taxminan 70 ta atrofida ekanligini hisobga olsak, butun asar bo’yicha har bir shoirga o’rta hisobda 8 tadan ta’rif to’g’ri keladi. Tazkirada esa bir shoir haqida bir, uzog’i bilan ikki marta ma’lumot berilishi mumkin. “Majmuayi shoiron”da esa, bir shoirning she’ri necha marta keltirilsa, unga har safar yangidan badiiy ta’rif berilaveradi. Ba’zi shoirlar bu jihatdan juda ko’p ta’riflarga ega:

Fazliy Namangoniyy – 63 marta ta’riflangan,

Umarxon – 43 marta,

Ado – 41,

Mushrif Isfaragiyy – 22,

Nola – 24.

Boshqacha qilib aytganda, bu besh shoirga 193 ta’rif to’g’ri keladi (bu asardagi jami 555 ta’rif-

ning 35% – uchdan bir qismidan ko’prog’i). Ya’ni besh shoirning har biriga o’rta hisobda 38 ta’rif to’g’ri kelyapti (!) Dastlabki uch shoirning o’ziga 147 ta ta’rif keltirilgan. Birgina Fazliy Namangoniyy 63 marta ta’riflanyapti. Mazkur adad tazkira janri uchun ko’plik qilmaydimi? “Majmuayi shoiron”da bir shoirga qayta va qayta ta’rif berilaveradi. Tazkira janridagi asarlarga bir shoirga o’nlab marta ta’rif berish xos emas. Hamma gap shundaki, “Majmuai shoiron”dagi deyarli har bir she’r oldidagi ta’rif vositasida tuzuvchi odatda tazkira janridagi asarda bo’lganidek, muayyan shoir bilan tanishtirmoqchi bo’lmagan, balki bu ta’riflar har bir she’r uchun bir kirish qismi, shoirlar orasidagi musobaqadagi bir she’rdan ikkinchi bir shoir she’riga o’tishdagi bog’lovchi (kompozitsion) vosita rolini o’ynagan. She’riy musobaqa ishtirokchisini navbatdagi she’ri oldidan tanishtirishga xizmat qilgan. Buni “Majmuayi shoiron”ning 2-qismi – Umarxonning 42 g’azaliga 407 ta nazira yozilgan bo’lak ham ko’rsatib turibdi.

Oliy o’quv yurtlari darsligida “Majmuayi shoiron”ning 2-qismi radoif ul-ash’or janridagi asarni esga solishi ta’kidlangan [16, 49]. Radoif ul-ash’or bu – shoirlarning she’rlariga yozilgan naziralarning alifbo tartibida berilishi bo’lib, undan maqsad turli she’rlardagi radoif – radiflarni ko’rsatishdir. Radoif ul-ash’or tipidagi asar orqali qanday radiflar borligi ko’rsatilgan va unda shoir boshqa bir shoir she’rining radifidan kelib chiqib, o’z nazirasi yozib mahoratini ko’rsatgan. Lekin bunda turli shoirlar she’rlariga ergashilgan. “Majmuayi shoiron” 2-qismida esa faqat Umarxon she’rlariga naziralar keltiriladi.

Radoif ul-ash’or janridagi asarga eng zo’r misol Faxriy Hiraviyning (1490–1563) “Tuhfat ul-habib” majmuasidir. Mazkur asar 1523 yili tuzilgan bo’lib, unda 276 shoirning she’ri va ularga yozilgan 1399 ta javob she’r keltirilgan [18, 130-131]. Asarda, masalan, Xusrav Dehlaviyning (1253–1325) 48 ta she’riga yozilgan 308 ta nazira keltirilgan. Sa’diy Sheroziyning (1184–1262/1298) 31 she’riga 231 ta javob, Abdurahmon Jomiyda (1414–1492) 27 – 135, Navoiyning forscha ikki she’riga 12 ta nazira keltirilgan. Ko’rinib turibdiki, hatto Sharq adabiyotining eng ulkan klassiklari she’rlariga ham Umarxonga “Majmuai shoiron”da yozilganchalik ko’p nazira bitilmagan: 42–407. Bundan tashqari, radoif ul-ash’orlar nazira she’rlar yoki radifiga ko’ra bir xil she’rlar majmuasi bo’lishi bilan, mohiyatan, bayozga yaqin turadilar. Yana shuni ham ta’kidlash kerakki, she’rlardan oldin shoirga qisqa xarakteristika berish holati bayozlarda uchrab tu-

radigan hodisa [9, 245-238]. Endi bayoz janri xususiyatlariga e'tibor qaratamiz. Bayoz – turli shoirlar she'rlari to'plami bo'lib, ular kitobxonlar qiziqishi va buyurtma asosida tuzilgan. Ularda ikki va undan ortiq shoir (ba'zida 300-400 shoir) she'rlari berilgan [23, 78-101]. Bayozlarda ba'zida debocha va asosiy qism – she'rlar bo'limi bo'lgan ("Majmuayi shoiron" ham, mohiyatan, mana shunday ikki bo'lakdan tashkil topgan). O'rta Osiyoda bayozlar XV asr oxiri XVI boshida tuzila boshlangan. Bunga shu davrdan boshlab fors adabiyotining klassik davri yakunlanishi sababchi bo'lgan. Bayozlar klassik shoirlar she'rlarini namuna qilib ko'rsatish va shu namunaviylikka boshqa shoirlar intilish uchun tuzila boshlagan. Bayozlarda she'rlari keltirilgan shoirlar, birinchi navbatda, fors adabiyoti klassiklari bo'lgan. Bular Xusrav Dehlaviy, Hofiz Sheroziy (1325–1389), Sa'diy Sheroziy, Abdurahmon Jomiy va XVII asrdan keyin esa yangi klassiklar – Bedil (1644–1721), Sayyido (vafoti 1707–1711 yil) va Soib Tabriziylardir (1601–1677). Turkiy shoirlardan esa Navoiy, Fuzuliy (1494–1556) va, qisman, Umarxon – Amiriy she'rlari XIX–XX asar boshi bayozlarida keltirilgan. Mashhur Sharq klassik shoirlar bayozlarning, nisbatan, muntazam "ishtirokchilar"i bo'lishgan. Shu sababdan dastlabki bayozlar klassiklar she'rlari va ularga ergashilgan (nazira, payrav) she'rlardan tarkib topgan [31, 120]. Nazira – payrav, badiiy javob bo'lib, biror bir she'rga ergashib, uning vazni va radif yoki qofiyasini saqlagan holda she'r yozish. Bunday payravlilik bayozlarning bosh xususiyati bo'lgan.

Asrlar o'tishi bilan bayoz tartib berilgan joy yoki mahalliy shoirlar ham ulardan o'rin ola boshlab, har ikkala tur shoirlar – salaflar va halaflar yonma-yon berilgan. Masalan, bayozlardan biri debochasida mazkur bayoz "jome'i devoni mutaquadimin" – salaflar devonidan olingan she'rlar majmui va "muntaxabi abkori afkori mutaaxirin" – eng so'nggi davr shoirlari she'rlardan saynlanma asosida tashkil topganligi qayd qilingan [5, 93a]. Demak, salaflar va halaflar she'rlarini bir joyga to'plab taqdim etish bayozning asosiy xususiyati bo'lgan. Salaflar she'rlariga naziralar bitish yoki bayozga she'rlarini kiritish bilan halaflar salaflar bilan hayolan bellashganlar, o'z mahoratlarini oshirganlar. Masalan, bir xil radif va vazndagi qasidalar [7, 26a-76b]. Yoki muxammas va g'azal janridagi she'rlar qiyosi va musobaqasiga ega bayozlar mavjud [10, 111b-119a].

XIX asrdan boshlab asosan zamonaviy – davr shoirlar she'rlaridan iborat bo'lgan bayozlar ham paydo bo'la boshlagan. Bayozlar kitobxonlar

uchun eng yaxshi she'rlardan takshil topgan kichik kutubxona bo'lishdan tashqari, she'riy musobaqa maydoni bo'lib, ularda shoirlar o'z she'rlari bilan turli davr va region Shoirlari bilan g'oyibona "bellashuv"ga kirishganlar [6, 184b-215b]. Deylik, Ozarbayjonda XIX asrda turli adabiy majlislar uyushtirilgan. Ularda majlis qoidasiga ko'ra barcha ishtirokchilar muayyan bir g'azalga nazira yozganlar... Bu shoir mahoratini oshirish va takomilga etkazish uchun turtki berib, she'rga kuch, she'riyaga mustahkamlik bag'ishlagan [21, 105]. Mazkur kechalarda original she'rlardan tashqari Sa'diy, Xofiz, Jomiy, Navoiy va Fuzuliy she'rlari yoddan aytilardi hamda ular she'rlariga ergashib naziralar bitilardi. O'qilgan she'rlar bo'yicha bahslar uyushtirilardi [34, 387].

Qisqasi, bayozlar quyidagi xususiyatlarga ega:

1. Muayyan (asosan klassiklar) she'rlarga payrav she'rlar yozish.
2. Turli she'rlar musobaqasi maydoni.
3. Kitobxon sevgan she'rlar to'plami...

Bayozlarda she'rlar teksti, tazkiradan farqli tarzda, asosan, to'liq beriladi. "Majmuayi shoiron" haqida yozilgan fikrlar ham uning bayoz – she'riy musobaqa asosiga qurilgan to'plam degan xulosaga olib keladi. Masalan, Abdurauf Fitrat (1884–1938) "XVI asrdan so'ngra o'zbek adabiyotiga umumiy bir qarash" nomli maqolasida XIX asr boshi Qo'qon saroyi adabiy muhitidagi shoirlar haqida shunday deb yozadi: "Bular, ayniqsa, podsho Umarxon g'azallariga o'xshatmalar yozar edilar. Yana Umarxonning saroy shoirlaridan namanganli Fazliy bu o'xshatma she'rlarni qator-qator tizib, "Majmuatush-shuaro" ismi ostida yiqqan edi [17,59]. Fitrat "o'xshatma" so'zi ostida nazirago'ylikni nazarda tutayapti va shu jihat "Majmuayi shoiron"ning mohiyatini belgilashiga diqqatni qaratyapti. Shunisi qiziqki, "Majmuayi shoiron"ni tazkira deb atash qanchalik yoyilgan bo'lmasin, uni bayoz ekanligiga oid fikrlar allaqachonlar katta olimlar tomonidan qayd etilgan. Masalan, uni "Majmuai shoiron" antologiyasi" (akademik Aziz Qayumov) [29,40] (antologiya – she'rlar to'plami) deb atash ham, "Majmuayi shoiron"dagi biografik ma'lumotlar uni tazkiraga yaqinlashtirsa, unda bir qancha shoirlarning bir qofiya va radifdagi she'rlarining (Amiriy g'azallariga naziralarning) keltirilishi asarni radoif ul-ash'or tipidagi bayozlarga o'xshatib qo'yadi" (akademik Vohid Abdullayev) singari qarashlar ham o'z vaqtida bildirilgan edi [16, 48-49]. Yuqoridagi "Majmuayi shoiron" tarkibi haqida biz keltirgan ma'lumotlar, tazkira va bayozga oid

faqat davr mafkurasidan kelib chiqqan yonda shuvmidi? Agar uning bayozligiga urg'u berilsa, "Majmuayi shoiron"ning xon kultiga bag'ishlangan asar ekanligi yaqqol ko'rinib qolardi. Aftidan, sovet tuzumi sharoitida uni tazkira deb atash bilan turli hujumlardan saqlab qolish osonroq bo'lgan ko'rinadi.

Yuqoridagi faktlardan tashqari yana boshqa misollar ham keltirish mumkin. Masalan, Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a", Abdurahmon Jomiyning "Bahoriston", Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn", "Mahbub ul-qulub", "Xamsat ul-mutahayyirin", "Holoti Sayyid Hasan Ardasher", "Holoti Pahlavon Muhammad", Boburning "Boburnoma" asarlarida ham turli shoirlar haqida ma'lumotlar bor. Bulardan "Boburnoma"da shoirlarga alohida to'xtalangan o'rinlar bor. Jomiy "Bahoriston"ida esa shoirlar ta'riflangan maxsus bo'lim (7-ravza) mavjud. Ya'ni bu asarlarda ham tazkiraga xos elementlari bor. Lekin hech bir tadqiqotda mazkur asarlar tazkira sifatida tilga olinmagan-ku? Shunday ekan yuqoridagi asarlardagi kabi shoirlar qisman tanishtirilgani uchungina "Majmuayi shoiron"ni tazkira deb baholash o'rinli emas.

Demak, "Majmuayi shoiron" bayoz ekanligi isboti quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1. Asardagi she'rlardan oldin berilgan ta'riflar adadi haddan tashqari ko'p. Tazkira janridagi asarlarda bir shiorga bunchalik ko'p va qayta-qayta, takroran ta'riflar keltirilmaydi.

2. Mazkur ta'riflardan maqsad she'riy payrav musobaqasida ishtirok etayotgan shoirni ba'zi jihatdan tanishtirish bo'lib, tazkiralardagidek uning tarjmayi holini yoritishning maqsadi maxsus qo'yilgan emas.

3. Ta'riflar badiiy xarakterda bo'lib, ularda shoir badiiy sifatlanadi. Ta'riflar majmuani tazkira elementlariga biroz ega qilib qo'yadi.

4. Majmuadan maqsad unda asosan Umarxon shaxsiyati va she'rlari munosabati bilan o'zaro musobaqaga kirishgan shoirlar she'rlarini keltirish bo'lgan.

5. Asar boshidagi unda she'rlari keltirilgan, "Majmuayi shoiron"da ishtirok etgan 70 ta atrofidagi shoir to'g'risida ma'lumot beruvchi debocha ham she'riy musobaqa ishtirokchilari bilan tanishtirish maqsadida keltirilgan. Bunday debochalar ham bayozlarga xos bo'lib, tuzuvchi bayoz ishtirokchilarini ko'rsatmoqchi bo'lgan.

6. Bu musobaqadan bosh maqsad Umarxonga kim zo'rroq madh (1-bo'limdagi qasidalar) va nazira bita olishi (2-bo'limdagi g'azallar) yoza olishini kuzatish bo'lgan.

7. Unda bayozlarda bo'lganidek turli janrlardagi she'rlar to'plam qilib berilgan.

8. O'rta Osiyoda tuzilgan ba'zi bayozlarda "Majmuai shoiron"dan biror qism beriladi va bu ham o'tmishda unga bayoz deb qaralganligini ko'rsatadi.

Mazkur xulosalardan maqsad shuki, o'zbek adabiyoti tarixidagi tazkiranavislik janri tarixini o'rganishda "Majmuayi shoiron"ni tazkira janriga oid asar sifatida o'rganib bo'lmaydi. Uning materiallaridan qiyos bilan tazkirachilik tarixini o'rganishda foydalanish mumkin. Lekin "Majmuayi shoiron" ham va uning asosida yaratilgan "Majmuat ush-shuaroyi Firuzshohiy" ham (tazkira elementlariga ega bo'lishidan qat'i nazar) mohiyatan bayoz janrida yozilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

Qo'lyozma manbalar:

1. Bayoz. O'RSHI, 1-fond, №2515, 1291/1874-1875 yili ko'chirilgan.

2. Bayoz. O'RSHI, 1-fond, №273, 1305/1887-1888 yili ko'chirilgan.

3. Bayoz. O'RSHI, 1-fond, №6968/1, 1318/1900-1901 yili ko'chirilgan.

4. Bayoz. O'RSHI, 1-fond, №9072. 1898 yili ko'chirilgan.

5. Bayoz. O'RSHI, 1-fond. №1944, 1275/1858-1859 yili ko'chirilgan.

6. Bayoz. O'RSHI, 1-fond. №2072, 1272/1855-56 yili ko'chirilgan.

7. Bayoz. O'RSHI, 1-fond. №2077, 1109/1697-1698 yili ko'chirilgan.

8. Bayoz. O'RSHI, 1-fond. №238, 1272/1853 yili ko'chirilgan. Tuzuvchi Abu Sharaf ibn Husayn al-Bulg'oriy.

9. Bayoz. O'RSHI, 1-fond. №245.

10. Bayoz. O'RSHI, 1-fond. №3059/1, 1274/1857-58 yili ko'chirilgan.

11. Bayoz. O'RSHI. 3-fond, №1108, 1271/1854 yili ko'chirilgan.

12. Majmuat ush-shuaroyi Firuzshohiy. O'RSHI, 1-fond. №1152. 1326 yil 3 safar/1908 yil 8 martda ko'chirilgan. Ko'chiruvchi – Muhammad Ya'qub Devon Xarrot ibn usta Qurbonniyoz Xorazmiy.

13. Majmuayi shoiron. O'RSHI-1, №7510, 1238/1822-1823 yili ko'chirilgan. Kotibi Muhammad Yunus Samarqandiy.

14. Majmuat ush-shuaro. Toshkent, 1902.

15. Shajarayi Xorazmshohiy. O'RSHI, 1-fond, №9596. 1333/1914-1915 yili ko'chirilgan.

Ilmiy-nazariy nashrlar:

1. Abdullaev V. O'zbek adabiyoti tarixi. 2-kitob. – Toshkent, 1980.
2. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. 2-jild. Ilmiy asarlar. Nashrga tayyorlovchi H.Boltaboyev. – Toshkent, 2000.
3. Afsaxzod A. *Lirika Abd ar-Raxmana Djami: problemy teksta poetiki*. Moskva: Nauka, 1988.
4. Bartold V.V. "Chagatayskaya literatura" // Bartold V.V. *Sochineniya*. Tom V. Moskva, 1968.
5. Vohidov Sh.X. XIX–XX asr boshlarida Qo'qon xonligida tarixnavislikning rivojlanishi. Tarix fanlari doktori dissertatsiyasi. – Toshkent, 1998.
6. Garaev N. *Azerbaydjanskije literaturnye medjlisi. Kandidatskaya dissertatsiya*. Baku, 1971.
7. Gasum-zade F. *Istoriya azerbaydjanskoy literatury XIX veka*. Baku, 1956.
8. Is'hoqov Y. "Bayoz va bayozchilik tarixi" // O'zbek adabiyoti masalalari. Toshkent, 1976.
9. Muhammad Yusuf Bayoniy. *Shajarayi Xorazmshohiy*. Nashrga tayyor. N.Jumaxo'ja, I.Adizova. – Toshkent, 1994.
10. Nagieva D.M. *Navai i azerbaydjanskaya literatura XV–XIX vv.* Tashkent, 1990.
11. Po'latjon Domulla Qayyumov. *Tazkira-yi Qayyumiy*. – Toshkent, 1998.
12. *Sobranie vostochnyx rukopisey Instituta vostokovedeniya Akademii nauk UzSSR*. tom II. Toshkent: Fan, 1954; tom VI, 1963; tom VII, 1964.
13. Stori C.A. *Persidskaya literatura: bio-bibliograficheskiy obzor*. Chast II. Sostavitel Y.E.Bregel. Moskva, 1972.
14. O'zbek adabiyoti tarixi. Besh tomlik. IV tom. XVIII asrning oxiri – XIX asrning birinchi yarmi. Toshkent: Fan, 1978.
15. Qayumov A. *Qo'qon adabiy muhiti (XVIII–XIX asrlar)*. – Toshkent, 1961.
16. Hamidova M. *Qo'lyozma bayozlar – adabiy manba*. – Toshkent, 1981.
17. Bacqué-Grammont J.-L. "Tūrān – une description du khanat de Kokand vers 1832 d'après un document ottoman" // *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*. №1, №13. Janviers-mars, 1972.
18. Bečka J. "Tajik literature from the 16th century to the present" // Rypka. J. *History of Iranian Literature*. K.Jahn (ed.). Dordrecht-Holland, 1968.
19. Demirel N. *The Poet Fuzuli*. Ankara, 1991.
20. Doneshpazhuh M.T., Bayaz // *Encyclopædia Iranica*, E. Yarshater (Gen.ed.), London-Costa Mesa-New York, 1985, vol. III, 1985/
21. Erkinov A. "Les copies des anthologies poétiques persan–chaghatây de la Bibliothèque nationale de France : contribution à l'étude des bayâz de l'Asie Centrale (XVe–XIXe s.)" // *Studia Iranica*. 33/2 (2004). P.221-242.
22. Erkinov A. *Les timourides, modeles de legitime et les recueils poetiques de Kokand* // *Ecrit et culture en Asie centrale et dans le monde turko-iranien, XIVe–XIXe siècles* // *Writing and Culture in Central Asia and in the Turko-Iranian World, 14th–19th Centuries*. F.Richard, M.Szuppe (eds.), (*Cahiers de Studia Iranica* 40). Paris: AAEI, 2008. P.285-330.
23. Hofman, *Turkish Literature a bio-bibliographical survey*. Section III, part I, vol. 1-2, Utrecht, 1969.

NAIM KARIMOV,
*filologiya fanlari doktori,
professor, akademik*

ABDULLA QODIRIY VA MUSIQA

Аннотация: Данная статья о музыкальности, мелодии и своеобразном духе произведений основоположника узбекского романа, прославленного джадида Абдулла Кадири. В ней излагаются мысли о месте музыки в жизни Абдуллы Кадири, и её перемещении в его произведения, в частности о музыкальных деталях в романе “Минувшие дни”.

Ключевые слова: Абдулла Кадири, музыка, роман, жанр, дух, напев, волшебство мелодии.

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek romanchiligining asoschisi, atoqli jadid Abdulla Qodiriyning asarlaridagi musiqiylik, ohang va o'ziga xos ruh haqidadir. Unda Abdulla Qodiriyning hayotida musiqaning tutgan o'rni va buning asarlariga ko'chishi, xosatan, “O'tkan kunlar” romanidagi musiqaga oid detallar haqida fikr bildirilgan.

Kalit so'zlar: Abdulla Qodiriy, musiqa, roman, janr, ruh, ohang, kuy sehri.

“Yozuvchi va musiqa” mavzusi hozirgi xorijiy adabiyotshunoslikda ham, o'zbek adabiyotshunosligida ham o'rganilmagan yoki oz o'rganilgan mavzulardan biri. Holbuki, nafaqat she'riy, balki nasriy asarlar poetikasida ham musiqaning o'rni benihoya katta. Shunday yozuvchilar borki, ular o'zlarining ruhiy hayotlarini musiqasiz tasavvur etolmaydilar. Shuning uchun musiqa shu yozuvchilar ijodiga, asarlarining badiiy tili va uslubiga, poetikasiga, hatto ayrim asarlarning yaratilishiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatib kelgan. Masalan, L.N. Tolstoyning nemis kompozitori Kreyserning

sozanda ijrosidagi asarini tinglash uning “Kreyser sonatasi” hikoyasining yozilishiga sabab bo'lgan. Navoiy, Gyote, Pushkin singari jahon adabiyoti klassiklarining bir qancha lirik asarlari ham musiqiy asarlar ta'sirida yozilgan.

“Yozuvchi va musiqa” mavzui bir necha qirralardan iborat: 1) yozuvchining musiqa san'atiga munosabati va musiqaning shu yozuvchi hayotida tutgan o'rni; 2) musiqaning yozuvchi asari poetikasi, tili va uslubiga ta'siri; 3) yozuvchi (shoir) asarlari asosida musiqa asarlarining yaratilishi va h.q.

Yozuvchi – eng avvalo, ruhiyat kishisi. Shuning uchun ham shoir va yozuvchilar hamma zamonlarda musiqa san'atidan zavq-shavq va ilhom olib kelishgan. Agar saroy shoirlarining nafis yig'ilishlarida sozanda va xonandalar ham ishtirok etib, hozir bo'lganlarga zavq-shavq va farog'at bag'ishlagan bo'lsalar, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida shakllangan adabiy davralarda ham shu an'ana xiyla zamonaviylashgan, an'anaviy tantanavorlikdan holi holda davom etib keladi. Zamon-doshlarning xotirlashlariga qaraganda, Abdulla Qodiriy ham shoir Miskinga qarindosh, boshqa toshkentlik shoir va yozuvchilarga esa ruhan yaqin bo'lganligi uchun ularning ayrim adabiy-musiqiy “kecha”larida ishtirok etgan. O'sha davrlarda o'tkazilgan adabiy-musiqiy kechalarda ham, to'y-hashamlarda ham yengil-yelpi “zamonaviy” musiqa asarlaridan ko'ra, mumtoz xalq kuylari va ashulalari ko'proq ijro etilgan. Shunday davralar va to'y-hashamlarda qatnashgan A.Qodiriyning bu kechalardan ruhiy oziq olgani, qalb torlarining junbushga kelgani shubha uyg'otmaydi. Uning

asarlarida “Ajam”, “Iroq”, “Navo”, “Nasrulloi” singari mumtoz xalq kuylarining tilga olinishi, asarlari qahramonlarining shu musiqa asarlarini tinglab, orom olishlari tasviri bu fikrning dalilidir.

Biz uchun bu muhim masala haqida bahs yuritishdan avval A.Qodiriyning shunday davralarda bo‘lganligiga oid bir xotira bilan tanishsak.

Mashhur xalq artisti Abror Hidoyatovning jiyani, O‘zbekiston xalq artisti Turg‘un Azizovning xotirlashicha, uning Husanxon ismli tog‘asi A.Qodiriy bilan yaxshi tanish bo‘lgan. “Julqunboy, – deb yozgan T.Azizov “Mening rejissyorlik ishlarim” (2003) degan risolasida – tog‘amnikida mehmon bo‘lgan, asarlaridan parcha o‘qib bergan ekan. Shu o‘tirishda Abror tog‘am dutor chertib, ashulalar aytib bergan ekanlar”.

Adibning farzandi Habibulla Qodiriyning yozishicha, amakisi Qudratilla Qodirov tanbur, dutor chaluvchi, ba‘zan ovozi bo‘lmasa-da, “Ajam”, “Nasrulloi”, “Cho‘li Iroq”, “Qalandar”, “Munojot”, “Iroq”, “Rohat”, “Navo” singari kuylarni ijro etgan. “Dadam, deb yozgan u, bu kuylarni berilib tinglar, yengil, o‘ynoqi kuylarni esa negadir uncha yoqtirmaganday bo‘lar edilar... Bir gal shunday o‘tirishda Qudratilla amakim tolga suyanib, oyoqlarini chalishtirib, dutorni qo‘lga oldilar-da, dadamdan so‘radilar: “Qanday kuyni chalay, aka?.. “To‘rg‘ay”ni chalaymi?” “Ularning suhbatidan anglashimcha, deb davom etadi H.Qodiriy, go‘yo bir vaqt zo‘r bir sozanda o‘tgan emish. U “To‘rg‘ay” kuyini chalgandagina to‘rg‘ay asta-asta uchib pastga tushar va dutor qulog‘iga qo‘nib, kuyga jo‘r bo‘la boshlar ekan...” yana shu muallifning yozishicha, mazkur voqea “O‘tgan kunlar”dagi “Navo kuyi” bobining yozilishiga turtki bergan bo‘lishi ham mumkin”.

O‘ttizinchii yillarning boshlarida A.Qodiriyning Samarqand darvozadagi bog‘ hovlisida mashhur shiyponning barpo etilishi bilan adibning madaniy hayotida yangi davr boshlanadi. Nafaqat uning qalamkash birodarlari va muxlislari, balki taniqli xonanda va sozandalar ham shu yerga tashrif buyurib, o‘z san‘atlari bilan shiypon sohibini xushnud etadilar. “Bu san‘atkorlardan ko‘pi, deb yozadi H.Qodiriy, o‘sha vaqtlarda radio komitetining ashula va cholg‘u ansamblida ishlashar... edi”. Xotiranavisning ma‘lumot berishicha, shunday kechalarda ahyon-ahyonda bo‘lsa-da, ancha keksayib qolgan Mulla To‘ychi hofiz, Yunus Rajabiy, shuningdek, Yusufjon Qiziq, Shobarot va Shohalil hofizlar, ulardan tashqari, Qodir qori, Nabixo‘ja, Karvon g‘ijjakchi kabi adibning yor-do‘stlari – san‘at shaydolari qatnashar edi. Taxmin qilish mumkinki, A.Qodiriy shiyponni barpo etilishidan

avval ham bu san‘atkorlarni yaxshi bilgan va ular bilan do‘stona aloqada bo‘lgan.

Afsuski, Qodiriyning san‘at ahli bilan aloqasiga doir boshqa ishonarli xotiralar bo‘lmaganligi sababli biz musiqaning adib hayotida tutgan o‘rni haqida to‘la tasavvurga ega emasmiz.

Qodiriyshunos olim Umarali Normatovning yozishicha, mashhur sozanda Turg‘un Alimatov adabiyotshunos Subutoy Dolimovni o‘ziga ustoz deb bilgan. Ma‘lum bo‘lishicha, Toshket universiteti domlalarining tor doiradagi o‘tirishlarida T.Alimatov ham qatnashar ekan. “Subutoy aka dutorda, – deb yozadi olim, “Qodiriy mo‘jizasi” (2010) kitobida, Turg‘un aka tanbur yoki satoda ijro etgan kuylardan sel bo‘lib ketardik. Turg‘un aka har gal “O‘tgan kunlar”dagi “Navo kuyi” bobi ustida so‘z ochar, bu bobni yod bilar, yod aytib, bu kuyning so‘z orqali shu qadar nafis, tiniq, jonli ifodasidan hayratini to‘kib solardi. Subutoy aka “O‘tgan kunlar”da tasvir etilgan dutorda chalingan kuyni yoshligida tinglaganini aytar, Turg‘un akadan uni tiklashni qayta-qayta iltimos qilardi. Turg‘un aka ustoz iltimosini yerda qoldirmay, bu yo‘lda uzoq izlandilar. Nihoyat, ulug‘ sozanda bir gal: “Ustoz, “Dutor navosi”ni topdim, “O‘tgan kunlar”ning o‘zidan olib tikladim”, dedilar”.

Olimning bu so‘zlarini o‘qir ekanman, Abror Hidoyatovning Qodiriy huzurida dutor chertib, ashula aytgani ko‘z oldimga keladi. A.Hidoyatov o‘sha kuni boshqa kuy va ashulalar bilan birga “Dutor navosi”ni ham ijro etgan bo‘lsa ajab emas.

T.Alimatovning “Dutor navosi”ni “O‘tgan kunlar”dagi “Navo kuyi” bobi asosida “tiklaganligi” kitobxonlarga ham, navoxonlarga ham erish tuylilishi mumkin. “Romanda berilgan tasvir asosida unutilgan kuyni tiklash mumkinmi? Umuman, ijro etilgan biror kuyning ilohiy ohanglarini, dilga orom bag‘ishlovchi ko‘rinmas kamalak ranglarini so‘z vositasida ifodalash mumkinmi?..” kabi savollar kaminani tinchitmay qo‘yadi.

Kitobxon “O‘tgan kunlar”ning “Navo” kuyi” deb nomlangan bobida Marg‘ilondan quvilgan, nafaqat butun qalbi, balki butun vujudi bilan ham sevgan yori Kumushdan ayrilib, chuqur qishloqdagi bo‘zaxonlardan biriga kelgan Otabekni noxush bir ahvolda ko‘radi. U maxsus hujrada uchinchi-ko‘zachani tugatib, to‘rtinchini chaqirganida bo‘zagarga mashshoqni kirgizishni ham buyuradi. Mashshoq Otabekdan qanday kuyni chalib berishni so‘raganida, u “haydali sh kuyi”ni, “ajralish kuyi”ni, deb javob beradi. Bunday kuylarning “borligi”ni bilmagan mashshoq dutorni sozlab turib, kutilmaganda “Navo”ni boshlab yuboradi.

Otabekning shu lahzadagi holati romanda bunday tasvirlangan:

“Kuyning boshlanishi bilanoq uning vujudi zir etib ketgandek bo‘lib, keyingi piyolasini bo‘shatdi va ixtiyorsiz ravishda dutorning munglik tovshig‘a berildi. Dutor tovshi qandaydir o‘zining bir hasratini so‘zlag‘andek, hikoya qilg‘andek bo‘lib eshiti-lar edi. Yo‘q, bu hasratni ul o‘z tilidan so‘zlamas edi – Otabek tilidan so‘zlar edi... Otabekning ko‘z o‘ngidan o‘tkan kunlari bir-bir o‘tib boshladilar-da, nihoyat, “anuv” xotiralari, “anuv” hangomalari ham ko‘rinish berib o‘tdilar... Yo‘q, o‘tmadilar... uni-ng ko‘z o‘ngida kelib to‘xtadilar-da, shu ko‘yi tura berdilar... Dutor bu ko‘rinishni uning ko‘z o‘ngi-ga keltirib to‘xtatqach, bu fojiaga o‘zi ham chidab turolmag‘andek yig‘liy boshladi... Dutor quruqqina yig‘lamlas edi, balki butun koinotni zir etdirib va xasta yuraklarni dirr silkitib yig‘lar edi... Otabek ortiq chidab turolmadi-da, ro‘ymoli bilan ko‘zini yashirib yig‘lamoqqa kirishdi... Ul ko‘z yoshlari-ni to‘xtatmoqchi bo‘lar edi. Biroq hozirgi ixtiyor o‘zida emas edi – hamma ixtiyor dutorning hazin navosida, toqatsiz yig‘isida edi. Dutorning nozik torlaridan, tilsimlik yuraklari-dan chiqq‘an “Navo” kuyi o‘z nolasiga tushinguchi Otabekdek yigitlarga juda muhtoj edi. O‘z dardiga tushungan bu yigitka borg‘an sayin dardini ochib so‘zlar, yig‘lar va ingrab so‘zlar edi... Eshitkuchi esa dunyosini unutib yig‘lar, kuchini yig‘ishtirib yig‘lar va hasrat-u alamini ko‘z yoshisi bilan to‘kib yig‘lar edi”.

Bu tasvirni o‘qigan kitobxon adibning “Dutor navo”sini emas, balki bu navoning qahramon ruhiy holatiga ko‘rsatgan ta‘sirini tasvirlagan. Ammo ki-tobxon o‘z chehrasini ko‘zgu orqali ko‘rganidek, shu tasvirda “Dutor navo”sining dov-daraxtlarning tillarang barglarini shafqatsizlik bilan to‘kayotgan kuz shamoli ovozi, bug‘doy donalarining tegir-mon toshlari orasiga qamalib, un-changga ayla-nayotgan paytdagi nolalarini, shu un-changlarning dag‘al qoplar ichidan qochishga urinib ko‘targan faryodini eshitgandek bo‘ladi. Dutor torlaridan chiqqan “Navo”ning Otabekka ko‘rsatgan ana shu ta‘siri ayni paytda shu kuyning so‘z bilan ifoda-langan suratidir. Kitobxon shu kuy tasviri orqali Otabekning o‘ta iztirobli, yuragida jahannam o‘tlari yonayotgan murakkab ruhiy holatini ko‘z oldiga yaqqol keltira oladi va adibning qahramon ruhini tasvirlash mahoratiga qoyil qoladi.

T.Alimatov “Dutor navosi”ni tiklaganligini ayt-gach, dutorni qo‘lga olib, uzoq sozlaydi. “Navo”ni boshlab yuboradi. “Kuy boshlanishi bilanoq, – deb yozadi U.Normatov, – davradagilarning vujudi zir etib ketgandek bo‘ldi. Nihoyat, eshilib, to‘lg‘onib

tevarak-atrofga ilohiy bir sirli-sehrli sadolar tarat-gan dutor pardalari tindi. Subutoy aka: “Ayni o‘zi, qoyil! Balli!” deb yubordilar”.

Shu ikki lavhada “Navo”ning nafaqat Otabek-ka, balki olimlarga ham ko‘rsatgan ta‘siri o‘z talqinini topgan. Shu ikki lavhada san‘atning sehri butun kuchi va “bo‘y-bast”ini ko‘rsatib turibdi. Qo-diriy “Navo” singari mumtoz xalq kuylaridan ba-diiy detal sifatida foydalanganida qahramonning go‘zallikka, milliy madaniy qadriyatlarga bo‘lgan munosabatini, ruhiy olamidagi evrilishlarni ham nurlantirish imkoniga ega bo‘ladi.

“Navo” ilmiy adabiyotda 12 maqom tizimi va shashmaqom tarkibidagi uchinchi maqom sifati-da talqin etiladi. “shashmaqomdagi “Navo”ning cholg‘u qismlari, deb yozilgan “O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi”da (6-jild, Toshkent, 2003 yil), “Tasnifi navo”, “Tarjei navo”, “Garduni navo”, “Nag‘mai Orazi navo”, “Muxammasi navo”, “Muxammasi Husayniy”, “Saqli navo” deb atala-di. Ular muayyan kuy mavzulari va doyra usullari negizida yaratilgan. “Navo”ning ashula bo‘limi 2 guruh sho‘balarga bo‘linadi... “Navo” sho‘balar shakli ancha murakkab bo‘lib, daromad, miyonxat, dunasr, avj va tushirim tuzilmalaridan tashkil to-padi... “Navo”ning “cholg‘u qismlari” sifatida zikr qilingan musiqa asarlaridan tashqari, “Dutor na-vosi”, “Surnay navosi” singari ko‘rinishlari, hatto ularning “qadimgi” va “yangi” versiyalari ham bor.

Afsuski, ilmiy adabiyotda shashmaqom tur-kumidagi maqomlarning qaysi biri avval, qaysi biri keyin yaratilgani to‘g‘risida aniq ma‘lumot yo‘q. “O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi” (10-jild, Toshkent, 2005 yil)da Safiuddin al-Urmaviyning XIII asrda maqomlarni 12 asosiy maqomdan ibo-rat tizimga keltirgani, shashmaqomning “Buzruk”, “Rost”, “Navo”, “Dugoh”, “Segoh” va “Iroq” maqom-laridan tashkil topgani aytilgan. Holbuki, ayrim manbalarda “Navo” Navoiy tomonidan (demak, XIII asrda) ijod qilingani aytilib keladi. “Navo”ning ilmiy-nazariy jihati qanchalik muhim bo‘lmasin, uning uzoq asrlardan beri xalqqa xizmat qilib kelayotgani, insoniyatga ruhiy-estetik oziq berib kelayotgani muhimdir. Masalaning bu tomoni “O‘tgan kunlar” romanida, ayniqsa, ravshanlik kasb etgan.

Agar “Navo” kuyi “O‘tkan kunlar” romani-da Otabekning murakkab ruhiy holatining ochi-lishida faol ishtirok etgan bo‘lsa, shu asarning “Qizlar majlisi” bobidagi “Yig‘larman” xalq ashu-lasi unashilgan, ammo bo‘lajak qayliqning kimligi-ni bilmay iztirob chekayotgan Kumushning ichki dardlarini, tug‘yonlarini yuzaga chiqaradi.

Qizlar “Yig’layman” ashulasini ayta boshlashlaridan oldingi majlis manzarasi esa asarda bunday tasvirlangan:

“Qizlar ipka chizilgan guldek uy tevaragini olganlar, buning ustiga yovoshliq, o’ychanlik ularning tuslariga ma’naviy bir husn va jiddiyat berib, birga yuz husn qo’shqan edi. Agar biz shu kezda zarshunoslik uchun yeng shimarsak, ya’ni gulni guldari ajratadurg’an bo’lsa, boyag’idek esankirab, mutaraddin (taraddudlanib – *muh.*) qolmaymiz, chunki Kumushbibi lolalar ichidagi bir gul va yo yulduzlar orasidagi to’lg’an oy edi”.

Ammo bu “oy” qora bulutlar qurshovida bo’lganligi sababli uning o’zi ham, tevarigidagi yulduzlar shodasi ham ma’yuslik nurini taratib turardi. To’yoldi majlisiga yig’ilgan Gulsinbibi bu holatga ortiq chidab turolmay: “Biz bu yerga aza ochgani keldikmi?” deydi. Shundan keyin qizlar davrasida jonlanish yuz beradi. “Shu gapdan keyin, deb yozadi adib, majliska kutilmagan bir ruh kirdi. Anorgulning qo’lidagi dutor “O’rtoqlar” kuyini tanlarga larza berib tarona qildi. Dutor “O’rtoqlar”ga “Ifor” kuyini ulab yuboradi, 2 soatlik bazmdan keyin Gulsinbibi “qo’ng’iroqdek tovshi” bilan “Yig’larman” ashulasini boshlaydi:

*O’rtoqlarim, qo’lga olsam torimni,
Beixtiyor yodlaydirman yorimni.*

Ashulaga Xonimbibi qo’shiladi:

*Bir ko’rinib, yag’mo qilg’an ko’nglimni
Qaytib yana ko’rolmadim norimni.*

Gulsin bilan Xonimbibi ashula so’zlarini yuraklarining qat-qatlaridan chiqarib aytayotganlarida Kumushning ikki ko’zi jiqqa yoshga to’ladi.

Ashula davom etadi:

*Agar ko’rsam edi yana yorimni,
Bag’ishlardim ham yo’qu borimni.*

Ashula Kumushning ayni shu daqiqalardagi holatini ifodalay, go’yo bu so’zlar, bu ma’yus ohang yuzlab Kumushlarning, Gulsinlarning, Xonimbibilarning orzu va armonlarini emas, balki aynan uning, Kumushning dil yaralarini shafqatsizlik bilan ochib tashlayotgandek edi. Ashulaning har bir so’zi Otabekni bir ko’rishda sevib qolgan, ammo hozir boshqa, noma’lum bir yigitga tegayotgani tufayli yuragi zardob bilan to’lgan Kumushning ko’z yoshlarini daryo yanglig’ oqizib yuboradi. U qizlarning: “Nima bo’ldi, Kumush?”, “Nega yig’lay-

siz, Kumush?” degan savollariga javob bermaydi, to’g’irog’i, javob berolmaydi. Bu uning, yolg’iz uning, “sevgilisiga erishmagan, baxtiqaro qiz”ning siri edi. Shuning uchun Qodiriy uning shu vaqtdagi ruhiy iztiroblarini, qalbida gurkirab yonayotgan baxtsiz muhabbat alangalarini tasvirlashni lozim topmay, uning yonidagi qizga osilib yig’lay boshlaganini aytadi, xolos. Va shu tafsilning o’zida Kumushning dardi o’z qalbiga sig’may, undan toshib chiqayotgani sezilib turadi.

Odatda, qizlar turmushga chiqayotganlarida begona kishiga tegayotganlari, begona xonadonga kelin bo’lib tushayotganlari, aziz ota-onalari va qadrdon xonadonni tark etayotganlari uchun ko’z-yosh to’kadilar. Qizlar Kumushning yig’isini shunday yig’i deb o’ylaydilar va uning ko’nglidagi bulutni tarqatish uchun lapar aytishga kirishadilar.

Qodiriy yozadi: “Kumush juda xafa ko’ringanlikdan uning ko’ngini ochmoqqa to’g’ri kelar edi. Shuning uchun boshqa o’yinlarni qo’yaturib majlisning eng qiyin tarafi bo’lib sanalg’an lapar aytishka ko’chdilar. Gulsin kuyav rolini o’ynar, Xonimbibi Kumush rolida, ikkisinin bir-biriga qarab o’qishqan laparlari barchani kuldirib, ichaklarni uzar darajada”. Ammo dugonalarning kelin-kuyov rollarini o’ynab, lapar aytishlari ham Kumushning jarohatli ko’ngliga malham bo’la olmaydi. “Biroq, yozadi adib, Kumushning tishining oqini ko’rish juda qiyin, uning hamma ishi faqat mungg’ayib xayollanishqina...”

Qodiriy ko’ngil kosasi chil-chil sinib, orzu-armonlari hubobga aylangan Kumushning ruhiy olamida kechayotgan ahlamlarni, tug’yonlarni, kurashlarni tasvirlashda to’y arafasida o’tadigan an’anaviy “qizlar majlisi”dan, shunday majlislarda shod-xurramlik bilan aytiladigan o’zbek xalq ashula va laparlaridan mahorat bilan foydalangan.

Agar Qodiriy “O’tgan kunlar”da arosatda qolgan Kumushning ruhiy kechinmalarini ifodalashda muhiy foydalanish san’atini to’la namoyish etgan bo’lsa, kitobxon qariyb xuddi shunday holatni “Mehrobdan chayon” romanida ham ko’radi. Ma’lumki, adibning bu ikkinchi romanida Xudoyorxon davridagi saroy hayoti tasviriga katta o’rin ajratilgan. Qodiriy, boshqa o’zbek yozuvchilaridan farqli o’laroq, xonlik va amirlik tuzumining XIX asrga kelib chirigani va bu tizimni isloh qilish masalasini ko’tarishda saroy hayotini emas, balki haram hayotini tasvirlashni lozim, deb bilgan. Bu bilan u rus istilosi arafasidagi o’zbek jamiyati anatomiyasini ro’y-rost ochib tashlashga muvaffaq bo’lgan.

Xudoyor singari xon va amirlar hayot ma’nosi-ni ishrat va maishatda ko’rib, haramga, haramni

mamlakatdagi eng go'zal qizlar bilan to'ldirishga zo'r berishgan. Ular har kecha bir go'zalni og'ushiga olib, ertasi uni beklardan biriga in'om qilib, yangi tunni yangi bir go'zal bilan o'tkazishdan o'zga narsani o'ylashmagan. Oilasidan majburan tortib olingan yoki o'g'irlab keltirilgan qizlarga saroydagi hashamdan ko'ra, o'z mahallasi yoki qishlog'ida yashagan va muhabbat iplari bilan bog'langan oddiy yigitlar bilan birga hayot kechirish ming marta afzal edi. Shuning uchun ham ular haramda o'z dard-u alamlarini ashula va lapar aytish bilan yozishgan.

"Mehrobdan chayon" romani bosh qahramonlaridan biri Ra'noni ham shunday hayot kutardi. Qodiriy kitobxonni Ra'noning boshiga tushajak mudhish qismatga tayyorlash maqsadida romanga "Qirq qizlar" bobini kiritgan. U, "O'tgan kunlar" – da bo'lganidek, shu bobda ham "qizlar majlisi"ni tasvirga tortadi. Ammo adib uni "qizlar bazmi" deb ataydi. Va u shu bobda mo'tabar ota-onalaridan, sevimli yorlaridan judo etilgan qizlarning ruhiy olamlariga "nazar tashlaydi":

"Nozik dasturxon yozdi. O'rtag'a ikki xitoy laganda palov qo'yilib, Gulshan bilan 7 qiz oshqa o'lturdilar... Huftandan keyin uylardagi qizlar birin-sirin katta tanobiyg'a yig'ila boshladilar. Ikki childirma qizitildi va dutor, tanbur, g'ijjak, chang kabi chalg'uvlar sozlandi. Qizlar o'zaro bazmga hozirlanar edilar va har kech ham bazm bilan ko'ngil yozar edilar. Darhaqiqat, erkaklar dunyosidan aloqasi kesilgan mazluma, oila hayotidan mahrum bechoralar shundan boshqa nima bilan ham ovinsin?"

Adibning shu so'zlaridan keyin "soz yo'lboshchilik qilgan childirma" "Yarim tovushda gumburlab", qo'ng'iroqlar shing'iraydi. So'ngra qizlarning biridan "soz kabi sho'x va nafis ohang" eshitiladi:

*Ochilg'anda lolalar, terib yurgay bolalar,
Aytingiz-chi, xolalar, o'tkan do'ndiq sozmidir?
O'tkan do'ndiq sozmidir?*

*Termulg'anim bilmasa, pisandiga ilmasa,
Rahmi aslo kelmasa, menga qilg'an nozmidir?
chekkan jabrim ozmidir?*

Ashula davom etar ekan, uning mungli ohangidan ham, so'zlaridan ham aytuvchi qalbidagi achchiq nolalar, qonga aylangan tuyg'ular oqadi. Ashulaning musiqiy qurilishi va mazmunida shu qizlarning baxtsiz qismati o'z ifodasini topadi. Bu nola va tuyg'ular sekin-asta aytuvchi qalbini titratib, momaguldirak o'laroq yangrab yuboradi:

*Tirnamag'il sen yaram, yig'latma ko'p, qil karam,
Turg'an o'rningdir haram, ya'ni shohim bazmidir!
ya'ni shohim bazmidir!*

*Oy-u yillar yig'lag'an, bag'rin har dam
tig'lag'an,
Hasratidan big'lag'an baxtsiz bir qiz Nazmidir!
Baxtsiz bir qiz Nazmidir!*

Ashulaning so'nggi satrlaridan ravshan bo'lishicha, uning so'zi ham, kuyi ham, haram qizlarining so'zlariga qaraganda, Qo'qondagi qishloqlardan birida tug'ilgan chiroylik bir qiz ekan. Qashshoq otasi uch yillik soliqni to'lay olmagan uchun xolasining o'g'liga unashilgan, to'y kunlari yaqinlashgan kunlarda Nazmi haramga zo'ravonlik bilan olib ketilgan ekan.

Aslida, bu ashulani Nazmi to'qiganmi yo Qodiriyning o'zi ijod qilganmi, yoki xalq og'zaki ijodi xazinasidan olganmi – kitobxon uchun buning ahamiyat yo'q. Kitobxon bu ashulani Nazmi yoki boshqa biror jabrdiyda o'zbek ayoli to'qiganiga ishonadi va o'zbek xalq ashularining kimlar tomonidan va qanday sharoitlarda yaratilgani bilan qiziqsinadi. Taxmin qilish mumkinki, Qodiriy Qo'qonga borgan kunlarining birida haramga zo'rlab keltirilgan va shu yerda sil bo'lib o'lgan Nazmi tarixini eshitgan va uning qo'qonliklar xotirasida qolgan ashulasi matnini yozib olgan bo'lishi mumkin. Lekin bu ashulaning mazluma ayollar qalbidan yuzib chiqqan ohangi va so'zlariga e'tibor bersak, yaqin o'tmishda, muayyan xalq qo'shiqlari ohangida Nazmi yoki uning boshqa biror taqdirdoshi tomonidan yaratilgani va asarga Qodiriy tahririda kiritilganligi sezilib turadi.

Shunday hollarga asoslanib aytish mumkinki, Qodiriy qahramonlarning ruhiy olamidagi evrilishlarni ifodalashda musiqaning roli va ahamiyati katta ekanligini juda yaxshi bilgan.

"O'tgan kunlar"da musiqa bilan bog'liq yana bir lavha bor. Otabek ota-onasining xohish-istagini rad etolmay, Marg'ilonga shum xabar bilan ketayotib, poyonsiz qirda qo'sh haydab yurgan yigitning ashulasini uzoqdan eshitib qoladi. U yigitning muhabbat kosasi ham darz ketgan bo'lsa kerak, ashulasining "Ikki yorni ajratuvchi bu falakning gardishi!" degan so'zlari Otabekni titratib yuboradi. "Ruhlik, kuchlik ko'krakdan chiqq'an bu ashula, – deb yozadi adib, – tevarakni zirr etdirib yuborg'andek, Otabekka ham boshqacha ta'sir beradir... Bu bayt dehqonning og'zidan yana takrorlanib, tag'in tevarakni yong'iratadir. Endi

Otabekning ko'nglidan bir gap ham o'tib ketadir: "ikki yorni ajratg'uchi bu falakning gardishi emas, ota-onaning orzusi!" O'zining sirlik ma'nosig'a Otabekning istiqbolini olib ko'ringan bu bayt nihoyat uni yig'latadir. Ko'z yoshlari yuzi orqaliq egarining qoshig'a va otining yolg'a toma boshlaydir..."

Qodiriy bu lavhada ham qahramonning ruhiy iztiroblarini ifodalashda musiqadan, aniqrog'i, yigit ashulasining bir satridan o'rinli foydalangan.

Musiqashunoslarning fikricha, o'zbek xalqi musiqiy merosining gultoji Shashmaqomni tashkil etgan asarlar xalq bastakorlari tomonidan ijod qilingan. Ularning ashula bo'limlari uchun xalqqa yaqin shoirlarning xalq hayoti, dardi, alam va armonlari, orzulari tarannum qilingan she'rlari tanlab olingan. Yuqorida bahs boisi bo'lgan ashula matni shu fikrning odilligini tasdiqlaydi. Ammo o'zbek musiqiy folklorida yana shunday asarlar borki, ularda muayyan ijtimoiy guruh hayoti bilan bog'liq motivlar yangrab turadi. Qodiriy asarlarida tasvirga tortilgan shunday musiqa asarlaridan biri "Sarbozcha"dir.

Teatrshunos Mamajon Rahmonovning yozishicha, "Sarbozcha" Farg'ona vodiysida qadimdan ijro etilib kelgan "Katta o'yin"ning tarkibiy bir qismidir. O'zbek ensiklopediyasining birinchi nashri (9-jild, Toshkent, 1977-yil)da yozilishicha, "Sarbozcha", "Sarbozi", "Sarboz" – jangovar ruhdagi o'zbek va tojik xalq o'yini. "Sarbozcha" 4/4 takt o'lchovidagi soqiynoma doira usulida ijro etilib, harbiylarning jangovar yurishini ifodalaydi. Bu kuy yakka sozlarda va turli ansambllar ijrosida chalinib kelingan hamda qo'shiq varianti ham bo'lgan. "Sarbozcha"ning ba'zi ohanglari kuy ijrosi jarayonida aktiv harakat qiladi va "Ajam" kuyining birinchi taronasiga ohangdosh yangraydi. "Sarbozcha"ning surnay yo'llari ham mavjud.

"Mehrobdan chayon" romani Xudoyorxon davrida Qo'qon xonligida, xususan, xon saroyida ro'y bergan voqealar tasviriga bag'ishlanganligi bois Qodiriy asarga "Xon ko'ngil ochmoqchi" degan bobni ham kiritgan va unda xonning tungi maishatdan tashqari, kunduz kunlari O'rda bog'ida o'tkazilgan shohona tomoshalardan orom olishini ham aks ettirgan.

Qodiriy xonning O'rda bog'iga tantanavor vaziyatda kirib kelishi marosimini tasvirlab yozgan: "Xon shahsufaga qarab keldi. O'ninchi qatordan so'ng yosh sipohlar turkumi uzulib yaxshi intizomlik qirq nafar navjuvon shahzoda orqasida xonni ta'qib etar edilar. Shu holda nimsufalarining biridan chalg'ular tovshi keldi. Sozlar nafis

va ohangdor qilib "Sarbozcha" kuyini chaldilar. Kuy sozda qaytarib oling'ach, xon orqasidag'i yosh sipohlarning bir qismida(n) shu kuyning ashulasi eshitildi:

*Shahonshohim, shahanshohim, baxtingiz kulsin!
Davlatigingiz, shavkatingiz dushmanlar ko'rsin!
Qalqon ushlab, xanjar taqqan yovlar maydong'a,
Nomussizlar vafosizliq qildingmu xong'a?.."*

Xon joylashib olgani, ta'zimdagi xaloyiqqa tik-kayish haqida farmon berilganidan so'ng maydonga udaychi chiqib, qo'l ochib turgan raiyatga qarab deydi: "Dushmanlar xarob, munofiqlar betob o'lsin... Onhazratimning davlatlariga Xudo tavfiqul adolat bersin!"

Udaychining bu fotiha so'zlaridan ma'lum bo'lishicha, tomoshaga raiyatni yig'ishdan maqsad ko'ngil yozishga chiqqan xonning sipohlardan iborat metin qo'rg'on bilan o'ralganligini ko'rsatish, sipohlarning "Sarbozcha" ashulasini ijro etish bilan unga sadoqatlarini ifodalash, udaychining fotihasi bilan dushmanlar va munofiqlarga Xudodan jazo tilash edi.

Ko'ramizki, adib bu sahnada ham musiqadan shunchaki foydalanmay, uning nafaqat qahramonlarning ruhiy holatlarini ochishga yordam berishi, balki ijtimoiy maqsadga ham xizmat qilishi mumkinligini asoslab bergan.

Biz Fitrat va Cho'lponning musiqa olamiga yaqin bo'lganligini, hatto ulardan birining o'zbek klassik musiqasi haqida risola, ikkinchisining esa musiqiy kechalar va spektakllar to'g'risida maqolalar yozganligini yaxshi bilamiz. Qodiriy musiqiy-estetik qarashlari ifodalangan biror maqola yozmagan bo'lsa-da, uning asarlarida mumtoz xalq ashula va laparlari jaranglab, kitobxonlarni musiqaning sehrli olamiga olib kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdulla Qodiriy. "O'tgan kunlar" roman. – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'ati nashriyoti. 1980-yil.

2. Aliyev A. Abdulla Qodiriy. – T.: G'afur G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti. 1967-yil.

3. Ziyo Said. Tanlangan asarlar. – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1974 yil.

4. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti (darslik). – T.: "Ma'naviyat" nashriyoti. 2004-yil.

5. Mirvaliyev S. "Abdulla Qodiriy. – T.: "Fan" nashriyoti. 2004-yil.

6. Sultonov I. Pesalar. Maqolalar. – O'zbekiston davlat badiiy adabiyot nashriyoti. 1959-yil.

BAHODIR KARIM,
filologiya fanlari doktori,
Alisher Navoiy nomidagi
Toshkent davlat o'zbek
tili va adabiyoti universiteti professori

“O‘TKAN KUNLAR”GA QAYTIB...

Annotatsiya: Maqolada Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanining dastlab vaqtli matbuotda bosilgan nusxasi, keyin alohida kitob holida nashr bo‘lgan bir necha nusxalaridagi matniy o‘zgarishlar, muallif tomonidan qilingan ba’zi bir tahrirlar xususida qiyosiy-tanqidiy usulda fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: *adib, roman, obraz, portret, dialog, matn, tahlil, talqin, nusxa, jurnal, nashr, so‘zboshi, fasl, bo‘lim, tahrir.*

Аннотация: Статья о текстовых различиях между журнальным экземпляром и первыми изданиями романа Абдуллы Кадыри “Минувшие дни”. В частности, рассуждается о названии глав, выборе имён для главных героев, кто был дедом Атабека, как влияет изменение слов в тексте на художественность,

Выражение чисел, устойчивое движение и завершённый период.

Ключевые слова: Абдулла Кадыри, журнал, глава, герой, писатель, экземпляр, исторический роман, определённые причины.

Oradan yillar o‘tgani sari Abdulla Qodiriydek favqulodda iste’dod egasining betakror poetik tafakkur mevasi bo‘lgan “O‘tkan kunlar”dek birinchi o‘zbek romani qadr topayotgani sir emas. Romaning tahlil va talqinlari maxsus qodiriyshunoslik sohasini tashkil etadi. Ayni chog‘da, asar maydonga kelgan davr, romanning jurnal nusxasi bilan birinchi nashrlar o‘rtasidagi matniy farqlarga diqqat qaratish ham foydadan xoli bo‘lmaydi.

1. Jurnalidagi “O‘tkan kunlar”

Abdulla Qodiriy hayoti va ijodiga oid ayrim maqolalarda, qodiriyshunos olimlar yozgan maxsus risola va monografiyalarda birinchi marta “O‘tkan kunlar” romanidan parchalar **1922-yil** “Inqilob” jurnalida bosilgani qayd etiladi [Qarang: I.Sultonov. Pesalar. Maqolalar. O‘zbekiston davlat badiiy adabiyot nashriyoti. – T. 1959.303-bet. A.Aliev. Abdulla Qodiriy. G‘.G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti. 1967-yil. –T. 70-bet; M.Qo‘shjonov. Qodiriy – erksizlik qurboni. – T. “Fan” nashriyoti. 1992-yil, 3-bet; U.Normatov. Qodiriy bog‘i. – T. “Yozuvchi” nashriyoti. 1994. 43-bet.; Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti (darslik). – T. “Ma’naviyat” nashriyoti. 2004 yil. 406-bet.; S.Mirvaliev “Abdulla Qodiriy”. “Fan” nashriyoti. 2004-yil. – T. 11-bet...]. To‘g‘ri, “Inqilob” o‘sha yil fevral oyidan boshlab dunyo yuzini ko‘rdi. Shu yili sakkizta, 1923 yili bitta qo‘shma, keyingi yili ikkita qo‘shma soni bosiladi. Ammo dalil shuki, jurnalning 1922-yilgi birorta sonida “O‘tkan kunlar”dan parchalar berilgan emas.

Jurnal muqovasida mehnatkashlarni birlashuvga chaqiruvchi o‘z davrining mashhur shioridan keyin “Turkiston kommunistlarining markaz qo‘mitasi” muassis qilib ko‘rsatiladi. Muqovaga “Oyda bir marta chiqaturg‘an adabiy, siyosiy, iqtisodiy, ilmiy, tarixiy, ijtimoiy va fanniy Sharq yo‘qsullari ozodlig‘ig‘a xizmat qilg‘uvchi rasmlik o‘zbekcha “Inqilob” majmuasi” deb yozib qo‘yiladi. 1923-yil fevral-martda chiqqan jurnalning 9-10-qo‘shma soni 19-51-betlarida “O‘tkan kunlar”ning boshidan olti fasl beriladi; roman fasllar-

iga nom qo'yilmaydi. Romanning birinchi marta matbuot yuzini ko'rish o'sha – **1923-yilga** to'g'ri keladi. O'quvchilar asar davomini, to'g'rirog'i, jurnalning navbatdagi sonini intizor bo'lib kutadilar. O'z vaqtida "Inqilob" nashrida muammolar paydo bo'lgan ko'rinadi. Garchand har oyda chiqishiga va'da berilsa ham, bir yilda bazo'r bir marta chiqadi. Oradan bir yildan ko'proq vaqt o'tib, 1924-yil may oyida 11-12-sonlari bosiladi. Diqqat qilinsa, jurnal muassisi o'zgarib, endi unga "Turkiston maorif komissarligi" egalik qiladi. Yo'nalishi ham ixchamlashib, "Adabiy siyosiy, iqtisodiy, ilmiy va tarixiy o'zbekcha "Inqilob" majmuasi"ga aylanadi. Adadi uch mingta. O'sha may sonining 6-31-betlarida bir yil kutib yotgan romanning yana oltita fasli beriladi. Oradan besh oy o'tib, oktyabrda jurnalning 13-14-sonlari nashr etiladi. Noshir sifatida avvalgi ikki tashkilot o'rnida endi "O'rta Osiyo davlat nashriyoti" paydo bo'ladi. Ziyosaid "jurnalning yotish" vaqti haqida "1924-yil oktyabr" deb to'g'ri ma'lumot beradi (Qarang: Ziyosaid. Tanlangan asarlar. – T. G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1974-yil. 86-bet). Ammo keyingi ikki sondagi "ega"ning o'zgarishi Z.Saidning "Turkiston kommunistlar firqasi" ma'lumotini ham tabiiy ravishda o'zgartiradi. Chunki suvga cho'kmas, o'tda kuymas qog'ozlarga muhrlangan dalillarni inkor qilib bo'lmaydi. Oxirgi qo'shma sonning 41-66-betlarida "O'tkan kunlar"ning davomi o'quvchilar hukmiga havola etiladi. Muassisiz, homiysiz, egasiz qolgan "Inqilob" jurnali yopilgandan keyin Abdulla Qodiriy romanidan vaqtli matbuotda namunalar bosilishi ham to'xtaydi.

Salkam ikki yil ichida "Inqilob" jurnalining uchtagina sonida bosilgan "O'tkan kunlar"ning o'n olti faslini o'rganish-tadqiq etish ham bir qancha adabiy-ilmiy masalalarga oydinlik kiritadi.

Shu o'rinda tarixiy roman yonidagi bitta so'z uch xilda yozilganini ham aytish lozim: "O'zbeklar hayotidan tarixiy ro'mon" (jurnalning 9-10, 11-12-sonida), "O'zbeklar tirikchiligidan tarixiy ro'mon" (jurnalning 13-14-sonida), "O'zbeklar turmushidan tarixiy ro'mon" (kitob holidagi 1926-yilgi nashrida). Bunday turlichaliklar, ba'zan jurnal tahririyatiga tegishli bo'lishi ham mumkin.

20-yillar muhitida imlo masalasida birlik yo'q edi. Har nashr, har gazeta-jurnal bitta so'zni turlicha yozish odatlari bor edi. Imlodagi muammolar bartaraf qilinguniga qadar "Inqilob" jurnali "o'rta yo'lni" tutishga qaror berib, qalam ahliga "...yuboriladigan maqola va she'rlar o'rta imlo bilan yozilsa va yangicha yozib idorani mashaqqatga solinmasa edi", deb istak bildiriladi (Ziyosaid. Tanlangan

asarlar. – T. G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1974-yil. 85-bet.). Demak, tahririyatga asar olib kelgan har qanday ijodkor asarlari-ning ifoda tarzi "o'rta imlo"ga tushmasa, tahririga uchrashi kutilar edi. Abdulla Qodiriy 1925-yili alohida kitob holida bosilgan "O'tkan kunlar" birinchi bo'limining tilini uch-to'rtta "imlochi"lar o'zgartirganini, oqibatda matn "ajoyib bir quroq holga" kelganidan zorlanadi. 1926-yilgi nashrida imkoni boricha ko'ngli to'lmagan joylarini o'nglaydi. Ammo o'sha davr qoidasiga ko'ra "bosilish taqdiri noshir qo'lida" ekanini ham eslatadi. Shunga monand "Inqilob"ning uchta sonida chop etilgan "O'tkan kunlar" taqdiri, bir tomondan, tahririyat qo'lida bo'lgan, ikkinchidan esa, asarning bosilishi jarayoniga Abdulla Qodiriyning o'zi ham befarq qaramagan bo'lishi kerak. Qolaversa, jurnalda so'zboshida adib: "Ma'lumki, har bir narsaning ham yangi qabul qilinish – ibtidoiy davrida talay kamchiliklar bilan maydong'a kelishi, ahllarining yetishmamlari ila sekin-sekin tuzalib, takomilga yuz tutishi tabiiy bir hol", deb yozadi. Shunga ko'ra muallif romanning jurnal nusxasiga bildirilgan fikrlarni inobatga olib, kitob holida chiqish pallasi o'z qo'li bilan ancha-muncha o'zgartirishlar kiritgan bo'lishi ham tabiiy. Umuman olganda, romanning takomilida adibning qalami, qalbi, badiiy tafakkuri juda muhim rol o'ynagan.

Darvoqe, D.Quronov va X.Polvonovlarning "Sharq yulduzi" jurnali 2007-yil 1-sonida "O'tkan kunlar" romani matniy tadqiqi to'g'risida bir maqolasi bosildi. Unda "Inqilob" jurnali bir-ikki marta tilga olinadi. Biroq kengroq qiyoslar, batafsilroq ma'lumot berilmaydi. Ikkinchidan maqolada: "Romanning "Inqilob"dagi nashri bilan, kitob bo'lib chiqishi orasida besh yillik masofa bor – bu vaqt mobaynida adibning mahorati o'sgani shubhasiz", degan bir taxminiy gap ham "O'tkan kunlar"ning jurnalda parchasini tekshirishga zarurat tug'diradi.

Roman nashriga oid yana bir gap shuki, "Chaqimchilik" fasli shoir Cho'lpon tartib bergan "Adabiyot parchalari" to'plamining 15-21-sahifalarida chop etiladi. Xullas, bunday tarixiy manbalarga muhrlangan haqiqat eskirmaydi, taxminlar mo'rt va dalillar esa o'jar bo'ladi.

2. Muhim bir sana

Abdulla Qodiriyning romanlariga yuzlab adabiyotshunoslar, minglab muxlislar murojaat qiladi. Badiiy so'zning zilol, toza bulog'idan sirmiradi; yuraklar huzurga to'ladi... Ayni damda, taniqli adiblardan tortib, oddiy insho mashq qiluvchi maktab o'quvchisi ham, zarurat tug'ilganida, be-

vosita romanning ichkarisiga kirmasdan, shundoq ostonada turib, adibning hikmatga aylanib ketgan “Moziyga qaytib ish ko‘rish xayrlik, deydilar” gapini o‘zlari uchun shior-mayoq qilib oladi.

Bu ostonada boshqa hikmatlar ham bor. Romanning “Yozg‘uchidan” degan oldso‘z-prologi-eskartihi ostiga muhim bir sana bitilgan. Ammo kitob nusxalarida bu sana negadir qayd qilingan emas; matn orasida ozgina o‘zgarish ham bor. Yozg‘uchidan, jurnalda berilgan oldso‘z-prologni shu o‘rinda to‘liq ko‘chiramiz:

“Yozg‘uchidan

Modomiki biz yangi bir davrga oyoq qo‘ydiq, bas biz har bir yo‘sunda ham, shu yangi davrning yangiliklari ketidan ergashmakka majburmiz. Shunga o‘xshash dostonchilik, ro‘monchilik va hikoyachiliklarda ham yangarishg‘a va xalqimizni yangi davrning “Tohir Zuhra”lari, “Chor darvesh”lari, “Farhod Shirin” va “Bahromgo‘r”lari bilan tanishdirmoqg‘a majburmiz.

Yozmoqg‘a niyatlanganim ushbu “O‘tkan kunlar”, yangi zamon ro‘monchilig‘i bilan tanishmoq yo‘lida kichkina bir tajriba, to‘g‘risi bir havas. Ma‘lumki, har bir narsaning ham yangi qabul qilinish – ibtidoiy davrida talay kamchiliklar bilan maydong‘a kelishi, ahllarining yetishmaklari ila sekin-sekin tuzalib takomilga yuz tutishi tabiiy bir hol. Mana shuning daldasida, havasimda jasorat etdim; havaskorlik orqasida kechaturgan qusur va xatolardan cho‘chib turmadim.

Moziyga qaytib ish ko‘rish xayrlikdir, deyirlar. Shunga ko‘ra mavzuni moziydan – yaqin o‘tkan kunlardan; tariximizning eng kirlik – qora kunlari bo‘lg‘an “xon zamonlari”dan belguladim.

Abdulla Qodiriy (J.b.)

Toshkent, dekabr, 1920-yil”.

Bu parcha bilan kitob nusxasi taqqoslanasa, ayrim farqlar borligi ma‘lum bo‘ladi: so‘zlar qo‘shilgan va olib tashlangan. Ba‘zi so‘zlar oxiriga ish-harakatni yakunlovchi “-dir” qo‘shimchasi qo‘shilgan; “q” bilan “k” tovushi almashgan. Jurnal-dagi “hikoyachilik” o‘rnida “hikoyachilik” yoziladi; kitob nusxasidagi “Moziyg‘a qaytib ish ko‘rish xayrlik, deydilar” gapida ham shunday mayda o‘zgarishlar bor. Jurnal matnida ba‘zan so‘zlarning “-g‘on”, “-liq” kabi qo‘shimchalari singarmonizmdan xoli yoziladi. Biroq 20-yillar imlosi turg‘un bo‘lmagani uchun jurnalning o‘zida ham bir xil so‘zlarning turlicha yozilish holatlari mavjud.

Ko‘chirma oxiridagi “Toshkent, dekabr 1920-yil” sanasi asarning boshqa nashrlarida uchramaydi. Professor U.Normatov shu sana va yana boshqa muhim dalillarga tayanib: “O‘tkan kunlar” romani

1920-yil oxirida yozib tugallangan, deb uzil-kesil hukm-xulosa chiqarish uchun to‘la asos beradi”, (“Qodiriy mo‘jizasi”. 2010. – T. “O‘zbekiston”. 204-bet), deb yozadi.

1926-yili “O‘tkan kunlar” birinchi bo‘limining qayta nashri payti adib yozgan “Uzr”idagi: “Ro‘mon, deb sizga taqdim qilingan bu narsa dunyoga kelishi bilanoq baxtsizlikka uchray boshlag‘an edi: besh yillab bosila olmay yotdi”, degan fikri, haqiqatan ham, kitob ko‘rinishidagi nashr e‘tiboridan roman 1920-yili yozib tugatilgani uchun asos bo‘ladi. Ammo, ikkinchi bir fikr shuki, romanning 1923-yili jurnalda chiqqani va buning ustiga “besh yillab bosila olmay” yotgani hisobga olinsa, Abdulla Qodiriy “O‘tkan kunlar”i jurnalda bosilishidan besh yil avval, ya‘ni 1918-yili yozilgani haqiqatga yaqin keladi. Chunki roman fasllarining matbuotda ketma-ket bosilishi orasida bir yildan ortiq cho‘zilgan sudralish vaqti bor. “Bosila olmay yotishi” shuni ham ifoda qiladi.

3. Fasllar nomi

Badiiy asarning sarlavhasi uning mazmun-mohiyatini o‘zida aks ettiradi. Ba‘zan birgina sarlavhaning o‘zidan asar mavzusi anglashiladi. “O‘tkan kunlar” romani bir tovush farqi bilan bir necha marta “O‘tkan kunlar” sarlavhasida bosildi. Ba‘zi olimlarda e‘tirozlar tug‘ildi. Ammo o‘z vaqtida adib qanday yozgan bo‘lsa, o‘sha nom – “O‘tkan kunlar” ommalashdi. Ma‘lumki, roman kompozitsion tarafdin ichki fasllarga bo‘linadi. Ammo fasllarni nomlash zarurati nisbatan keyinroq adib xayoliga kelgan ko‘rinadi.

Yuqorida aytganilganidek, “O‘tkan kunlar”ning jurnalda berilgan boshdagi olti fasli maxsus nomlanmaydi. Syujet voqealarining berilish ketma-ketligi raqamlanadi. Yettinchi fasldan boshlab, ularga nom qo‘yiladi: “7. Majburiyat. 8. Qutlug‘ bo‘lsun. 9. Ikki yoqda. 10. To‘y – qizlar majlisi. 11. Kutilmagan ish...” . Bu sarlavhalardan kitob nusxasida “9. Ikki yoqda” “9.Qarshilash” bilan, shuningdek, “11.Kutilmagan ish...” nomi “11. Kutilmagan baxt” bilan almashtiriladi. Tabiiyki, bunday nomlanish matn mohiyatiga yaqin keladi; oldingisiga qaraganda ta’sirliroq, badiiyoqdir. Jurnalning 1924-yil oktyabr oyidagi qo‘shma sonida roman davomi: “12. Chaqimchilik. 13. Qamoq 14. Najot istab 15. Toshkent qamoqda 16. Azizbek” sarlavhalari bilan chiqadi. Bular ichidan birgina “Najot istab” fasli “Najot istab Toshkentga” ko‘rinishiga kiradi. Natijada yordamning kimdan kutilishi, adib voqealar oqimini qay tomon burayotgani va qahramonni qayerga yo‘naltirgani aniqlashadi.

4. Otabekning bobosi kim?

Abdulla Qodiriy o'z qahramonlari nomiga jiddiy e'tibor beradigan, ismlarni so'zlatadigan yozuvchilar sirasiga kiradi. Ism tanlashda hech kimdan andaza olmaydi; o'quvchining tasavvuriga obrazlar o'z ismlari bilan birga muhrlanadi. Romanning dastlabki sahifalaridayoq, Otabek, Hasanali, Homid, Rahmat, Mirzakarim qutidor, Kumush, O'zbek oyim, Oftob oyim va boshqa asosiy qahramonlar ismiga mos ravishda ta'riflanadi, tavsiflanadi. "Homid" ismi yolg'iz aytilganda birov tanimaydi; "Homid xotinboz" desa biladi, ang'laydi, eslaydi. Qutidorning ham, Otabek va uning "ma'naviy otasi" Hasanali ismlari ham shunday ko'rkam, muhtasham, jozibali.

Adib ikki ism davomiga "hoji" martabasini tirkab qo'yadi: Yusufbek hoji, Akram hoji. Albatta, bu qahramonlar asarda o'z mavqeiga, ma'naviy darajalariga mos ravishda so'zlaydilar, sukut saqlaydi va harakat qiladilar. Gohida hoji hokim bilan to'qnashadi, hamma narsadan ko'ngli sovub, "dunyo mojaralaridan etak silkib" umr o'tkazishni g'animat biladi. Bugun o'quvchilar ommasi o'qi-yotgan "O'tkan kunlar" romanidan sarlavhaga olib chiqilgan savolga javob topilmaydi. Otabekning otasi ma'lum va mashhur – Yusufbek hoji. Ismi jismiga, hojilik martabasiga uyg'un va xarakterni o'quvchi yaxshi ko'rib qoladi; yurak-yurakdan ardoqlaydi. Xo'sh, Otabekning bobosining ismi kim? Shu tarzda savol qo'yish mumkinmi? Romanda ismi tilga olinmagan, bor-yo'g'i bir-ikki o'rindagina "Hasanalini bolalik vaqtida Erondan kishi o'g'irlab kelguvchi bir turkman qo'lidan Otabekning bobosi o'n besh tillo barobariga sotib olgan edi" (kitob, 9-bet), Mehmondorchilikdagi suhbat chog'i Otabekning: "Siz bizning havlida bo'lg'anmisiz", degan savoliga Qutidor: "Ko'b martabalab mehmon bo'ldim. Ul vaqtda bobongiz ham hayotda edilar" (Kitob, 14-bet) deb eslaydi. Biroq boboning ismi aytilmaydi. Jurnaldagi nusxasida esa adib Hasanali tarixi munosabati bilan quyidagi gaplarni yozadi: "Hasanalini bolaliq vaqtida Otabekning bobosi Musobek, Eronistondan kishi o'g'urlab kelguvchi bir turkman qo'lidan 15 oltun barobariga sotub olgan edi" (Jurnal, 21-bet). Ushbu kichik parchada "oltun" "tillo"ga o'zgaragan. Biz uchun muhimi – ism. Otabekning bobosi uchun Abdulla Qodiriy "Musobek" ismini tanlaydi. Bu nom, albatta, bejiz tanlangan emas. Otabekning ajdodlariga bunday "Musobek", "Yusufbek" kabi ismlar berilishi, albatta, adibning dunyoqarashiga daxldor tushunchadir. O'z qahramonlarini o'tgan

payg'ambarlar nomi bilan atash – qahramonlarga salobat bag'ishlashi, ularning toza insonlar toifasiga mansubligiga bir ishoradek taassurot beradi. Adib niyatining, estetik idealining cho'ngligiga dalolat qiladi. Lekin romanning kitob nusxasida "Musobek" nomi tushib qoladi. Bizningcha, din va diniy ismlar inkori boshlangan yangi davrda adib qahramonlari nomini ham "o'zbek tarixining hazmi ko'targan qadar" olishga majbur bo'ladi.

5. Uzuk bilakka taqiladimi?

Uzukning bilakka taqilmasligini hamma biladi. Uzuk barmoqqa, bilakka esa bilak uzuk taqiladi. Romanning barcha kitob nusxalarining "Kutilmagan baxt" faslida Otabek bilan Kumushning hayajonli uchrashuv onlari juda go'zal tasvirlanadi. Kumush "kim keldi, deb yoniga qaramaydi", begonasiraydi. O'zi istamagan holda, ammo "majburiyat ostida, yov qarash bilan sekingina dushmaniga" qaraydi va hayratdan dong qotadi. Otabekni ko'rib: "Siz o'shami?" degan hammani bir seskantiradigan hayajonni aytadi. Keyin dasturxon atrofida ularning suhbat davom etadi. Suhbat orasiga adib kirib olib, bir izoh yozadi: "Dasturxon yonida Kumushbibining latif bilagiga Otabek oltun uzuk solur ekan, ul yerga qaragan holda edi". Bunda sarlavhaga olib chiqishga sabab bo'lgan bir savol, bir saktalik bor. Romanning 1980 yilgi nashrida 58-bet, 1992-yilgi nashrida 50-betda – tabdil qilingan barcha nashrlarida yuqoridagi gap aynan beriladi. Umid bilan 1926-yilgi nashrga nazar tashlanadi. Afsuski, unda ham "latif bilak"ka "oltun uzuk" solinadi. Adibga muhabbatli, uning mahoratiga chin ko'ngildan ishongan, tasvirlangan vaziyatlarga maftun bo'lgan o'quvchi bu jumladagi saktalikka e'tibor bermaydi. Uzuk ham bilakka taqilar ekanmi, degan bir savol bermasdan suhbat va voqelik davomiga oshiqadi. Aslida, Abdulla Qodiriy uzukning barmoqqa, "oltin bilak uzuk"ning "latif bilak"ka taqilishini juda yaxshi bilar edi. Qodiriy nazari tushgan jurnaldagi "Kutilmagan ish ..." faslidan ayni nuqtani topib o'qiyimiz: "Dasturxon yonida Kumushbibining **latif bilagiga** Otabek oltun **bilak uzuk** solur ekan, ul erga qaragan holda:

– Man sizga hech narsa ham hozirlamagan edim... – dedi". Birgina so'z o'nglanishi fikr va ifoda mantig'ini o'z o'rniga keltiradi. Cho'zilgan gapning xulosasi shuki, menimcha, "O'tkan kunlar" romanining yangi nashrlarida shu birgina so'zni o'z o'rniga qo'yish lozim. Zotan, oddiy bir uzuk sovg'a qilish Kumushning mahri uchun "uch yuz oltin pul", "o'radek bir havli, sog'ish uchun sigir" va'dasini bergan savdogar-boyvachcha Otabek sha'niga

ham, hayot mantig'i va badiiy mantiqqa ham muvofiq kelmas edi.

Darvoqe, adib o'quvchiga Otabek bilan Kumushning birinchi uchrashuvini "Kutilmagan baxt" fasliga qadar sir saqlaydi. Kitobda salkam bir betlik – Otabekning Marg'ilonga kelgan paytdagi tahorat suvi olish uchun Qutidorning tashqi hovlisiga kirgani, u yerda Otabekni ipsiz bog'lagan Kumushga ko'zi tushgani, "asr namozini qazo" qilgani va, nihoyat, "unda muhabbat mojarosi tug'ilgan"iga oid izohlarni beradi. "Siz o'shami?" savolining sababini ochadi. Jurnal nusxasining "Kutilmagan ish..." faslida esa bu uchrashuv sirigicha qoladi. Izoh yo'q. Yozuvchi kitobga kiritilgan maxsus izohga zarurat sezib, uni keyinchalik yozganini taxmin qilish ham mumkin. Bu ham jurnal va kitob nusxalari orasidagi farqli jihatlar sirasiga kiradi.

6. Toshkandmi yo Toshkent?

"O'tkan kunlar"ning jurnal nusxasi bosilayotgan pallada ham imloda aniq bir to'xtamga kelinmagani turli-tumanlikni keltirib chiqargan edi. Jurnalning 1923-yilgi sonida o'ndan ortiq o'rinda Kumushbibining yurti "Marg'inon" tarzida, 1924-yilgi sonlarida o'ttizga yaqin o'rinda "Marg'ilon" deb yoziladi. Qirqdan ortiq o'rinda Otabekning shahri "Toshkand" deb, yigirmadan ko'p o'rinda, xususan, "Inqilob"ning 1924-yil oktyabr sonida "Toshkent" tarzida yoziladi. Tabiiyki, qaysi biri to'g'ri, degan savol tug'iladi. Tarixda o'tgan ulkan ulamolar ismlariga Marg'inoniy nisbasi qo'shilgani ma'lum. "O'tkan kunlar"ning kitob nusxalarida "Toshkand" yozilganidek, "Marg'inon"ning ham saqlanib qolgani ma'qulga o'xshaydi. Chunki adib foydalangan Turkiston tarixiga oid kitoblarda o'sha joy nomi asosan "Marg'inon" tarzida yoziladi. Garchand aniq etimologiyasi masalasi bahsli bo'lsa ham, Ibratning "Farg'ona tarixi"da "murg'u non"dan "Marg'inon" paydo bo'lgani xususida Iskandar zamoniga borib taqaladigan bir rivoyat ham yozib o'tiladi. Har holda shaharlarning bunday nomlanishi asarga qaysidir ma'noda tarixiy muhit salobatini, tarixiy davr ob-havosini taqdim etadi. "O'tkan kunlar" kitob nusxasining bitta joyida, oxirida – qabr tepasiga toshdan o'yib yozilgan lavhada: "Kumushbibi binti Mizakarim Marg'inoniy..." shaklida keladi.

Gap shaharlarning nomlari ustida ketar ekan, romandagi yana bir o'ringa e'tibor qaratish lozim ko'rinadi. Kitob nusxalarida Otabekning savdogarlik bilan borgan shaharlari shunday beriladi: "O'zimizning shaharlardan ko'pini ko'rdim, – dedi bek, – o'ris shaharidan Shamayga ham bordim".

Asarning jurnal nusxasida Otabek "o'zimizning shaharlardan" "Ho'qand, Xo'jand, Chimbakand, Avliyoota, Olmaota"ni sanaydi va "o'rus shaharidan Shamayga ham" borganini aytadi. Tabiiyki, jurnal nusxasida aniqlik, keyingisida esa nisbatan umumiylik, mavhumlik mavjuddir.

Ikkinchidan, jurnal muqovasidagi shahar nomi farqlaridan anglashiladiki, bundagi "Toshkand"ning "Toshkent"ga o'zgarishida adib ixtiyori emas, balki tahririyat xodimlarining qo'li bor, deb qarash o'rinlidir. Qiyosiy tahlillar jarayonida bundan boshqa ham so'zlarning turlicha yozilish holatlari, bir qancha tovush va bo'g'in qo'shimchalarining o'zgarishlari kuzatiladi. Masalan: harakat nomining ikki qo'shimchasi "-ish" bilan "-mak" almashtiriladi (uchrashish – *uchrashmak*) yoki ot-dan sifat yasovchi "-li" va "-lik", "-liq" qo'shimchalarining oldingisi (erli – *erlik*, o'tli – *otliq*, gulli gilam – *gullik* gilam, o'rta bo'yli – o'rta *bo'yliq*, sallali – *sallalik*, qalpoqli – *qalpoqlik*, popoqli – *popoqlik*) jurnal nusxasida ko'proq qo'llanadi.

Ayrim o'rinlarda yordamchi so'zlar sinonimlariga (bilan – *orqali*, tomoni – *tarafi*, ortiq – *juda*, so'ng – *keyin*); ko'pgina o'rinlarda "kabi" "bilan", "uchun" ko'makchi so'zlar "-dek", "-da", "-ga" kabi qo'shimchalar bilan almashtiriladi. (Masalan: to'lg'an oy kabi – *to'lg'an oydek*, g'ijing'an kabi – *g'ijing'andek*, achchig'i bilan – *achchig'ida*, istiqboli uchun – *istiqbolig'a*).

Bunday o'zgarishlar o'sha davr o'zbek adabiy tili qonun-qoidalarining qayta shakllanish bosqichi muammolari hamda ifodani tushunarli holatga keltirishga uringan yozuvchi tahriri bilan bog'liq, albatta.

7. So'zlar o'rin almashganda

Romanning jurnal va kitob nusxalari orasidagi farqlanishni so'zlar, so'z birikmalarini taqqoslaganda ham ko'zga tashlanadi. Bu so'z tanlovlarining barchasini, yaxshi-yomon bo'lishidan qat'i nazar, o'sha davr imlochilari zimmasiga yuklash ham to'g'ri bo'lmaydi. Adib jurnal chiqayotgan mahalida ham, birinchi bo'limning ikkinchi marta bosilayotgan payti ham Toshkentda bo'lgan edi. Demak, roman tilidagi o'zgarishlarga adibning so'z qo'llash tajribasi sifatida ham qarash o'rinlidir. Ijod ahli uchun tanish bir holat: so'zlar kayfiyatni ifoda etadi...

Adib imkoni boricha o'zi tasavvur qilgan holatlarni go'zal ifodalashga urinadi. Shu bois ko'ngli to'lmagan so'zlarni almashtirish, romanni tahrir etish yo'lidan boradi. Roman tilidagi so'zlar o'zgarishiga misol sifatida "yorug'i – *nuri*, yorug'

kunlari – *istiqbollari*, yolg'iz – *faqat*, qo'rqunchi – *tashvishi*" kabi o'nlab misollarni keltirish mumkin. Bu almashinuylarning ko'pchiligi poetik nutqning go'zallashuviga xizmat qiladi. Oftob oyim egachisiga (jurnalda "opasi" deb berilgan) Kumushning xomushligi va o'z tashvishidan gapiradi. Egachisining: "Nimabalo, kuyaving xunuk-punukmi?" savoliga, Oftoboyim: "O'zim ko'rmadim, ammo ko'rguchilarning so'zlariga qarag'anda o'xshashsiz **chiroyliq**, tengsiz aqlli bir yigit emish. Otasining o'zi yigitni **sevib** kuyav qilgan edi" javobini beradi. Kitob nusxasida bu parchadagi "chiroyliq" so'zi "ko'rkam"ga, "sevib" esa "yaxshi ko'rib" birikmasi bilan almashtiriladi. Juda o'rinni bir tahrir. Chunki "chiroyliq"dan ko'ra "ko'rkam" so'zi erkak kishiga mos keladi; "sevib" so'ziga qaraganda "yaxshi ko'rib"da esa nisbiy xolislik ma'nolari seziladi.

Ziyo shohichining sovchilikka borgan bir holati tasviri. Sovchi so'zlamogda: "...kunlardan bir kun taqdir shamoli yuradir-da biravning iffat pardasi ostida o'lturgan qizining yuzidan pardani ko'tarib ikkinchi tomondan bizning Otabekni bu qizg'a yuzma-yuz (kitobda: *Shu afifaga ro'baro'*) qiladir. Shu daqiqadan boshlab Otabekda (kitobda: *bekda*) u qizg'a (kitobda: *afifaga*) qarshi bir ishq, ham chin bir ishq tug'uladir...". Uch o'rindagi "qiz"dan ikkitasi "iffatli qiz" ma'nosidagi "*afifa*"ga o'zgartiriladi. Muhabbatdek noyob va go'zal tuyg'u boshda "bir narsa" tarzida juda oddiy – nomsiz ifodalangan bo'lsa, tahrirda uning o'rni "yurak javhari" degan juda qimmatli bir ta'bir egallaydi. Yoki to'y kuni sozanda-mashshoqlarning turli musiqa asboblarini oddiy "chalish" so'zi "sozlar bilan *dunyoga jon suvi sepish*" tarzidagi ta'sirchan va obrazli iboraga o'zgaradi. Shu bilan birga, "Bir kechada har kimning og'zig'a "to'y" degan gap ekilgan" gapi bilan "*Bir kechada hamma-ning tushiga "to'y" kirib chiqq'an*" gapi o'zaro teng ta'sir kuchiga egadek taassurot qoldiradi.

Roman hoshiyasida O'tabboy qushbegini adib qipchoq beglarining "*yaxshi va insoflilari-dan*" biri bo'lganini yozadi. Biroq vaqt o'tgan sari "qonxo'r" bek va xonlarga ijobiy sifatlar taqashni davr ko'tarmaydi, chamasi, o'sha ikki so'z kitobda "*tuzuklaridandir*" shaklini oladi.

Jurnal va kitob nusxalaridan olingan quyidagi ayrim misollar sayqallanib borayotgan badiiy matn holatini tasavvur etishga yordam beradi: murti chiqa boshlag'an – *murti sabz urgan*, shamol – *el*, charx urgach – *aylangach*, to'g'ri chiziq – *xatti mustaqim*, go'sht olib berarman – *et olib kirguzarman*, gilos daraxtlari – *gilos yog'ochlari*, nafsingizni – *o'zingizni*, turmushga – *hayotka*, yozuqsiz

– *gunohsiz*, qopqa – *darboza*, qopqachi – *darboza-bon*, mash'alador – *charog'chi*, binolar – *imoratlar*, saqlovlari – *muhofazati*, bilmaslik – *tag'oful*, tuzuk – *ma'qul* va boshqalar. Har bir sahifada yuzlab bunday arabcha, forsha so'zlarining turkiy muqobili bilan va, aksincha, o'zgarishlari adibning so'z ustida ishlash mehnat-mashaqqatlaridan darak beradi.

8.Yumshagan keskinlik

Kuzatishlar shunki ko'rsatadiki, jurnal nusxasidagi ayrim keskin vaziyatga oid jumlar kitobda nisbatan yumshatiladi. Qiyos uchun ayrim misollarga murojaat qilamiz. Otabek Mirzakarim qutidor uyidagi mehmondorchilikda safar-sayohatlaridagi ko'rgan-kechirganlaridan so'zlaydi. "O'rislarning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy" holatlarini bayon etgach, bir o'rinda aytadi: Jurnalda: "Bizning idoramiz bu kungi tartibsizligi bilan keta berganida kofir qo'lig'a mahkum bo'luvmizni o'ylab (Xudo u kunni ko'rsatmasun) butun avqotimni qayg'u bilan o'tquzmoqg'a majbur bo'ldim". "...Kofir qo'lig'a mahkum bo'luv", vaqtini "qayg'u bilan" o'tkazmoq – bular yengil ifodalar emas. Kitobda o'sha jumlaning yumshagan tahriri varianti keladi: "*Bizning idoramiz bu kungi tartibsizligi bilan ketabersa holimizning nima bo'lishig'a aqlim etmay qoldi*". O'sha suhbatda Ziyo shohichi xalqning nochor ahvolidan gapirib aytadi. Jurnalda: "Bizning bu holda bo'luvmizning bosh sababchisi o'z fe'li xuyimizning yomonlig'idir". Kitobda: "*Bizning bu holga tushishimiz o'z fe'li xuyimizdan*". Adib xalqning fe'liga "yomonlik"ni ravo ko'rmaydi. Shu suhbat boshida Otabek o'z otasining ixtiyori o'zida emasligidan so'zlab, Azizbek huzurida bo'lib o'tgan bir hukm "majlisi"ni eslaydi. E'tiroz bildirgan hojini Azizbek jallodga buyuradi. Azizbekning o'sha bo'yug'i qiyosiga qaraymiz. Jurnalda: "Qo'lingdag'ini bo'shat-da, o'rniga hojini so'y!". Kitobda: "*Qo'lingdag'ini bo'shatib, o'rniga hojini olib chiq!*". "So'yish"dan voz kechilib, "olib chiqish"ga o'tish vaziyatni yumshatish tomon tashlangan bir qadamdir.

Albatta, bunday farqlar, keskin vaziyatlarning yumshatilishi ijod psixologiyasi bilan, yozuvchining asar ustida ishlash jarayonidagi holatlari hamda qayta o'qib ko'rish paytidagi kayfiyatlari bilan bog'liq ancha murakkab hodisalar sirasiga kiradi.

9. Sonlardagi ifoda

Abdulla Qodiriy o'z qahramonlarini o'quvchi aniq, teran tasavvur qilishlari uchun ularning tashqi qiyofasi – portretini erinmay chizadi. Ayni

damda har bir obrazning yoshiga ham diqqat qaratadi. Otabekning yigirma to'rt yoshga kirgani, Kumushbibining "o'n yettini qo'yib o'n sakkizga qadam bosgani"ga alohida urg'u beradi. Adib muhabbat yoshini tahrir qilmaydi; barcha nusxalarda qat'iy ravishda bir maromda ushlaydi. Lekin boshda "qirq besh yoshlar" chamasida bo'lgan Mirzakarim qutidorni "*qirq besh-elli yoshlar*"ga olib o'tadi. Shuningdek, Akram hojining "ellik bilan oltmish" orasidagi yoshini ortga – "*elli besh yoshlar*" tomon ko'chiradi.

Mirzakarimning Toshkentda qutidorlik qilib qaytgan davri jurnal nusxasida "yigirma yillab" shaklida chamalansa, kitob nusxasida "o'n besh-yigirma yil" deb boshqa bir taxmin yoziladi.

Bundan tashqari masofani ifodalagan sonlar, deylik, "besh-olti qadam" – "*uch-to'rt*"ga, "uch quloch" – "*to'rt quloch*"ga o'zgartiradi. Shuningdek, adib qizlar bazmi – "gullar, lolalar, to'tilar, qumrilar majlisi" uchun "bir soat" kamlik qilganini sezib, uni "*ikki soat*"ga cho'zadi...

Gunohkor sifatida qo'lga olinib, qushbegi va qo'rboshi huzuriga keltirilgan Otabek bilan Qutidorning sukuti uchun "besh-olti daqiqa"ni ko'p ko'rib, "*uch-to'rt daqiqa*" deb jimlik muddatini qisqartiradi. Ba'zan "o'n besh daqiqa"ni "*darhol*" so'zi bilan yoki "barmoq bilan sanorliq" birikmasini "*uch-to'rt kishi*" bilan almashtiradi. Tabiiyki, bularning barchasi o'z o'rniga tushgan tahrirlardek taassurot qoldiradi. Ammo romanining boshlanishida hammaga ma'lum mehmondorchilikka oid bir epizod bor. Kitob nusxasida suhbat orasida Qutidor Otabekdan so'raydi: "Voqi'an siz meni eslay olmassiz, – dedi. – Men Toshkandda qutidorlik qilg'an vaqtimda siz taxminan besh-olti yoshliq bola edingiz... Go'yoki, men Toshkandda kechagina turg'andek va kechagina sizning havlingizda mehmon bo'lg'andekman...". Otabekning eslay olmasligi ma'lum bo'ladi. Shu jumlaning jurnal nusxasini o'qiymiz: "Voqi'an siz mani eslay olmasg'a haqlisiz. Chunki man Toshkandda qutidorlik qilg'an vaqtimda siz uch-to'rt yoshliq bola edingiz. Go'yoki man Toshkandda kechagina turg'an kabi – kechagina sizning havlingizda mehmon bo'lg'an kabiman". Har ikki parchada tovush va so'zdagi farqlar ko'rinib turibdi. Ammo kitobda berilgan "besh-olti yosh"dan ko'ra jurnal nusxasidagi "*uch-to'rt yoshliq*" bolaning o'sha yoshidagi davrini eslay olmasligi asosliroq, ishonchliroq, to'g'riroq va ma'qulroq ko'rinadi.

10. Turg'unlashgan harakat va yaqinlashgan davr

O'tkan kunlar o'tib bo'lgan, tarixga aylangan voqelikdir. Biroq adib o'z asarining jurnal nusxasida o'sha o'tmishni harakat qilayotgan, davom etayotgan vaziyatlarda beradi. Juda ko'p o'rinlarda bu harakat qo'shma fe'l bilan ifoda qilinadi. Maxsus diqqatni tortadigan so'zlardan biri shuki, "boshlamoq" yordamchi fe'li harakat ifodalovchi asosiy fe'l yonida keladi; hodisa kechimini anglatadi. Jurnalda: "O'rislar to'g'risida allaqandoq xayoliy rivoyatlar eshitub yurgan qutidor va Ziyo shohichilarning Otabekdan haqiqiy holni bilgilar kelub, Shamayda ko'rgan-kechirganlarini so'ray boshladilar. Otabek ham majlisni ortuq qistatub o'lturmadi-da Shamay xotirotni so'zlamakka boshladi". Kitob nusxasida har ikki gapning kesimidan davomiylikni ifodalaydigan ko'makchi fe'l qisqartiriladi: "so'radilar", "so'zlab berdi" tarzida harakat kesiladi va turg'unlashadi. Ikkinchi gap: "Otabek Shamay xotirotni so'zlab berdi", deb ortiqcha tafsilotlar o'chiriladi. Shuningdek, nusxalar qiyoslanganda "kuta boshladi – *kutib turdi*, muhokama eta boshladi va o'lchamakka oldi – *muhokama qildi va o'lchadi*, xabarlar yuriy boshladi – *xabar chiqib qoldi*, qarg'ay boshladi – *qarg'ab berdi*, qaray boshladilar – *qaradilar*, onglata boshladi – *onglatmoqchi bo'ldi*, dasturxonlar yig'ila boshladi – *dasturxonlar yig'ildi*, so'ray boshladilar – *so'radilar*, ko'zi yetmay boshladi – *ko'zi yetmay qoldi*, torta boshladilar – *tortdilar*" kabi o'nlab misollarga duch kelish mumkin.

Aynan roman tilidagi ish-harakat, holat fe'llari, gap kesimiga tegishli yana bir mulohaza bor. Adib mavzuni moziydan, ammo "yaqin o'tkan kunlardan" tanlagan edi. Jurnal nusxasida o'sha yaqinlik nisbatan uzoqlashib ketgan ko'rinadi. Ko'p gaplar "edi" to'liqsiz fe'li bilan tugallanishi voqelikni yaqin emas, balki uzoq o'tmishga taalluqli qilib qo'yib, ertaklarning rivoya shakliga yaqinlashtirishi mumkin edi. Buni anglagan adib "muloyim tortg'an edi – *muloyim tortdi*, tinchlang'an edi – *tinchlandi*, ishong'an edi – *ishhondi*, beklangan edi – *beklandi*, tushkan edi – *tushdi*, belgilagan edi – *belguladi*, majbur bo'lg'an edilar – *majbur bo'ldilar*" tarzida "edi" to'liqsiz fe'lidan voz kechadi. Natijada roman ichkarisida tasvirlab, bayon qilinayotgan voqea-hodisalar uzoq o'tmishdan "yaqin o'tkan kunlarga" ko'chadi.

Tabiiyki, matndagi so'zlar, izoh, ibora va boshqa unsurlarning o'zgarishlari ostida muayyan sabablar bor. Tahrirga uchragan oddiy bir tovush, bo'g'in, so'z, birikma va jumlar, qayta shakllantirilgan ichsarlavha va dialoglar filolog mutaxassisda mulohaza uyg'otadi. Xususan, adibning kam so'zlar bilan ko'p ma'nolar ifodalash mahoratini, shuningdek, "O'tkan

kunlar”dek o’lmas bir roman boshidan o’tkan kunlarni tasavvur etishga yordam beradi.

To’g’risi, “O’tkan kunlar” romani nusxalaridagi imloviy o’zgarishlarning qay biri adibning aynan o’z qalamiga va yana qaysilari kotib, muharrir va musahhihlarga tegishli ekanini aniqlash oson ish emas. Ammo romanning jurnalidagi bir parcha nusxasi bilan 1926-yilgi kitob nusxasini taqqoslash jarayonida baribir Abdulla Qodiriy “fikrning ifodasi xizmatiga yaramagan so’z va jumalarga yozuvda aslo o’rin bermaslikka” harakat etganini, ba’zi tahrirlarda esa davr nafasini, qaysidir darajada muhit erki va erksizligini his etish mumkin.

Nazarimda, romanning jurnalda bosilgan o’sha o’n olti faslini alohida chop etish “O’tkan kunlar”ning dunyoga kelishi va bosilishini tasavvur qilishda, ayniqsa, qiyosiy-tanqidiy matnini tayyorlashda, adibning mukammal asarlari to’plamini nashr etishda foyda beradi, albatta.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Abdulla Qodiriy. “O’tkan kunlar” romani. “Inqilob” jurnali, 1923-yil.

2. Abdulla Qodiriy. “O’tgan kunlar” roman. – Toshkent. G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’ati nashriyoti. 1980-yil.

3. Abdulla Qodiriy. “O’tkan kunlar” roman. – Toshkent. Sharq nashriyoti. 1992-yil.

4. Aliev A. Abdulla Qodiriy. – Toshkent. G’ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti. 1967-yil.

5. Ziyov Said. Tanlangan asarlar. – Toshkent. G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti. 1974-yil.

6. Milliy uyg’onish davri o’zbek adabiyoti (darslik). – Toshkent. Ma’naviyat nashriyoti. 2004-yil.

7. Mirvaliev S. “Abdulla Qodiriy”. – Toshkent. “Fan” nashriyoti. 2004-yil.

8. Normatov U. Qodiriy bog’i. – Toshkent. “Yozuvchi” nashriyoti. 1994-yil.

9. Normatov U. Qodiriy mo’jizasi. – Toshkent. “O’zbekiston” nashriyoti 2010 yil. 204-bet

10. Sultonov I. Pyesalar. Maqolalar. – Toshkent. O’zbekiston davlat badiiy adabiyot nashriyoti. 1959-yil.

11. Qo’shjonov M. Qodiriy – erksizlik qurboni. Toshkent. “Fan” nashriyoti. 1992-y.

TILOVMUROD SHAYMARDONOV,
O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat
adabiyot muzeyi tayanch doktoranti

SIDDIQIY-AJZIYNING ISMOIL GASPRINSKIY VAFOTIGA BAG'ISHLAB YOZGAN MARSIYASI

Annotatsiya. Maqolada Ismoilbek Gasprinskiy faoliyati va uning vafoti munosabati bilan yozilgan Siddiqiy-Ajziy she'rlari hamda boshqa jadid shoirlarining marsiyalari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: jadid, jadidchilik faoliyati, marsiya, ta'rix, abjad hisobi, hijriy va milodiy yil.

Annotatsiya. В статье рассматриваются стихи Сиддики-Айзи, написанные в связи с деятельностью Исмаилбека Гаспринского и его смертью, а также сетования других поэтов-джадидов.

Ключевые слова и выражения: джадид, деятельность джадидов, траур, история, алфавитный счет, годы хиджры и нашей эры.

Annotation. The article discusses the poems of Siddiqi-Ajzi, written in connection with the life and death of Ismailbek Gasprinsky and the laments of other jadid poets.

Keywords: jadid, jadid activity, mourning, history, alphabetical calculation, hijri and AD years.

Qrim-tatar farzandi, "tirikligidayoq millatning otasi, rahnomasi"[1:3] degan nom olgan Ismoilbek Boqchasaroy yaqinidagi Ajiko'y qishlog'ida 1851-yilning 21-martida tavallud topgan. Uning ota-bobolari Qora dengizga tutashgan G'aspra qishlog'idan bo'lgan. Ismoilbek shu boisdan o'ziga Gasprinskiy (G'aspirali, G'aspiralibek) taxallus-nisbani qo'llagan. Millatga, xalq va jamoatga Ismoilbekning xizmati barokotli va juda foydali bo'ldi. Jahon taraqqiyoti tamoyillarini anglab yetgan mutafakkir, ilg'or fikrli ziyoli sifatida millat uchun xayrli va benazir ishlarni amalga oshirdi. U barcha turkiy xalqlarni bir millat deb bilgan. Ular-

ni ham dunyoning taraqqiy etgan xalqlari – millatlari bilan bir qatorda ko'rishni istagan.

XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi Rusiya mustamlakachiligi zulmini boshidan kechirayotgan turkiy xalqlar uyg'onishining boshida turgan ziyolilar sinfini tarbiyalab yetishtirgan Ismoilbek Gasprinskiy edi. U 1893-yilda Samarqand va Buxoroga kelib, Mahmudxo'ja Behbudiy va Abdulqodir Shakuriy singari millatning peshqadam kishilari bilan tanishadi. Hatto u Buxoroda "usuli jadid" maktabini ochdi. Keyinchalik Samarqand, Qo'qon, Toshkent, Andijon singari shaharlarda ham jadid maktablari tashkil etila boshlandi. "Gasprinskiy Turkiston ahvolini tahlil qilar ekan, yerlik musulmonlarning "harakatsiz, istaksiz, matlabsiz jon va tovush asari chiqarmay" turishlarining sababi "jonsizlikdan emas, g'aflatdan, maorifsizlikdan" degan xulosani beradi." [2:72]

Jadidchilik harakatining asoschisi, "Uchinchi muallim"[1:3] deya nom olgan Ismoilbek Gasprinskiy 1914-yil 11-sentyabr kuni vafot etadi.

Ismoilbek Gasprinskiy vafoti butun musulmon olami uchun katta musibat bo'ldi. Xususan, bu ayriliqdan Turkiston ziyolilari ham qattiq iztirob chekdilar va o'zlarining ulug' ustozlariga bo'lgan muhabbatlarini, qalb kechinmalarini vaqtili matbuot sahifalarida bayon eta boshladilar.

"Q.Sh.S" imzosi bilan karkilik muallifning "Ulug' bobom qayg'usi" maqolasida: "Hey darig'! Bu kun muhtaram bobomizning vafotlarini eshitdik. Oh! Buyuk sharofatli bobomizdan ayrilubmiz. Rusiyadagi necha milyun musulmonlar bu kunlarda yetim qoldi. Xususan, bizlar bobomizning maqola va asarlarini har vaqt ko'zimizg'a surtub o'qub tushunur eduk. "Tarjumon" deganda o'zingizni ko'rgan-

dek ko'rgimiz kelur edi. Jon va dilimizdan o'qub suyur eduk, muborak maqolangizdan bahramand bo'lur eduk" [3], jumlarini o'qiymiz.

Turkistonlik jadidlarning Gasprinskiy shaxsiyati va faoliyatiga qiziqishlari katta bo'lgan va uning asarlarini muttasil o'qib borganlar, biroq ularning ko'pchiligi Gasprinskiy bilan bevosita ko'rishmagan. O'zlariga Ismoilbek Gasprinskiy ustoz deb bilgan turkistonlik ziyolilar uning vafoti tufayli o'z munosabatlarini nashrlarda turli shakllarda izhor etadilar. Adabiyotshunos Bahodir Karimov Ismoilbek Gasprinskiy vafotiga bag'ishlab yozilgan o'zbek matbuotidagi nashrlarni katta hajmli she'riy asarlar, publitsistik maqolalar va Boqchasaroyga yo'llangan qisqa satrli ta'ziya maktablari shaklida uch guruhga ajratadi [2:72].

Hamidiy (Abdulhamid Cho'lpon) [4], To'lagan Xo'jamiyrov (Tavallo) [5], Hamza Hakimzoda Niyoziy [6], Husaynhoja Saodatiy [7], Sadridin Ayniy [8], Karimbek Kamiy [9], Abdulla Avloniy [10], Faxriddin Rojiiy [11], Vasliy Samarqandiy [12], Xatoiy [13], Mir Sarvar [14], Shamsiddinqori Xoib [15] va boshqa o'zbek jadidlar qatori Siddiqiy-Ajziy ham Gasprinskiy vafotiga bag'ishlab she'rlar bitgan.

Ta'rixi vafoti Ismoilbek [16]

Ohkim ustoz kirom G'aspiri etmish vafot,
Olam islomi bag'in qoni ko'z yoshundadur.
Ban dahir aqlan ta'rixin etmishdim savol,
Dedi: "G'ufon" toji Ismoilning boshindadur.

Bu she'rda ta'rix moddasi "G'ufon" so'zi bo'lib, abjad hisobida "غ" - 1000, "ف" - 80, "ز" - 200, "ل" - 1, "ن" - 50 qiymatlarini ifodalab, umumiy hisobda 1331 ga to'g'ri keladi. Hijriy 1331-yilni milodiy yilga aylantirsak, milodiy 1914-yil, ya'ni Ismoilbek Gasprinskiy vafoti yili kelib chiqadi. Bu ta'rixning matnini "Ayn-ul adab"dan boshqa joylarda uchratmadik. Shu boisdan ishimizda to'liq matnini keltirishni ma'qul deb bildik.

Siddiqiy-Ajziyning "Ey millati jalilai islom atolari" misrasi bilan boshlanuvchi she'ri shoirning "Ganjinai hikmat yoxud adabiyoti jadida" nomli she'riy to'plamiga kiritilgan bo'lib, unda faqat Ismoilbek Gasprinskiyning vafoti munosabati bilan yozilgan marsiya o'zbek tilida. Qolgan she'rlari esa tojikcha. Siddiqiy-Ajziyning she'riy kitobi "Ganjinai hikmat"ning O'zR FA SHIda saqlanadigan №3215 va №9414 raqamli toshbosma asarlarida uchraydigan musamman shaklidagi o'n uch banddan iborat turkiy she'rining ikkinchi bandini jadidshunos olim Begali Qosimov "Oyna" jurnalining 1914-yil 51-sonidan olib "Ismoilbek hazratlari yodig'a" sarlavhasi bilan nashr qildirgan.

Ajr edan vazifasin **qo'l** ila, lison ila.

Nashr etti xalqa **mav'idasin** "Tarjimon" ila.
Xalq **bo'ldi** oshino bu sababdin jahon ila.
Hal etti mushkiloti fununing bayon ila.
Sa'y etdi xizmat etmakg'a sarvat-la, jon ila,
Isloma ravnaq istadi **to'l** zamon ila.
Ustozi kulli maxozin, urfon anaxtari,
Ismoil zabihcha jonboz G'aspari.

Ikkinchi bandda uchraydigan matniy tafovutlarni nashr va toshbosma nusxalarni solishtirib, nashrdagi xatolarni toshbosmaga muvofiq tuzatishga harakat qildik. Nashrda kelgan **ajr, qo'l, mavi'dasin, bo'ldi, urfon** so'zlarini **ijro, Olloh, mav'izasin, o'ldi, irfon** tarzida o'qib tabdil qildik.

Ijro edan vazifasin, **Olloh** lisoni ila.

Nashr etti xalqa **mavi'zasin** "Tarjimon" ila.

Xalq **o'ldi** oshno bu sababdin jahon ila.

Hal etti mushkiloti fununing bayon ila.

Sa'y etdi xidmat etmak sarvat-la, jon ila,
Isloma ravnaq istadi **tuli** zamon ila.

Ustodi kulli maxozin, **irfon** anaxtari,

Ismoil zabihcha jonboz G'aspari.

"Oyna" jurnali Siddiqiy-Ajziyning 13 bandli musamman shaklidagi katta hajmli she'rining faqat ikkinchi bandini, ya'ni Ismoilbek Gasprinskiy va "Tarjimon"ga tegishli qismini "Ismoilbek hazratlari yodig'a" sarlavhasi bilan nashr qildirgan. Professor Bahodir Karimov ham **ajr, qo'l, mav'idasin** so'zlarini asliga muvofiq **ijro, Olloh, mavi'zasin** tarzida tabdil qilgan [2:72].

Siddiqiy-Ajziy Ismoilbek Gasprinskiy vafotiga bag'ishlab "Ismoilbek G'asprinskiy marsiyasi" sarlavhali marsiya ham yozgan. Bu marsiya 11 baytdan iborat g'azal shaklida bo'lib, muzoriyi musammani axrabi makfufi mahzuf, ya'ni maf'uvlu, foilotu, mafoiylu, foilun vaznida yozilgan (Taqtiiy - V/ - V - V/ V - V/ - V -). Marsiya tili murakkab, tashbehlarga boy. Asar tilidan Siddiqiy-Ajziyning yoshligida madrasada tahsil olganligi, o'z ona tilidan tashqari arab, fors va ozarboyjon tillarini yaxshi bilganligi, Ozarboyjon shoiri Fuzuliyga ergashib ijod qilganligi sezilib turadi.

Shoir marsiyada Ismoil G'aspiraliga "ruhi ma'naviy", "qalblar sadaflarining toza gavhariy", "Xizri roh, yo'lida qolonlarni rahbariy". "kishvari taraqqiy", "fattohi a'zam", "bulbuli behisht", "jahonning suxanvari" kabi epitetlarni qo'llaydi va u zotni ma'rifat osmonining nur taratuvchi qu-yoshiga, baxt yulduziga o'xshatadi.

Bu g'azal shaklidagi marsiya O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida №609, 9436, 9574 va Alisher Navoiy nomidagi davlat adabiyot muzeyi ekzpozitsiya zalida

№254 inventar raqamlari ostida saqlanayotgan “Ayn-ul adab” [16:27-28] nomli she’riy majmua-sidan o’rin olgan. Marsiyaning yana boshqa nus-xalari topilganda turli nusxalarni qiyosiy o’rganib, so’ngra e’lon qilish niyatimiz bor edi, biroq 7-8 yil-lik izlanishimizda Ismoilbek Gasprinskiy vafotiga bag’ishlangan 11 baytdan iborat g’azal shaklidagi marsiyaning boshqa birorta nusxasi topilmadi. Shu sababli Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharq-shunoslik instituti qo’lyozmalar fondida №609 inventar raqamli toshbosma nusxasi asosida mar-siya matnini e’lon qilishni lozim topdik.

Ismoilbek G’asprinskiy marsiyasi

Ey, qiblagohi millati islom G’aspiriy,
V-ey, osmoni ma’rifatning mehri anvoriy.

Islomi sa’d kunlarining subhi sodiqi,
Burji sharafta tole’ o’lan sa’d axtariy.

Ey, jismlarda jilvaidin ruhi ma’naviy,
V-ey, qalblar sadaflarining toza gavhariy.

Ey tashnalar, ey, chun qalaming chashmai hayot,
V-ey, Xizri roh, yo’lida qolonlarni rahbariy.

Ey, kishvari taraqqiy, ey, fattohi a’zam,
V-ey, olami tamadduni sardori akbariy.

Ey, ma’rifat quyoshi bukun aylading g’urub,
Bizdinmi gizladi seni bu charx chambariy.

Dufrog’a mahram o’ldimi gul bargi orazing,
Sanduqa dushdi jisming yakdona gavhariy.

Naql makon edub abadiy barhayot sang,
Ey, bulbuli behisht-u jahonning suxanvari.

No’sh aylading jomi ajaldan sharobi mavt,
Etsun Xudo nasib senga hovzi kavsariy.

Jannat bu lahza ruhing, ey, chun jilvagohdur,
Hamsuhbating bo’lmaha Xudoning simbariy.

Yog’sun mazoringa abadiy rahmati Iloh,
O’lgil rizoi Xoliqu a’loni mazhariy.

Ismoilbek Gasprinskiy tavsifi ortiq darajada mubolag’ali maqtovlar va xalq motami sifatida ko’rinsa-da, marsiya janri an’analariga rioya qil-gan holda marhumning ta’rif-tavsifiga real baho berilgan.

Ismoilbek Gasprinskiy vafotiga yozilgan mar-siya o’zining ma’lum tarixiy ahamiyati bilan bir

qatorda Siddiqiy-Ajziy san’ati va mahoratini na-moyish qiluvchi yangi asardir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Gasprinskiy I. Hayot va mamot masala-si. (Tarjimon, to’plovchi, nashrga tayyorlovchilar B.Qosimov, Z.Abdurashidov), – T.: “Ma’naviyat”. 2006. 3-bet.

2. Ismoilbek Gasprinskiyning eslaganda.../ Nashr-ga tayyorlovchilar: B.Karimov, Z.Abdurashidov, N.Egamqulova – T.: “Turon zamin ziyo” nashriyoti, 2014, 72-bet

3. “Sadoyi Turkiston” gazetasining 1914-yil 17-oktyabr 44-soni

4. Hamidiy. Ma’rifatparvar bobomiz Ismoil G’as-prinskiy hazratlari haqqida taziyanomamiz.// Sa-doyi Farg’ona. 1914-yil 24-sentyabr 64-son.

5. To’lagan Xo’jamiyorov (Tavallo). Adibi zamon, noshiri “Tarjumon” Ismoilbek G’asprin-skiy janoblarina ta’rix.// Sadoyi Farg’ona. 1914-yil 26-sentyabr 65-son.

6. H.H.N. Marsiya. // Sadoyi Farg’ona. 1914-yil 28-sentyabr 67-son.

7. Husaynxo’ja Saodatiy. Marsiya.// Sadoyi Farg’ona. 1914-yil 30-sentyabr 68-son.

8. Sadridin Ayniy. Buyuk bobomizning musi-batila parishon o’lan xotirdan bir necha parishon she’rlar.// Sadoyi Turkiston. 1914-yil 30-sentyabr 42-son.

9. Karimbek Kamiy. Haqoyiqi ogoh, maorifi dastgoh, utozi zamon, sohibi “Tarjumon”, janob Ismoilbek hazratlarining ruhi purfutuhlarina itti-hof.//Sadoyi Turkiston. 1914-yil 7-oktyabr 43-son.

10. Abdulla Avloniy. Adibi shahar Ismoilbek ruhi-na.// Sadoyi Turkiston. 1914-yil 7-oktyabr 43-son.

11. Faxriddin Rojiy. Ismoilbek hazratlarig’a.// Oyna. 1914-yil 49-son.

12. Vasliy Samarqandiy. Ta’rix rihlati janobi Mirzo Ismoilbek sohibi jaridan “Tarjumon” rahmat-ullohi rohmatan vasi’atan va adxalahu fi-l-jinan.// Oyna. 1914-yil 52-son.

13. Xatoiy. Ismoilbek hazratlari yodig’a. // Oyna. 1914-yil 55-son.

14. Mir Sarvar. Ta’rix irtiholi Mirzo Ismoilbek G’asprinskiy. // Oyna. 1914-yil 58-son

15. Shamsiddinqori Xoib. Marhum fozil-i nuk-tadon va fardu-z-zamon noshiri Tarjumoni ahvoli zamon Imoilbek G’asprinskiy janoblarining ta’rix soli favtlari// Turkiston viloyatining gazet. 1914-yil 12-oktyabr. 80-son.

16. O’zR FA SHI № 609, toshbosma, 28-bet, 27-28-bet.

YORQINJON ODILOV,
*filologiya fanlari doktori, professor,
O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va
folklori instituti bo'lim mudiri*

ATOQLI OLIM, ARDOQLI USTOZ

Annotatsiya: Maqolada professor N.Mahmudovning ustozlik salohiyati, professor Y.Odi-
lovni O'zR FA Til va adabiyot instituti aspirantu-
rasiga o'qishga kirib, ilmiy ish mavzusini tanlash,
umumta'lim maktablarining 10 va 11 sinflari
uchun "Ona tili" darsliklarining yaratilishi hamda
tilshunos olimni tilni tushunishi va tushuntirish
borasidagi xulosalari bayon qilinadi.

Kalit so'zlar: Nizomiddin Mahmudov, enan-
tiosemiya, maqola, mavzu, so'z, lisoniy malaka, til
ta'limi.

Аннотация: В статье излагаются выво-
ды о способностях профессора Н.Махмудова
как наставника, о поступлении профессора
Ё. Адылова в аспирантуру Института языка и
литературы АН РУз, выбора темы научной ра-
боты, создании учебников "Родной язык" для
10 и 11 классов общеобразовательной школы,
а также понимание и разъяснение языка учё-
ным языковедом.

Ключевые слова: Низамуддин Махмудов,
энантиосемия, статья, тема, слово, языковой

Men professor Nizomiddin Mahmudovni
1999-yilda tanigan edim. O'shanda domla-
ning "Ma'rifat manzillari" risolasi tilga tushgan,
biz – talabalarni risoladagi tilga berilgan ta'rif
qiziqtirib qo'ygandi. Tildek katta olam anchayin
batafsil izohlangan ayni tavsif tengdoshlarning
muhokama mavzusiga aylanib ulgurgan, ustoz-u
talaba bu ta'rifni tushunishga, tushuntirishga
zo'r berar edik. Chunki biz bilgan, o'qigan tavsif-
lar bilan domlaning nazdidagi "til" o'rtasida yer
bilan osmon bo'lmasa ham, anchagina farq bor
edi. Ya'nikim tilni "ijtimoiy hodisa", "aloqa vosi-

tasi" tarzida tanib, tuyib yurgan talabalar uchun
bu tamomila boshqa holat edi. Dangalini aytsam,
domla til to'g'risidagi tavsiflarga "jon kiritgan"
edi. Ya'ni: "...tabiat va jamiyatda inson tiliday
murakkab, serqirra, serqatlam, servazifa, shakl
va mazmun tanosibi tarang hodisa kamdan-kam
topiladi. Til dunyoni bilish, bilimlarni to'plash,
saqlash, keyingi avlodlarga yetkazish, ruhiy mu-
nosabatlarni aks ettirish, go'zallik kategoriyalari-
ni voqelantirish kabi bir qancha vazifalarni baja-
rishiga qaramasdan, asosiy e'tibor uning kishilar
o'rtasidagi aloqani ta'minlash vazifasiga qaratib
kelindi. Tilni faqat kishilar o'rtasidagi aloqa vo-
sitasi sifatida talqin etish insonning tabiiy tilini,
bu benihoya murakkab va muhtasham hodisani,
eng kami, jo'nlashtirishdan, aniq bir milliy qiyofa
yoki milliy-ruhiy zamindan mosuvo bo'lgan sun'iy
tilga (masalan, esperanto kabi) tenglashtirishdan,
yo'l harakati qoidalarini tartibga solish maqsadi-
da yaratilgan shartli "til"ga baravarlashtirishdan
boshqa narsa emas" [1, 44].

Ana shu hayratmi, havasmi sabab bo'ldi,
2010-yilning kuzagida taqdir meni Nizomiddin
Mahmudovdek zabardast olimga, odamiylik o'lcho-
vi katta insonga ro'para qildi. Aspirantura tahsili ta-
labida Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot ins-
titutiga yo'lim tushdi (O'shanda menga qo'qonlik
yaxshi bir inson – Zokirjon Isoqov hamroh bo'lgan
edi). O'shanda ustoz bilan qisqa tanishuvdan so'ng
aspiranturaga kirmoqchi ekanligimni, ilmiy ish qi-
lish niyatida kelganligimni aytdim. Shunda: "Mayli,
ilmiy rahbar bo'laman, biroq siz avval aspirantu-
ra imtihonlaridan o'tishingiz kerak. Imtihonlarga
puxta tayyorlaning", dedilar va biz xayrlashdik.
Belgilangan imtihonlarni muvaffaqiyatli topshirib,
2011-yildan aspirantura tahsilini boshladim (Bu-

gun keyingi faoliyatim shu institut bilan bog'langanidan behad mamnunman).

Yanvar oyining o'rtalarida ilmiy ish mavzusini maslahatlashish maqsadida domlanning huzuriga kirganim kechagiday esimda: domla o'sha payt direktor o'rinbosari bo'lgan Abduvahob Madvaliev bilan suhbatlashayotgan edi. Salom-alikdan so'ng "dard"imni aytganimda, u kishi biroz o'ylanib turdilar-da: "Bilasizmi, tilda enantiosemiya degan hodisa bor. Bu antonimiyaga o'xshab ketadi, biroq u bitta so'z, bitta ibora ma'nolari doirasida namoyon bo'lishi bilan antonimiyadan farqlanadi. O'zbek tilshunosligida bu mavzu ishlanmagan. Agar shu mavzuni ishlasangiz, o'zbek tilining katta ifoda imkonlari borligini ko'rsatib bergan bo'lardingiz, original ish chiqardi. – Nima deysiz, Vahob aka, – dedilar. Abduvahob akaning o'sha kungi daldasi ham yodimda: "Hali mavzuning ichiga kirib ketganingizni o'zingiz bilmay qolasiz, shu mavzuni olavering, juda qiziq". Shu kundan men domla ilmiy rahbarligida "O'zbek tilida enantiosemiya" mavzusida ish boshladim. Tadqiqot mavzusi yuzasidan yozilgan har bir maqolamni domla erinmay, juda sinchiklab o'qir, diqqat qaratishim, yanada kuchaytirilishi zarur o'rinlarni ko'rsatib berar edi. Esimda, mavzu yuzasidan yozgan dastlabki maqolam 4-5 marta domlanning nazaridan o'tgandi. Har bir ko'rikdan keyin maqolaning sifati, salmog'i oshib borardi. Domlanning shu munosabat bilan aytgan bir gapi yodimdan chiqmaydi: "Tadqiqotchi birinchi maqolasidayoq aytar so'zini ayta bilishi kerak".

Bugun o'sha paytlarni – domla bilan kechgan tilni tanish, tuyish onlarini chuqur entikish, alohida maroq bilan eslayman. Ustoz juda lo'nda bir tarzda fikrlaringizni masalaning mohiyatiga yo'naltira bilarkan. Samarqandlik tilshunos, filologiya fanlari doktori, professor Suyun Karimov ilmiy yig'inlarning birida juda topib aytgan edi: "Nizomiddin aka ilmiy rahbar, ilmiy maslahatchi sifatida yosh tadqiqotchilarga shunchaki, yengil mavzularni bermaydi, balki tilshunosligimizdagi biron bir qo'riqni ochadigan ishlarni mavzu sifatida tanlaydi. Uni tortib ketish esa tadqiqotchining gardanidagi ish". Men bu gaplarning tasdig'ini Dildora Abdullaeva, Dilrabo Andaniyozova, Shohida Siddiqova, Marhabo Umrzoqova, Shuhrat Qalandarovlarning shaxsan o'zim guvoh bo'lgan dissertatsiya natijalari misolida ko'rdim, kuzatdim.

2014-yilda Nizomiddin Mahmudov bilan "So'z ma'no taraqqiyotida ziddiyat" loyihasida birga ishladik. Domla bilan loyihadagi hamkorlik ilmiy faoliyatimda alohida o'rin qoldirgan, desam adashmagan bo'laman. Ish jarayonida u kishi-

ning tilni juda tiniq tushunishini, so'z ma'nolarini juda aniq tasavvur qilishini, lug'at so'zliklariga leksikografik izoh berishdagi malaka va mahoratini yelkama-yelka ishlab bildim; ish jarayonida u kishining boshlagan ishi ustida juda qattiq ishlashiga, astoydil zahmat chekishiga guvoh bo'ldim. Xalqimiz bejiz "Ish ustasidan qo'rqr" deb aytmagan ekan. Umuman, tilni butun bo'y-basti, kam-ko'sti bilan qabul qilish va bilganlarini tinglovchisiga, o'quvchisiga kamitmay-ko'paytmay – original alpozda, yetkaza bilish Mahmudov domla ijodiy kredosining markazida turishini juda yaqindan his qildim.

Keyinroq umumta'lim maktablarining 10-11-sinflari o'quvchilari uchun "Ona tili" darsliklarini tayyorlashda ham ustozga hamkor-u hammaslak bo'lish nasib qildi. Darslik yozish, ayniqsa, bunday yumush "Ona tili" darsligi bo'lsa, millat bolalarining lisoniy malakalarini shakllantirishdek ish sanalsa, buning mas'uliyati ham shunga yarasha bo'ladi. Nizomiddin aka ana shu mas'uliyatni to'la anglagan holda, 5 – 9-sinflarda o'rganilgan bilimlarni takrorlamaydigan bir tarzda, 10-sinf "Ona tili" darsligi nutq uslublari doirasida yozilishini, 11-sinf "Ona tili" darsligi esa nutq madaniyati malakalarini egallashga yo'naltirilishi zarurligini isbotlab berdi. Zotan, ona tili ta'limidan ko'zlangan pirovard maqsad ham o'quvchilarning olgan bilimlarni turli nutqiy uslublarda erkin, lo'nda va madaniy nutq talablariga muvofiq ifodalay olishiga erishmoqdir.

Men uchun alohida maktab bo'lgan bu jarayonlarda Nizomiddin Mahmudov mohir pedagog, til ta'limini ichidan biladigan katta mutaxassis sifatida namoyon bo'ldi. Nizomiddin aka darslikning amaliy qismi hisoblanadigan illyustrativ misol va matnlarni tanlashga ham juda jiddiy qargan. Darslikka kiritilayotgan har qanday jumla, kichik badiiy parcha yoki salmoqdor matn bo'lar, ular til qoidalarini dalillashdan tashqari, millat bolalarining ma'naviyatini o'stirishi zarur, milliy hamiyatga rahna solmasligi shart degan qarashni ustuvor bilgan, xuddi shuni talab qilgan. Chunki ona tili ta'limi, lisoniy tarbiya o'ta milliy o'zanlarda oqishi kerak.

Nizomiddin Mahmudovning tilni tushunish va tushuntirish borasidagi kuzatishlaridagi muhim jihatlardan biri chiqarilayotgan xulosalarning mantiqiy butunligidir. Ustoz tildagi har bir hodisani baholashda, izohlashda fikrning mantiqan sog'lomligiga alohida diqqat qaratadi. Katta tilshunos sifatida tildan mahorat bilan foydalanadiki, uni o'qib, shakliy-mazmuniy rasolikdan

hayratga tushasan kishi. Masalan: “Til yaralgandan buyon tinimsiz va muttasil o’sish-o’zgarish jarayonlarini boshdan kechirib keladi. Bu o’sish-o’zgarishlarning ibtidosi bor, ammo intihosi yo’q, bu mutlaqo tabiiy, zaruriy va hayotiy jarayonlarda intihoning bo’y ko’rsatishi kamida tilning tanazzuliga yo’l ochadi yoki hatto, xudoning o’zi asrasin, uni mutlaqo muqarrar ravishda tillar qabristoniga eltadi. Necha ming yillardan beri tilda voqelanib kelayotgan o’sish-o’zgarishdan iborat muntazam harakat til tirikligini ta’minlaydi, uning uzun umriga tirkak tutadigan va shu tariqa qavmning yugurik zamon va yumaloq makondagi qadr-u qimmatini salomat saqlaydigan bemisl bir qudratdir” [2, 90]. Har qanday mutaxassis ayni iqtibosdagi bikir xulosani, biki ifodani sezmasligi mumkin emas. Xalq xo’p topib aytgan: “Temirchining qo’lida temir erib, suv bo’lar”, “Ish – bilganniki, qilich – tutganniki”.

Boshqalarni bilmadim-ku, ammo men Nizomiddin Mahmudovning yozganlaridan ilhom olaman. Ularda tilning, tilshunoslikning tarhi juda tekis va to’kis tarzda chiziladiki, bundan siz kamida huzurlanasiz, til haqida nimadir degingiz, nimadir yozgingiz keladi. Masalan, ozroq bo’lsa-da filologik sezgisi, lingvistik layoqati bor tadqiqotchi quyidagi iqtibosni o’qigandan keyin yozmay turolmaydi, o’zini tilga daxldor sezaveradi: “Til paydo bo’libdiki, necha ming yillardan beri sehr-u sinoatga to’la bu tilsimot oldida odam bolasi hayrat barmog’ini tishlashdan tolmaydi. Tabiat va jamiyatdagi turfa hodisalarning mohiyati va qonuniyatlarini, ibtidoiy bir shamoyillarda bo’lsa-da, bahaddi imkon inkishof etishga uringan ilk aql sohiblarining diqqatini til, xususan, ilohiy va badiiy so’z tilsimi muammolari ham jiddiy band etgan. Bu yorug’ diqqat-u shuur tetapoya davridan to bugungi yetuklik davriga kelguncha til mohiyatini aniqlashning ming bitta yo’lini sinab ko’rgan bo’lsa-da, bu mohiyatning tub mag’ziga yetib borishning uddasidan chiqa olganicha yo’q. Chunki inson tili benihoya murakkab, benihoya ko’p

tomonlama, benihoya o’ziga xos muhtasham va muntazam hodisadirki, uning barcha jihatlarini yaxlitligicha va birdaniga tasavvur qilishga ko’pda inson aqli ojizlik qiladi”. [3, 50] Komil ishonch bilan aytish mumkinki, professor Nizomiddin Mahmudovning lingvistik merosi alohida tadqiqotlar doirasida o’rganiladi, lingvistik poetikasi chuqur tadqiq qilinadi.

Men Nizomiddin Mahmudovga shogird, hamkasb, hammaslak o’laroq, ozmi-ko’pmi yaqin yurgan kishi sifatida u kishining ichki intizomi, ichki madaniyatini alohida e’tirof etishni xohlardim. Katta ilmiy muassasaning rahbari bo’la turib, direktorlikning tig’iz, tashvishli kun tartibidan ortib bunday barakali ishlashi, to’g’risi, hayron qoldiradi. Endigina qirqni qoralagan bizdek yoshlardan tezroq, ko’proq, xo’proq ishlashlariga zikr etganimiz ichki intizom bois bo’lgandir. Biroq bir narsani aniq bilaman: domlaning ish kuni kun chiqmasdan boshlanadi, domla sahar ish stoliga o’tiradi... Asli shogird sanaladigan yosh tadqiqotchilarni ko’pda “shogird” deyishdan tiyilib, o’ziga teng ko’rib, “hamkasb” deyishiga ichki madaniyati, bani odamga ichki ehtiromi sabab bo’lgandir.

Nizomiddin Mahmudov fenomeniga chizgilarini yana va yana davom ettirish mumkin. Aziz us-tozimning meni ilmning oydin yo’llariga yo’naltirganidan qalbda chuqur minnadorlik tuygan holda u kishini qutlug’ 70 yoshi bilan qutlayman. Maslakdosh muallimimga tansihatlik, uzoq umr, tinchlik-xotirjamlik va, albatta, ijodiy bardavomlik tilayman. O’zbek tili tadqiqi va ta’limi borasidagi ishlaringiz muntazamlashaversin! O’zbekshunoslikni yuksaltirishdagi shaxd-u shiddatingiz tinim bilmasin! Yaratganimiz sizni panohida asrasin!

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Mahmudov N. *Ma’rifat manzillari*. – Toshkent: Ma’naviyat, 1999.
2. Mahmudov N. *Til tilsimi tadqiqi*. – Toshkent: Mumtoz so’z, 2017.

SALIMAXON RUSTAMIY
*filologiya fanlari doktori,
 Xalqaro islom akademiyasi dotsenti*

BALOG'AT ILMI, RITORIKA, STILISTIKANING TIPOLOGIK XUSUSIYATLARI HAQIDA

Annotatsiya: Maqola balog'at ilmi, ritorika va stilistikaning tipologik xususiyatlariga bag'ishlangan. Unda balog'at ilmida so'zlovchining tildan foydalanish mahorati hisobga olinishi, ritorika badiiy nasr haqidagi fan ekani, stilistikaning obyekt jihatdan balog'atga mutobiq qismi "filologiya stilistikasi" deb atalishi asoslangan.

Kalit so'zlar: filologik fanlar, balog'at, ritorika, stilistika, vaz'iy dalolat, san'at, so'zlovchi.

Аннотация: Статья посвящается типологическим особенностям науки балаяга, риторики и стилистики. В статье аргументировано, что в науке балаягат особое внимание уделяется мастерству использования языковых средств адресата, риторика является наукой о художественной прозе, объект "филологической стилистики" соответствует с объектом науки балаягат.

Ключевые слова: филологические науки, балаягат, риторика, стилистика, денотация, фигура, адресат.

Annotation: Article is devoted to the typological features of the science of balaghah, rhetoric and stylistics. The article argued that in the science balaghah special attention is paid to the skills of using of the addressee's language means, rhetoric is the science of artistic prose, the object of "philological stylistics" corresponds with the object of science balagat.

Keywords: philological sciences, balaghah, rhetorics, stylistics, denotation, figure, addresser.

Jahon tilshunosligida birinchi komparativist va tipolog Mahmud Koshg'ariydir. Mahmud Koshg'ariy Devonning muqaddimasida "men tilda ularning (turklarning – S.R.) eng yetukla-

ridan, eng katta mutaxassislaridan, ...eski qabilalaridan... edim" [7:14] deb o'zining turklardan ekanini va bu tilni puxta bilishini ta'kidlab o'tadi. Ammo asar orqali uning arab va fors tillarini ham puxta o'zlashtirganini ko'rish mumkin. U o'zining "Devonu lug'oti-t-turk"ida turkiy lahjalarga nisbatan qiyos metodini, turk va arab tillariga nisbatan lozim bo'lgan o'rinlarda chog'ishtiruv metodini qo'llagan.

Ba'zan "chog'ishtiruv" o'rnida "qiyos" ishlatiladi. Holbuki, qiyos komparativistika, ya'ni tarixiy-qiyosiy tilshunoslikning metodi. Bunda qardosh tillar yoki lahjalardagi til birliklari taqqoslanib asl shakllari aniqlanadi. Chog'ishtiruv esa tipologiyaga xos metod bo'lib, bunda qardosh bo'lgan va bo'lmagan tillardagi unsurlarning mushtarak va farqli jihatlari aniqlanadi.

Jahonda birinchi bo'lib yuksak saviyadagi tipologik asar yaratgan olim Alisher Navoiydir [5]. U o'zining "Muhokamatu-l-lug'atayn" [1] asarida fors va turkiy tillarni lingvistik mahorat bilan chog'ishtirgan. Yigirmanchi asrning ikkinchi yarmida O'zbekistonda O.Azizov, M.Mirzaev, A.Safayev, A. o'ribekov, I.Kissen, Y.Polivanov va boshqa olimlar tomonidan rus va o'zbek tillari hamda G'arbiy Yevropa va o'zbek tillari chog'ishtirma fonologiyasi, fonetikasi va grammatikasiga oid yirik asarlar yaratildi va ko'plab dissertatsiyalar yoqlandi. Chog'ishtirma stilistika bilan rus va G'arbiy Yevropa olimlaridan I.V. Arnol'd, A.V. Fedorov va boshqalar shug'ullanganlar. Ammo balog'at bilan stilistikaning tipologik xususiyatlariga bag'ishlangan maxsus tadqiqot mavjud emas. I.Y. Krachkovskiy, A.B. Kudelin, I.Abdullaev kabi olimlarning Sharq she'riyati va shoirlarning ijodiga bag'ishlangan ba'zi asarlarida ayrim tipologik holatlar tilga olingan.

Filologlarimiz oldida birinchidan arabiy, forsiy va turkiy e'tibori bilan chog'ishtirma balog'atni, ikkinchidan balog'at bilan stilistikaning chog'ishtirma bahsini yaratish vazifasi turibdi. Bular jahon miqyosiga ega bo'lgan umumiy uslub-shunoslikning yaratilishiga asos bo'ladi.

Insoniyatning nutq sohasida go'zallikka intilishi shu xususdagi ilmlarning yaratilishiga sabab bo'ldi. Natijada Sharqda "balog'at", G'arbda "stilistika" deb nomlangan ilmlar shakllandi. Stilistika fani O'zbekiston va mustaqil davlatlar hamdo'stligi mamlakatlarining boshqa turkiy xalqlar yashaydigan respublikalarida balog'at ilmining zamonaviy ko'rinishi deb qabul qilinadi. Ammo mumtoz asarlarning badiiy jihatiga B.Sarimsoqov, Y.Is'hoqov, A.Xojiahmedov, A.Rustamov, N.To'laganov, H.Usmonov, Z.Hamidov kabi olimlar tomonidan balog'at asosida tavsif berilgan. G'arb olimlari balog'at ilmini "rhetoris" yoki aniqroq qilib "Arabic Rhetoric", "Arab Islamic Rhetoric", ayrimlari o'zgarishsiz "Balaghah" deb qo'llaydilar va balog'atni ritorikaga bog'laydilar. Quyidagi fikrlar haqiqatan ham balog'atni ritorikaga juda yaqinlashtiradi:

"Ritorika – notqlik san'ati haqidagi fan, ya'ni u fikrlarni go'zal shaklda bayon qilish va ularni tinglovchida qiziqish uyg'otib, oson o'zlashadigan tarzda joylashtirish qoidalaridir" [4].

Ammo ritorika quyidagi jihatlari bilan balog'atdan farq qiladi: Ritorika (grek. rhetorike) – notqlik san'ati, umuman, badiiy nasr haqidagi fan. Uning besh qismdan iborat tasnifi ham, tarkibi ham o'zgacha, antik davrda g'arbda vujudga kelgan, XIX asrda uning og'zaki ifoda ta'limoti poetikaga qo'shilib ketib, adabiyot nazariyasining "stilistika" deb atalgan bo'limiga aylangan. Ritorikaning talablari, qo'llanish doirasi, obyekti keng bo'lganidan ularning chegarasi aniq belgilanmagan. Shuning uchun ham S.I. Gindin ritorika terminini ikki (tor va keng) ma'noda qo'llashni taklif etadi.

"Balog'at" lug'atda "balog'atlik", ya'ni voyaga yetishni va "balig'lik" chechanlikni bildiradi. Istilohda kalomga nisbatan "balog'at"ning ikkinchi ma'nosi asos bo'lgan. "Stilistika"ning lug'aviy ma'nosi qalamkashlik. Yunonchada "stilos" antik davrda qo'llangan yog'ochdan yo'nilgan cho'pqa-lamni bildiradi. "Stilist" stilchi, ya'ni qalamkash, "stilistika" stilistik, ya'ni qalamkashlik demakdir. Bu so'zlarning lug'aviy ma'nolari ularning mavzu ko'lamiga asos bo'lgan.

Balog'atning mavzu ko'lami tor, stilistikaniki keng. Balog'at nutq doirasi bilan cheklangan. Stilistika esa nutqdan tashqari madaniyatning turli soha-

lariga, masalan, tasvir, musiqa, teatr, me'morchilik, ijod mualliflariga nisbatan ham ishlatiladi.

Stilistikaning obyekt jihatdan balog'atga mu-tobiq qismi "filologiya stilistikasi" deb ataladi. Balog'atga quyidagicha ta'rif beriladi: balog'at – kalomning vaziyat taqozosiga mos ravishda fashatli bo'lishi [13:325-326]. Balog'at ilmi ma'oni-y, bayon, bade' ilmlarini o'rganadi. Filologik stilistika adabiyotshunoslik stilistikasi va til stilistikasiga (lingvostilistikaga) bo'linadi. Bularning birinchisi haqida to'liq ma'lumotni A.I.Yefimov, ikkinchisi haqida I.V.Arnol'd bergan.

I.V.Arnol'd lingvostilistikaga shunday ta'rif be-radi: "Sh.Balli tomonidan asos solingan lingvosti-listika umummilliy shaklni muloqotning maxsus, turli sohalariga xos bo'lgan funksional stilistika va dialekt deb ataluvchi tarmoqlari bilan taqqoslay-di ("lingvostilistika" tor ma'noda "funktional sti-listika" deb ataladi) va til elementlarini ularning his-hayajonni ifodalash, qo'shimcha assotsiatsiya va baholash xususiyatlariga ko'ra o'rganadi" [2:12].

I.V.Arnol'd, shuningdek, lingvostilistikani quyidagicha tasnif qiladi: so'z va uning ma'nosi; denotativ va konnotativ ma'no; konnotatsiya-ni ng emotsional, baholovchi, ekspressiv va sti-listik tarkibi; emotsional, ekspressiv, baholovchi va stilistik konnotatsiyalarning birga qo'llanishi; so'z yasash darajasidagi ekspressivlik; stilning omili – so'zning semantik tuzilishi hamda haqiqiy va ko'chma ma'nolarning o'zaro ta'siri; so'zdagi ko'p ma'nolikni takror bilan birgalikda qo'llash; sinonim va qisman takror.

Mazkur olim adabiyotshunoslik stilistikasi haqida shunday yozadi:

Adabiyotshunoslik stilistikasi badiiy asar, mu-allif, adabiy oqim yoki butun bir davrga xos bo'lgan barcha badiiy ifoda vositalari va badiiy ifoda bilan bog'liq omillarni o'rganadi [2:12].

O.S. Axmanova stilistikaning ikkita vazifasi borligini aytadi: Bularning birinchisi turli, jum-ladan, individual va janr stillarini o'rganish. Ikkin-chisi turli til vositalarining ekspressiv his-hayajon baholash xossalarini ham paradigmatic planda (ya'ni shu til tizimida – "til stilistikasi"), ham sin-tagmatik planda, ya'ni ularni nutq orqali muloqot-ni ng turli sohalarida qo'llanilishi jihatdan ("nutq stilistikasi") o'rganishdir [3:454].

Mazkur vazifalarning birinchisi balog'atda yo'q. Chunki Sharq tilshunosligida bu vazifada e'tiborga olingan turlar kalom yetukligiga emas, turlariga bog'liq. Ikkinchisi esa balog'atga ham tegishlidir. Bu vazifa obyekti bo'lgan vositalar ba-log'atda "san'at", stilistikada "figura" deb ataladi.

Stilistikada “funksional stillar” degan tushuncha mavjud bo‘lib, bunda nutqning turli sohaga oid xususiyatlari hisobga olinadi. Arab tilida “uslub” stilistikadagi mana shu “funksional stil”ga to‘g‘ri keladi va u balog‘atdan tashqarida o‘rganiladi.

“Hozirgi davrda stilistika fanida “til stillari” yoki “funksional stillar” asosiy atamaga aylangan bo‘lsa-da, uning aniq chegaralari hali ishlab chiqilmagan. Bu holat til stillarini tasniflash va o‘zaro farqlashda qiyinchilik tug‘dirmoqda. Bunday muammoning mavjudligini stil va stilistik vositalar haqidagi qarashlarni umumlashtirish va bir tizimga solishga harakat qilgan Y.F.Petrishcheva ham alohida ta’kidlaydi: “Stil tushunchasining mohiyatini, mundarijasini aniqlash stilistikaning eng murakkab va kam o‘rganilgan muammolari-dan biridir”.

Tilshunoslik tarixida funksional stillarni o‘rganishga, ularni tasniflashga hamda o‘zaro farqlashga urinishlar bo‘lgan. Funksional stillarni belgilashda ba’zi olimlar ekstralingvistik omillarni, boshqa olimlar esa sof lingvistik omillarni birlamchi deb bilganlar. Masalan, rus tilshunosligida prof. A.M. Peshkovskiy ilk bora funksional stillarni til funksiyalari asosida ajratishga harakat qilgan.

Arab tilidagi uslub va stilistikadagi funksional stillar orasida ularning turlarga bo‘linishi jihatidan farq bor. Uslub arab tilida uch turga bo‘lingan: ilmiy uslub, adabiy uslub va xitobiy uslub. Bularning dastlabki ikkitasi xususida to‘xtalishga hojat yo‘q.

Uchinchisi xususida bir oz to‘xtalish joiz. Xitobiy uslub mazmun jihatdan stilistikadagi publitsistik uslubga to‘g‘ri keladi. Chunki xitobiy uslub mahsuli bo‘lgan xitoba (va’z) ham publitsistik uslub kabi jamiyatda kechayotgan dolzarb masalalar va hodisalarga bag‘ishlanadi, jamoaning turli-tuman fikrlari, jumladan, hayotdagi keskin muammolarni ifodalash vositasi sifatida siyosiy va mafkuraviy jihatdan muhim rol o‘ynaydi va bu uslub arab tilida qadimdan mavjud. Quyidagi mulohazalar buning dalili bo‘la oladi: “Al-xitoba... deyilganda, nutq, shuningdek, omma oldida qilingan va’zxonlik nazarda tutiladi... Johiliya davrida ham ancha rivojlangan bo‘lib, qabilaviy sharoitning o‘zi ham uning taraqqiy topishiga sabab bo‘lar edi... Qabila notig‘i o‘zining otashin nutqi bilan qabila sharafi va nufuzini saqlashga yoki uning oshishiga xizmat qilar, qabilalarni o‘zaro sulh tuzishga undar yoki munozara-munoqashalarda ishtirok etib, o‘z qabila a’zolarining afzalliklarini isbot qilar, yo bo‘lmasa, boshqa qabilalarga ularning kuch-quvvatini ko‘rsatib, ularni qo‘rqitish uchun tahdid qilar edi... Notiq qanchalik so‘zamol, hozirjavob

bo‘lib, o‘z nutqini badiiy vosita va so‘z san’atlari bilan boyitsa, atrofida muxlislari ko‘payadi hamda u eslab qoluvchi roviylarning e’tiborini ham qozonadi. Johiz qabilalarning so‘zga chechan notiq-lari haqida shunday yozgan: “So‘z arab uchun hamma narsa bo‘lib, u hozirjavoblik va badiha (improvizatsiya)da namoyon bo‘ladi” [11:30-31].

Ayrim G‘arb tadqiqotchilari xitobani balog‘at bilan qorishtirib yuboradilar. Bu masalaga F.Xolden o‘zining “Arab islom ritorikasi nima?” nomli maqolasida quyidagicha munosabat bildiradi:

“Arab islom ritorikasi” tadqiqotlarida, an’ana-ga ko‘ra, yetakchi tendentsiya notiqlik nazariyasi va amaliyotining muhim an’anasi bo‘lgan grek falsafiy va’zining bir qismi sifatida qayta ishlangan xitoba ilmi (“ommaviy nutq yoki notiqlik fani”)ga emas, balki balog‘at ilmi (“chechanlik san’ati fani”)ga qaratiladi. Bunday tafovut, asosdan xoli emasligiga qaramay, ba’zi jihatdan chalkashlikka olib keladi. Bu musulmon notiqlik san’ati, shuningdek, va’zxonlik yetarli darajada o‘rganilmaganini ko‘rsatadi. Chunki faoliyatning bu turi balog‘at ilmiga emas, xitoba ilmiga oiddir” [12].

Ko‘rinadiki, xitoba ham, balog‘at ham g‘arb olimlar tomonidan yaxshi o‘rganilmagan ilmlardan hisoblanadi.

Stilistikada funksional stillarning turi ko‘p. Mazkur uch turdan tashqari yana quyidagi turlar mavjud, masalan: oddiy maishiy stil, oddiy ish stili, rasmiy hujjat stili, badiiy billetristik stil va b. Balog‘at ilmida bunday tushunchalar yo‘q. Balog‘at ilmida nutqning o‘zida mavjud bo‘lgan til xususiyatlari emas, so‘zlovchining tildan foydalanish mahorati hisobga olinadi.

Balog‘atning bayon bo‘limida lafz nimani bildirishi tushuniladi. “Lafz” deganda, umuman, kalomning, xususan, so‘zning tovush jihati nazarda tutiladi, uning bildirgani “ma’no” deyiladi. So‘z va’z natijasi, ya’ni belgidir. Va’z ilmi Ferdinand de Sossyurning til nazariyasida aks etgan. U til ma’no bildiruvchi belgilar tizimidan iborat deb, til belgisining ikki jihati, bildirgichi (fr. signifiant) va bildirmishi (fr. signite) bor, deydi [10:98-103]. Ammo Sossyurning nazariyasiga ko‘ra, bildirgich tovushdan emas, uning ong-dagi tasavvuridan iborat. Chunki til forma, substantsiya emas deb, tilning tovush jihati tilning o‘ziga emas, so‘zlashuvga oid, deydi. Ammo tildan uning tovush jihatini soqit qilmaydigan tilshunoslar bildirgich bayon ilmida-gi kabi tovushdan iborat [8:427-429], dey-dilar.

Bayon ilmida dalolatning “bir narsaning boshqa narsani bildirishi” ta’rifi keltiriladi, uning turlari tahlil qilinadi, ya’ni dalolatni dollning e’tibori-

ga ko'ra lafziy va g'ayrilafziy (lafziy bo'lmagan) dalolatga bo'linishi; agar so'z o'zi bildirgan narsa va tushunchaga dalolat qilsa, lafziy bo'lishi; agar so'z o'zi bildirgan narsa va tushunchadan boshqasini anglatssa, g'ayrilafziy dalolat bo'lishi; g'ayrilafziy dalolatning bayon ilmiga aloqasi yo'qligi ta'kidlanadi.

Shuningdek, lafziy dalolatning vaz'iy, tabiiy va aqliy turlari mavjudligi; vaz'iy dalolatda bir so'zning aynan shu narsa uchun tayinlangani tushunilishi; tabiiy dalolatda lafzlar tabiatdan olingani; aqliy dalolat va madlul aql orqali idrok qilinishi; lafziy dalolatning tabiiy va aqliy turlari bayon ilmiga kiritilmasligi kabi ma'lumotlar bor.

Shulardan kelib chiqib stilistikaga murojaat qilinsa, quyidagi o'xshash va farqli jihatlar kuzatiladi: stilistikada "denotatsiya" va "konnotatsiya" degan tushunchalar bor. So'z nimaga atab yaratilgan bo'lsa, shuni bildirishi denotatsiya. Bu asl ma'nodan tashqari, qo'shimcha ma'noni bildirish konnotatsiyadir. Bundan his-hayajon bilan bog'liq ma'nolar tushuniladi. Denotatsiya balog'atda "vaz'iy dalolat" deyiladi, konnotatsiyaning muodili yo'q.

Bayon ilmida dalolatning vaz'iy turi mutobiqiyya, tazminiyya va iltizomiyya deb nomlanuvchi uchta guruhga ajratiladi. Bulardan mutobiqiyyada lafz biror tushuncha yoki narsani to'liq anglatssa, tazminiyyada uning bir jihatini bildiradi; iltizomiyya ma'noning biror tushuncha yoki narsaning zaminida mavjud bo'lmay, tashqaridan kiritilganidir.

Zamonaviy tilshunoslikda o'rta asr balog'at olimlari tomonidan ko'rsatilgan mutobiqiyya "to'g'ri ma'no" va iltizomiyya "ko'chma ma'no" kasb etgan so'zlarga nisbatan qo'llanadi.

Adabiyotshunoslik stilistikasiga taalluqli bo'lgan badiiy ifoda vositalari va badiiy ifoda bilan bog'liq omillar balog'atning bade' ilmida o'rganiladigan badiiy san'atlarga mohiyatan mos keladi. Lekin ularning tarkibi, san'atlarning o'ziga xos xususiyatlari masalalari chog'ishtirma tadqiqotga muhtoj.

Balog'at bilan stilistikaning yuqorida keltirilgan ayrim tipologik xususiyatlaridan kelib chiqib,

hozirgi kunda filologlarimiz oldida birinchidan arabiy, forsiy va turkiy e'tibori bilan chog'ishtirma balog'atni, ikkinchidan, balog'at bilan stilistikaning chog'ishtirma bahsini yaratish vazifasi turgani ma'lum bo'ladi. Bu vazifaning ado etilishi jahon miqyosiga ega bo'lgan umumiy uslubshunoslikning yaratilishiga asos bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alisher Navoiy. *Muhokamat ul-lug'atayn. MAT. 16-jild (20 jildlik)*. – T.: Fan, 2000. – B. 6-40.
2. Arnol'd I.V. *Stilistika sovremennogo angliyskogo yazika*. – M.: Prosveshenie, 1990.
3. Axmanova O.S. *Slovar' lingvisticheskix terminov*. – M.: Sovetskaya ensiklopediya, 1966.
4. Bol'shoy Entsiklopedicheskiy slovar. 2000. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc3p/255942>.
5. Borovkov A.K. *Alisher Navoi kak osnovopolojnik uzbekskogo literaturnogo yazika // Alisher Navai. Sbornik statey pod redaktsiey A.K. Borovkova*, – M.-L., 1946. – S. 93-98.
6. Kissen I.A. *Kratkiy ocherk fonetiki russkogo yazika v sopostavlenii s fonetikoy uzbekskogo yazika*. – T. 1952.
7. Koshg'ariy Mahmud. *Devonu lug'oti-t-turk [Turkiy so'zlar devoni]*. Nashrga tayyorlovchi: Q. Sodiqov. – T.: G'G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2017.
8. Layonz J. *Vvedenie v teoreticheskuyu lingvistiku*. – M.: Progress, 1978.
9. Polivanov YE.D. *Russkaya grammatika v sopostavlenii s uzbekskim yazikom*. – T.: Gosizdat, 1933.
10. Sosyur F. *Trudi po yazikoznaniyu*. – M.: Progress, 1977.
11. Xodjaeva R. *Mumtoz arab adabiyoti janrlari tizimi va tipologiyasi*. – T. 2015.
12. Hallden Ph. *What is Arab Islamic Rhetoric?* http://www.org.uib.no/smi/pal/Abstract_Lund_38PH.PDF.
13. Salih Sasah. *Al-munjid fi al-l'rab va al-qa-va'id va al-balaga va al-arud*. – Damashq (nashr tarixi ko'rsatilmagan).

FERUZAXON KARIMOVA,
O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori
instituti kichik ilmiy xodimi,

MULOQOT QOIDALARIDAN CHEKINISHNING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: Maqolada nutqiy muloqot qoidalarining sharqona va g'arbona usullari qalamga olingan. Shuningdek, muloqot qoidalaridan chekinish dialog muhitida tahlilga tortilib, pragmatik xususiyatlar aniqlangan.

Kalit so'zlar: muloqot, dialog, nutq qoidalar, P.Grays, pragmatik xususiyat.

Аннотация: В статье описаны восточные и западные приемы речевого общения. Также был проведен анализ отклонений от правил общения в диалогической среде, выявлены прагматические особенности.

Ключевые слова: общение, диалог, правила речи, П.Грайс, прагматическая особенность.

Abstract: The article describes the eastern and western methods of speech communication rules. The analysis of deviations from the rules of communication in a dialogical environment was also carried out, and pragmatic features were identified.

Keywords: communication, dialogue, speech rules, P.Grays, pragmatic feature.

Muloqotning qonun-qoidalarini va uning samarali amalga oshirilishi haqidagi niyatlar faylasufi, mantiqshunoslari va albatta, tilshunoslarni doimo qiziqtirib kelgan. Sharq allomalari bu haqdagi fikrlari diqqatga sazovordir. Abu Nasr Farobiy, Kaykovus, Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy kabi mutafakkirlarning nazariy qarashlarida muloqot qoidalarini axloq-odob qoidalarining bir qismi sifatida tilga olinadi. Farobiyning "Fozil odamlar shahri" asarida fozillar shahrini boshqaruvchi shaxs fazilatlarini birma-bir sanab o'tiladi. Ular ichida "bunday shahar hokimi tabiatan nozik farosatli bo'lib, suhbatdoshining

so'zlarini, fikrlarini tez tushunib, tez ilg'ab olishi, shu sohada umumiy ahvol qandayligini ravshan tasavvur qila olishi"[2: 244] bilan birgalikda "u o'z fikrini ravshan tushuntira olish maqsadida fashatli ifodalay olishi zarur"[2:245]ligi qayd etiladi. Fikrni ixcham va lo'nda ifoda etish, kam gapirib, ko'p tinglash haqida bildirilgan fikrlar muloqot qoidalarining asosiy qismlaridan hisoblanadi. Nafaqat haqiqatni so'zlash, kezi kelganda uni bayon etish muomala odobi chegarasidan tashqari bo'lgan holatlar ham yo'q emas. Bu haqda Navoiyning fikrlari nihoyatda salmoqli: "Xirandmand uldurkim, yolg'on demas, ammo barcha chin degulik ham emas".[3:102]. Mutafakkir olimning nutq odobi haqidagi fikrlari uning bir necha asarlarida aks etgan. Chunonchi:

Navoiy, xomadek tortib uzun til,
Ne dersan, oxir o'z haddingni bilgil⁴³ [7:17]

Yoki:

So'zda, Navoiy, ne desang, chin degil,
Rost navo nag'maga tahsin degil.⁴⁴ [4:212]

tarzidagi fikrlari nutqning zerikarli, uzundan-uzoq holatda emas, balki so'zlovchining niyatini lo'nda va qisqa satrlarda berilishini ta'kidlovchi misralardir. Shuningdek, bayon etilayotgan fikrning haqiqatga bo'ysinishi kerakligi haqidagi fikrlar ham Navoiy asarlarida ta'kidlanadi.

Tarixdan bizga ma'lumki, so'z bilimdonlarining o'z farzandlariga nasihat tarzida bitgan asarlarida, xususan, Kaykovusning o'g'li Gilonshohga, Jomiyning o'g'li Ziyovuddinga, Boburning o'g'li Humoyunga bag'ishlangan nasihatlarida nutq odobi va yozuv qonun-qoidalarini haqida qimmatli fikrlar bayon etilgan. [6, 321].

⁴³Islamov O'. Alisher Navoiy asarlarida nutq madaniyati talqini. Filol. fan. nom.diss...avtoref. – Toshkent, 2011. – B. 17.

⁴⁴Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami // Hayratul-abror. XX tomlik. Tom. VII. – Toshkent: Fan, 1991. – B. 212.

Kaykovusning "Qobusnoma" asarida keltirilgan "Nomaqbul rostni aytishdan parhez qil" [8:41], "Kishining martabasini so'zi bila bilurlar, ammo so'zning martabasini kishi bila bilmaslar, chunki har kishining ahvoli o'z so'zining ostida pinhondur..." [8:43] tarzidagi qarashlar muloqot jarayonini boshqarishda muhim ahamiyatga ega.

Jomiy esa farzand tarbiyasidagi odob qoidalarini kitob mutolaasi va nutq tuzish borasidagi nasihatlar bilan boyitadi. "Boburnoma"dagi Humoyunga bitilgan maktub mazmuni ham nutq va yozuv odobi haqida qimmatli fikrlarni beradi. "Takalluf qilay deysan, ul jihattin mug'laq bo'latur. Bundan nari betakalluf va ravshan va pok alfoz bila biti: ham senga tashvish ozroq bo'lur va ham o'qug'uchig'a" [6: 321].

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asaridagi "So'ramasdan oldin nogoh so'z desang, ne ajab, eshitib dakki, pand yesang", "Qizil til qora bosh yovi beomon"[12:103] hikmatlari zahirida navbatsiz so'z olmaslik, ko'p gapirmaslikka ishora berilgan bo'lsa, Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" asridagi "Nekim kelsa erga tilidin kelur, Bu tildin kim edgu, kim aqir bo'lur (Kishi boshiga tushgan har qanday ish uning tili tufayli sodir bo'ladi, bu til sababli ayrimlar yaxshilik, ayrimlar yomonlik ko'radi)" [11:98] hikmatida ham o'ylab, mulohaza bilan so'zlash odobi bayon etilgan.

Zamonaviy tilshunoslikdagi "Tilning lug'at boyligini yetarli darajada bilmasdan turib madaniy nutq tuzish mumkin emas"[9:10] kabi fikrlar bilan birgalikda nutq egasining nutqi komilligida tashqi omillarga ham e'tibor qaratish kerakligi nazarda tutiladi. Unga ko'ra "...turli jestlar, yuz ifodasi, boshni qimirlatish, gavda harakatlari, makon yaqinligi, ovoz tabiati, kiyimlar, so'zlovchi va tinglovchining ijtimoiy yoki boshqa maqomi kabi xilma-xil omillar kommunikatsiya jarayonida alohida qimmatga ega"[9:13].

Muloqotni amalga oshirishda so'zlovchi va tinglovchining o'z kommunikativ maqsadini yuzaga chiqarishda dialog muhiti eng yaxshi tanlov hisoblanadi. Chunki dialogning aniq makon va zamonda, ma'lum ijtimoiy va madaniy muhitda va ko'pincha bir-biri haqida umumiy ma'lumotga ega bo'lgan so'zlovchi va tinglovchi o'rtasida yuz berishini hisobga olsak, u so'zlovchi va tinglovchining lisoniy maqsadlarini amalga oshirishda eng maqbul nutqiy maydon ekanligini anglaymiz.

Muloqotning xoh sharqona bo'lsin, xoh g'arbona bo'lsin, qonun-qoidalar mushtaraklik kasb etadigan holatlar bor. Unga ko'ra mantiqiylik va izchillik, aniqlik va lo'ndalik, haqqoniylik va muta-

nosiblik, samimiylik va muloyimlik kabi nolisoniy omillarning ahamiyati ta'kidlangan nazariyalar anchagina. Ular ichida ko'plab e'tibor qaratilgan va o'z o'rnida tanqidiy fikrlar ham bildirilgan nazariyalar mavjud. P.Graysning "Hamkorlik tamoyili" shular jumlasidandir[5:217-237].

Grays odamlarning kundalik nutqini mantiq nuqtayi nazaridan tahlil qilib, uning mohiyatini quyidagicha shakllantiradi: "Suhbatning ushbu bosqichida sizning kommunikativ hissangiz ushbu dialogning birgalikdagi qabul qilingan maqsadi talab qiladigan darajada bo'lishi kerak"[5: 222]. Uning nutqiy muloqotga doir qoidalar yig'indisi yoki "Hamkorlik tamoyili" deb yuritiluvchi nazariyasida 4 asosiy kategoriya mavjud bo'lib, unga amal qilish orqali muloqot samaradorligiga erishish mumkin, degan g'oya ilgari suriladi. Pol Grays ushbu kategoriyalarni nemis faylasufi I.Kant izidan borib ishlab chiqqanligini aytib o'tadi. I.Kant falsafasida ham muloqot uchun Miqdor, Sifat, Munosabat, Usul postulatlarini keltirilgan [5:222].

Pol Grays qoidalarini ba'zi jihati bilan bizning e'tiborimizni tortdi. Zero, muloqot namunalari-ning Grays qonuniyatlariga qiyoslanishi dialog jarayonida yuzaga keluvchi turli pragmatik holatlarni aniqlashga yordam beradi.

Ikkinchidan, insonlarning o'z muloqotida nutqiy muloqot qoidalariga amal qilishdan ko'ra bu qoidalardan chetga chiqish holatlari nisbatan ko'p uchraydi. Bu kabi "qoidabuzarlik", nazarimizda, ixtiyoriy (anglangan) va beixtiyor (anglanmagan) tarzda amalga oshadi va har ikki vaziyat ham lingvopragmatik tadqiqotlar uchun qiziqarli materiallarni beradi. Yana bir narsa qiziqki, ularga amal qilinishi tilshunoslarni qanday qiziqtirgan bo'lsa, mazkur qoidalardan qochish, unga bo'ysunmaslik haqidagi holatlar ham tadqiqotchilar e'tiboridan chetda qolmagan. Jumladan, Pol Grays postulatlarini o'ta ko'tarinki ruhda baholagan rus tilshunosi T.M.Nikolaeva undan chetga chiqish, og'ish holatlariga misollar keltiradi va bunday dialoglarni "muvaffaqiyatsiz dialoglar" tarzida baholaydi [10, 225-230]. Quyidagi misolga e'tibor bering:

Apteka.

– Sizda yurak dorisi bormi va u qanaqa idishda? (Suyuqmi yo tabletkami?)

– 30 tiyin.

– A, u tabletkami yo suyuqlikmi?

– Aytdim-ku, 30 tiyinga olsa bo'ladi deb. [10,227-228].

Bunday "nishonga tegmagan" dialoglarning yuz berishida bir qancha omillar sabab bo'ladi. Ular qatoriga lisoniy tejamlilik tamoyili, nutqiy

vaziyat, suhbat ishtirokchilarining subyektiv (axloqiy, nutq madaniyatini egallaganlik darajasi) xususiyatlari kabilarni kiritish mumkin. Bizning kuzatishimizcha, bu holat o'zbekcha dialoglarda bir oz "yumshoqroq" holda yuz berishi mumkin.

O'zbek millatining suhbatlashish odobidagi hazil-mutoyiba va suhbatdoshi oldida chekinish holatlariga ko'plab duch kelamiz va bu sharqliklarning g'arbliklarga nisbatan keskin xulosa chiqarishdan ko'ra kelishib ketish, kulgili ishora bilan ma'lum sovuq holatlarning oldini olish odatlari bilan izohlanishi mumkin. Quyidagi matnga e'tibor bering:

Yarim soatdan keyin ko'rishdik. Rejissyor sochi yelkasiga tushgan, o'rtacharoq mo'ylov qo'ygan yigit ekan.

– Qalay? – dedi u to'satdan.

– Nima qalay?

– Bizning filmlar?

Chaynalib qoldim. Rostini aytsam, shu rejissyorning kinolarini jinim suymasdi.

– Bilmasam, – dedim ming'illab. – Filmingizdagi odamlar g'alatiroqmi-ey.. Tomoshabin ekranda o'ziga o'xshagan odamlarni ko'rsa yaxshi bo'larmidi. (O'.Hoshimov. Men, buvam va rangli televizor).

Mazkur dialogdagi savolga javob beruvchi suhbatdosh "Sizning filmlaringiz yomon" tarzidagi illokutiv maqsadini yashirin tarzda bayon etmoqda. Tinglovchining yashirin tarzidagi maqsadi "chaynalib qoldim" va "jinim suymasdi" iboralari bilan ham oydinlashgan. O'zbek muloqot madaniyatida bunday misollar sirasiga qattiq kasal bo'lgan odamning uni yo'qlab kelgan inson oldida kamtarlik bilan "Sal mazam bo'lmabdi" tarzidagi axborot sifatini yashiruvchi jummalarni ham qo'shish mumkin. Yana bir misol:

U qancha uxlaganini bilmaydi. Bir mahal darvoza gursillay boshladi. Bu safar Obid Rasulevich shoshmasdan borib ochdi.

– Yana nima gap, Holiqboy? – dedi sovuq ohangda.

– Iya, qanaqa uyquchi odamsiz, domla, onangiz yostiq bilan qo'shib tuqqanmilar? Bo'ling tezroq, Qo'chqor qassob xotiniga yigirma qilyapti. Shundoq oydek xotin suyak tiqilib o'lib qolsa, deng! Falokat qosh bilan qovoqning o'rtasida turadi, deb shuni aytadi-da. (O'.Hoshimov. Osh).

Dialogning javob mazmuni "Qo'chqor qassobnikiga oshga boramiz" propozitsiyasidan iborat. Lekin bu jumla o'rnida suhbatdoshning subyektiv mazmunga ega bo'lgan "ortiqcha" ma'lumotlarni beruvchi bir necha jummalari tizilib kelganligini ko'rib turibmiz. Suhbatdoshini koyishga bo'lgan urinish sifatidagi "qanaqa uyquchi odamsiz" (dak-

ki berish), "onangiz yostiq bilan qo'shib tuqqanmilar" (ranjitish), "oydek xotin suyak tiqilib o'lib qolsa-ya" (baholash), "falokat qosh bilan qovoqning o'rtasida turadi" (dalillash) kabi maqsadlarda bayon etilgan, asosiy mavzudan chetga chiquvchi jummalari so'zlovchining nutqi hajmining me'yordan ortiq bo'lishiga sabab bo'lgan.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, muloqot qoidalarini qadimdan Sharqda o'zining ajoyib namunalarini bilan keng tarqalgan. Ularning ham nazariy, ham amaliy tomonlaridan bugungacha foydalalanib kelmoqdamiz. Dialogik muhitning pragmatik tomonlariga e'tibor bergan holda shuni aytish mumkinki, muloqot qoidalaridan ba'zan chekinish va og'ish holatlari muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy-ma'naviy qiyofalarini aks ettirish, o'ziga xos maqsad va niyatlarini amalga oshirish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, ularning jamiyatdagi maqom va o'rnlariga ham ishora qilish vasifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdurahmon Jomiy. Bahoriston. – T.: Yangi asr avlodi, 2007.

2. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. – T.: Yangi asr avlodi, 2020.

3. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami // Mahbub ul-qulub. Munshaot. Vaqfiya. XX tomlik. Tom. XIV. – T.: Fan, 1998.

4. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami // Hayratul-abror. XX tomlik. Tom. VII. – T.: Fan, 1991.

5. Grays G.P. Logika i rechevoe obuzenie // Novoe v zarubejnoj lingvistike. Moskva: Progress, 1985.

6. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – T.: Yulduzcha, 1990.

7. Islamov O'. Alisher Navoiy asarlarida nutq madaniyati talqini. Filol. fan. nom.diss...avtoref. T.: 2011.

8. Kaykovus Unsurulmaoliy. Qobusnoma. – T.: O'qituvchi, 1986.

9. Mahmudov N. Nutq madaniyati va boshqa fanlar // O'zbek tili va adabiyoti. – T.: 2007.

10. Nikolaeva T.M. O principe "Nekooperatsii" i ili o kategoriyax sotsiolingvisticheskogo vozdeystviya // Logicheskij analiz yazyka. Protivorechivost i anomalnost teksta. – M.: Nauka. 1990.

11. To'xliiev B, Abdurahmonova B. Adabiyot (Majmua). 1-kitob. – T.: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013.

12. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. Abduhamid Pardayev tabdili. – T.: Yangi asr avlodi, 2020.

ТАЛАНТААЛЫ БАКЧИЕВ,
доктор филологических наук, профессор

О ПОНЯТИИ “КАЙЫП” В ЭПОСЕ “МАНАС”

Аннотация: В фольклористике огромный интерес представляет народный героический эпос, как носитель традиционной культуры и национального мировоззрения.

В данном случае объектом научного исследования являются религиозно-мифологические мотивы кыргызского героического эпоса “Манас”. В частности автор акцентирует своё внимание на понятии “кайып”. Основной целью настоящего исследования является определение понятия “кайып” по материалам вариантов С.Орозбакова, С.Каралаева, М.Чокморова и Ш.Азизова. Новизна данной статьи состоит в том, что она является одной из первых работ, исследующая понятие “кайып”, как религиозно-мифологический мотив эпоса “Манас”.

Автор выявляет понятие о “кайып”, и пытается дать свое определение значения данного мотива в эпической традиции. Также автор рассматривает связь кыргызского эпического представления “кайып” с исламским религиозным представлением “скрытое состояние” и делает свои выводы.

Ключевые слова: героический эпос, трилогия, кайып, скрытое состояние, религиозно-мифологический мотив, мировоззрение.

Аннотация: Folklorshunoslikda qahramonlik xaq eposi, an'anaviy madaniy va milliy dunyoqarashni eltuvchisi sifatida kata qiziqishni vujudga keltiradi. Mazkur xolda ilmiy tadqiqot ob'ekti qirg'iz qahramoon eposi “Manas”ning diniy-mifologik motivlari bo'ladi. Xususan muallif o'z e'tiborini “qayip” tushunchasiga urg'u beradi. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi S.Orozbakova, S.Karalayeva, M.Chokmorova va Sh.Azizovlarni variantlarini materiallari bo'yicha “kayip” tushunchasini aniqlash. Mazkur maqolaning yangiligi shundan iboratki, u “kayip” tushunchasini “Manas” eposi diniy-mifologik motivni tadqiq etuvchi birinchi ishlardan biridir. Muallif “kayip” haqidagi tushunchani aniqlaydi va epic an'anda mazkur motivga o'zining tushunchasini berishga xarakat qiladi. Shuningdek, muallif qirg'iz epik “kayip” tushunchasini diniy islomiy tushunchasi “yashirin holat” bilan aloqasini ko'rib chiqadi va o'zining xulosalarini chiqaradi.

Kalit so'zlar: qahramonlik eposi, trilogiya, kayip, yashirin holat, diniy-mifologik motiv, dunyoqarash.

On the concept of “Kaiyp” in the epic “Manas”

Abstract. In folklore, of great interest is the national heroic epos, as a carrier of traditional culture and national outlook.

In this case, the object of scientific research is the religious and mythological motives of the Kyrgyz heroic epos “Manas”. In particular, the author focuses on the concept of “kaiyp”. The main goal of this study is to determine the concept of “kaiyp” based on the materials of the options of S. Orozbakov, S. Karalaev, M. Chokmorov and Sh. Azizov. The novelty of this article is that it is one of the first works exploring the concept of “kaiyp” as a religious and mythological motif of the epic “Manas”.

The author reveals the concept of “kaiyp”, and tries to give his own definition of the meaning of this motive in the epic tradition. The author also examines the connection of the Kyrgyz epic representation of “kaiyp” with the Islamic religious representation of “hidden state” and draws its conclusions.

Keywords: heroic epic, trilogy, kaiyp, hidden state, religious and mythological motive, worldview.

Введение. Как один из величайших эпосов народов мира – киргизская героическая трилогия эпоса “Манас” хранит в себе множество тайн, которые конечно же требуют объяснения. И среди них важной научной проблемой являются религиозно-мифологические мотивы. Дело в том, что в киргизской мифологии и в некоторых вариантах трилогии эпоса “Манас” (С. Орозбакова, С. Каралаева, М. Чокморова, Ш. Азизова и др.), существует понятие “*кайып*”. И так как в данной трилогии представление о “*кайып*” является, прежде всего, частью религиозно-мифологических взглядов киргизского народа, изучение этой проблемы в настоящее время становится актуальным. Сегодня трудно найти те научные исследования, которые дали бы возможность понять, что на самом деле представляет собой “*кайып*” в трилогии эпоса “Манас”, да и в целом в жизни киргизов. Поэтому, для нас является очень важным рассмотреть эту проблему и ответить на вопросы, которые долгое время оставались открытыми.

Как религиозно-мифологическое представление и как слово, видимо понятие “*кайып*” было заимствовано киргизами с арабского языка, *ал-гайб* (от корня гйб – “отсутствовать”, “быть скрытым, невидимым”) – сокровенное, непостижимая божественная тайна, знание, доступное только богу. В таком значении *ал-гайб* употребляется в Коране и в хадисах. Несмотря на “сокровенность” и “непостижимость”, *ал-гайб*, является объектом веры и ниспосылается пророкам” [2, с. 53].

В данном случае перед нами стоит задача, в какой форме, и в каком значении это представление отразилось в трилогии эпоса “Манас”? Безусловно, в мировоззрении киргизов, представление о “*кайып*” и вера в него существует, оно существует и в сознании современных киргизов. К “*кайыпам*” в народе причисляли человека, который руководствуясь самыми гуманными идеями и стремлениями при жизни служил во благо и в интересах своего собственного народа и покинул мир живых. Такое же представление в народе, существует и в отношении животных. Также в народе пространство постоянного пребывания зооморфных существ и духов покровителей называют *миром кайып* (кирг. *кайыптар дүйнөсү*). Но в целом и этот мир, и его обитателей называли – “*кайып*”.

Религиозно-мифологический состав понятия “кайып”

Итак, обратимся к тексту трилогии эпоса и попробуем определить важность существования данного мотива в эпической традиции. По варианту С. Орозбакова (1867-1930), текст которого был записан в 1922-1926 годы и составляет 180 тысяч стихотворных строк, мы обнаружили следующее:

“Периштеден бери жакта, Адамдардананчаөөдө, Жин уруктан канча өөдө, Акка жакын кайыптыр”	“Ниже ангелов сей мир, Намного выше от людей, От мира джинов он далек, Но к Богу близок этот мир” [4, с. 1163] (Здесь и далее подстрочный перевод – наш).
---	--

“Дөө менен пери бар, Көрө албайбыз көз менен, Көйкап анын жери – деп, Уламанын кеби бар. Мланик – дейт, периште, Бар кудаадан буйрук жок Без Богово веления Байкап бизге келишке”	“Там, и феи, и циклопы, Увидеть их нельзя, Их место пребывания – Кёйкап, Так в наставлениях говорится. Без веления ангелов-малаик, Побывать там нам не дано” [4, с. 1165].
---	---

Из выше приведенного текста эпоса можно понять, что *кайып*, – это отдельный мир, если смотреть по принципу пирамидальной иерархии мир *кайып*, статусом ниже Бога и ангелов, выше мира людей и намного выше мира джинов. В эпосе совершенно четко говорится и о том,

где этот мир находится, какие конкретные существа там водятся, и что человеку без воли создателя и ангелов не суждено попасть в этот мир.

Лишь в варианте С. Орозбакова мы можем обнаружить широкую информацию о *кайып*. И это можно объяснить тем, что С.Орозбаков был глубоко верующим человеком, и имел достаточно, по тем временам, глубокие знания о догмах ислама, которые он получил еще в детстве от приезжих узбекских мулл.

У М. Чокморова (1896-1973), вариант которого составляет 397 557 стихотворных строк, говорится о недоступной для человека тёмной пещере (кирг. *үңкүр, кайыпчынын үңкүрү, кара үңкүр*), которая является местом временного пребывания фей (кырг., *пери*) и *кайыпов*:

“Кара үңкүр деген жер эле, “Место это называли тёмной пещерой,

Оозуна адам барбаган. Куда не вступала нога человека.

Куда не вступала нога человека.

Оозун пери кармаган,	Там феи были стражами у входа,
Жакындап киши барбаган,	Человеку не дано даже быть вблизи,
Адам пенде көрбөгөн,	Смертные не видели эту пещеру,
Жакындап киши келбеген,	Даже подойти невозможно к ней,
Кайып пери ойногон,	Там феи из мира кайып веселятся,
Көргөн киши болбогон.	Нет человека который бы видел все это.
Адамзат басып келбеген,	Туда не вступала нога человека,
Аралап киши көрбөгөн.	Туда не дано человеку попасть.
Ичинде каухар ташы бар,	Внутри драгоценные камни-кристаллы,
Кырк кайыптын аты бар,	Есть имена сорока кайыпов,
Ташка каты жазылган.	Высеченные на камне.
Түндө кайып түнөгөн,	Там порою ночуют кайыпы,
Күндүзү пери ойногон”	А днем развлекаются феи” [6, с. 106].

Речь идет о второй части трилогии эпоса “Манас” – “Семетей” (вторая часть трилогии повествует жизнь и историю сына Манаса – Семетей), когда изменник Канчоро (сын Чубака, молочный брат Семетей) с помощью Кыяза (родоначальник киргизского племени – джедигер) захватывает власть и посягает на жизнь Семетей. Чтобы спасти его, младшая сестра жены Семетей (Айчурек) – Кёкмончок из мира фей забирает смертельно раненного богатыря из пещеры в мир кайып. В данном случае пещера является временным пристанищем не только для фей и *кайыпов*, но и местом укрытия для человека.

Вот как описывается эта ситуация в варианте С. Каралаева (1894-1971):

“Перизаада Кёкмончок,	“Кёкмончок из мира фей,
Берен катын Чүрөктүн	Могучей женщины Чурек
Бейбактын жалгыз сиңдиси,	Единственная младшая сестра,
Кайыпчынын тоосуна	В горы кайыпов
Ала качып кетиптир...	Его умыкнула она...
Кайыпчынын үңкүргө	Так, в пещере кайыпов
Кайып болду Семетей.	Исчез Семетей.
Караса көзгө илинбей,	Невидимым стал,
Кайда экени билинбей”	Скрытым он стал” [8, с. 1263].

Подобную картину можно увидеть и в варианте М. Чокморова:

“Манастын уулу Семетей,	“Сын Манаса – Семетей,
Жарадар болуп алсырап,	Бессилен, ранен он,
Жатып калган кансырап...	Лежит и кровью истекает...
Кара үңкүргө жаткырып,	В пещере тёмной скрыв его,
Бала төрө абасын,	Брата, господина своего
Бир кудайга тапшырып,	Доверив только Богу,
Гүлчоро кайра келген жер”	Вернулся Гульчоро” [6, с. 106 – 107].

И вот как передается эта сцена в варианте Ш. Азизова (1927 (24) – 2004):

“Капкак-Тоонунастында,	“Предгорья Капкак-Тоо,
Кайыптын кара үңкүргө,	Пещеры тёмной, где кайыпы,

Ошол кезде Кёкмончок,
Өзү жетип калды эле...
Кабылан бала Семенди,
Кадимкидей ойготуп,
Оң колтуктан алды эми –
“Бөөдө өлүм болбойт” – деп,
“Киши көрсө оңбойт” – деп...
Кайып кылып Семенди,
Кайып дүйнөгө алган кез”

С большим желанием Кёкмончок,
Достигла...
И спящего леопарда Семетея,
Она решила разбудить,
Схватив за правую подмышку –
“Случайной смерти не бывает,
Увидет кто несдобровать”...
И превратив Семетея в кайыпа,
В мир кайыпов его увела” [7, с. 631].

Рассматривая сюжет трилогии эпоса нам становится ясным, что *пещера кайыпов* – это еще место встречи богатыря с феями и *кайыпами*, место для возможности богатыря войти в мир кайып.

Как отмечает Дж. Купер: “Пещера олицетворяет центральный пункт, средоточие, центр мира, сердце; место соединения личности с высшим эго, место встречи божества с человеком, поскольку все умирающие боги и спасители рождены в пещерах; внутреннее эзотерическое знание, то, что спрятано; место инициации и второго рождения. Пещера – это женский принцип, утроба Матери-Земли в ее защищающем аспекте. Это одновременно место и погребения, и возрождения, тайны, приращения и обновления, откуда человек возникает и куда он возвращается после смерти в каменной гробнице... У кельтов пещера – это способ войти в другой мир” [3, с.245].

Представитель мира кайып, является своего рода невидимым посредником, мостом между трёх миров: миром божеств, миром живых и миром мёртвых. В трилогии эпоса “Манас”, богатырь покидает мир живых и по прибытию в мир кайып лишается слуха. Это можно четко проследить на примере варианта С.Каралаева, когда Кёкмончок с помощью заклятий уводит Семетея в мир кайып, и его борзую собаку Актайган, и кречета Акшумкар (позже и боевого коня – Тайбуурул):

“Зыйкыр байлап, дуба окуп,
Уккус кылып кулагын,
Жадалап окуп, күч кылып,
Адам көрбөс иш кылып,
Дуба төгүп, көз байлап,
Мурасына жетиптир.
Акшумкар менен Актайган
Ажыратпай сыйкырлап,
Кошуп алып кетиптир.
Тили мөөрлүү жан экен,
Перизаада Кёкмончок,
Тилеги кабыл келбесин,
Тим зыйкырчы ал экен”

“Чарами и заклятиями,
Она его (Семетея) лишила слуха,
Сильны были её заклятия,
Невозможно это представить,
С помощью колдовства и чар,
Она достигла своей цели.
Акшумкара и Актайгана
Вместе с ним их околдовав,
Забрала с собой.
Она обладала силой слова,
Кёкмончок из мира фей,
Да не сбудутся её желания,
Она и есть колдунья” [8, с. 1263].

В сюжете трилогии эпоса при крайне исключительных ситуациях и обстоятельствах, когда народу грозит опасность, богатырь мог явиться в мир живых, чтобы помочь своему народу, пресечь опасность, установить справедливость. Также как и в эпосе, киргизский народ представителей этого мира не причислял к умершим, считал исчезнувшими, невидимыми, бессмертными, а значит вечными могучими духами. Также киргизы считали, что в критические моменты жизни народа их можно призвать. В эпосе, первым перешедшим в мир кайып является Семетей со своей ловчей птицей – Акшумкар, борзой собакой – Актайгани боевым конем – Тайбуурул.

Примерно такое же представление можно обнаружить и в шиитской догматике, которую обозначают, как “скрытое состояние” имама – “*ал-Гайба* (от корня *Гйб* – “отсутствие”, “невидимое существование”). Представление о “скрытом” имаме и его возвращении зародилось в среде приверженцев рода Али, которые отрицали смерть Али и ожидали его “возвращения” (ар-радж’а). Учение о “скрытом состоянии” имама сложилось в среде кайсанитов (сторонников имамата Мухаммада), которые не верили в смерть своего имама, утверждая, что он скрывается в некоем месте и появится уже как махди (провозвестник близкого конца света, последний прием-

ник пророка Мухаммада, своего рода мессия), чтобы наполнить мир справедливостью. Учение о “скрытом состоянии” имама приобрело актуальное значение для шиитов после 873-74 г., когда “исчез” их последний, 12-й имам и начался период так называемого “малого сокрытия” (ал-гайба ас-сагира). Имамита провозгласили “исчезнувшего” имама “скрытым” имамом и махди. Период “сокрытия” имама должен завершиться появлением ожидаемого махди, который восстановит погрязшие права потомков Пророка, т.е. вернет власть ее законным обладателям – Алидам. Согласно шиитскому толкованию, в период “сокрытия” связь между “скрытым” имамом и его общиной осуществляли сафиры (“посланники”). После смерти в 940 г. четвертого сафира кончился период “малого сокрытия” и наступило “большое сокрытие” (ал-гайба ал-кабира), продолжающееся и поныне” [2, с. 53].

По варианту С. Каралаева в третьей части трилогии эпоса “Манаса” – “Сейтек” (третья часть трилогии повествует жизнь и историю внука Манаса – Сейтека), Семетей через тринадцать лет возвращается в мир живых. Его пришествие становится огромным событием. Возвращение Семетея было таким же событием, как и его недобровольный уход в мир кайып. Богатыря возвращают его близкие родственники и соратники после долгих уговоров (Карадөй, Гульчоро, Айчурек). По возвращению Семетея, Каныкей (супруга Манаса и мать Семетея) вскармливает сына своим материнским молоком, после чего заклятие полностью снимается и ему возвращается память, зрение, слух, примерно такую же картину можно увидеть и в варианте М. Чокморова [6, с. 381]:

“ЭмчегинтоссоКаныкей,	“Каныкей предоставила сыну грудь,
ОшолкездеСеметей –	И вот тогда Семетей –
“Чынэнемжыты ушу” – деп,	“Это же запах моей матери” –
Кулкулдасорду эле,	И стал сосать материнскую грудь,
Кумарыканыпболду эле,	Насытился он,
Аңкаганы басылып,	Жажду свою утолил,
Умачтай көзү ачылып,	Раскрылись глаза,
Эмчегин эмп болгондо...	А когда он закончил...
Бүткөн кулак ачылып,	У него прорезался слух,
Ойлосоң мындай көкжал шер,	Представь, от сивогривого тигра,
Ооруган жери басылып,	Отступила болезнь
Кабагы жарык ачылды”	И поднялось настроение” [5, с. 481 – 482].

Однако через некоторое время, полностью разгромив внешних врагов, установив мир и передав ханский трон своему сыну Сейтеку, Семетей, снова и теперь уже по собственной воле, прощаясь со своим народом уходит в мир кайып, забирая с собойБакая(двоюродный брат и советник Манаса, Семетея, Сейтека), Каныкей, Айчурек, Гульчоро (сын Алмамбета, молочный брат Семетея), Тайбуурул (боевой конь Семетея), Джелмаян (верблюд Манаса, предназначенный для перевозки оружия, груза), Актайган и Акшумкар.

“Сапарыбызкарыды,	Время вышло,
Өлө турган кез болуп,	Время смерти наступает,
Бу дүнүйө тарыды,	Тесен стал этот мир,
Көбүрөөк туруп нетели,	Зачем же нам тут оставаться,
Адам көрүп, журт билгис	Незримо человеку, неведомо народу
Жерге кирип кетели” –	В мир уйти мы должны” –
Дешип Бакай, Каныкей,	Так Бакай, Каныкей,
Гүлчоро менен Семетей,	Гульчоро и Семетей,
Айдай жеңең Айчүрөк	Лунолика невестка Айчурек
Бешөө кайып болушуп,	Пятером обратились в мир кайып,
Кетмек болду сапарга	В путь они собрались
Кайып болду каныбыз,	В мир кайып ушел наш хан,
Эми түк кезикпейт жаныбыз.	Наши души не встретятся впредь.
Эр Семетей баш болуп,	Во главе с Семетеем,
Бешөө сапар жол жүрдү.	Пятером отправились в путь.
Тигип койгон айылы жок,	Нет ни дома, ни айыла,

Сапарынын дайны жок, Путь их неведом,
Бүгүн көргөн эртең жок, Сегодняшнее нельзя увидеть завтра,
Ушундай экен дүйнө чок!" Таков уж бренный мир!" [5, с. 1005].

Уход эпических героев в мир кайып объясняется с завершением их миссии в мире живых. Возможно именно поэтому, включая самого Манаса, вышеперечисленные персонажи эпоса были сакрализованы и занимали исключительно особое место в религиозно-мифологическом мировоззрении киргизов. Подобная сакрализация героев, о которых повествуют манасчы, возводит само эпическое сказание в разряд священных.

Особенность этих героев эпоса заключается еще и в том, что именно они часто являлись будущим сказителям-манасчы во сне и наяву. Они избирали будущих манасчы и являлись мостом между миром Манаса и сказителями (Бакай, Каныкей, Семетей, Айчурек, Гульчоро). По словам одного из известных сказителей современности Ш.Азизова, среди всех героев из мира Манаса главным покровителем (кирг. *колдоочу*) сказителя-манасчы является Бакай. По словам сказителя, "редко кому является Бакай и редко кого он благославляет". Бакай – сын Бая, двоюродный брат, советник Манаса, Семетея, Сейтека один из главных персонажей эпоса, который присутствует во всех трех частях эпоса. Он обладает особыми качествами и выступает как благородный, справедливый, мудрый, красноречивый старец [1, с. 104 – 105].

Заключение. Таким образом, рассмотренные нами варианты С. Орозбакова, С. Каралаева, М. Чокморова и Ш. Азизова показывают, что присутствие религиозно-мифологических мотивов в тексте героического сказания усиливает значимость самого эпоса, который несет в себе народную мудрость и является отражением национального мировоззрения. Рассматривая исламское представление о "*скрытом состоянии*", зародившее в среде приверженцев рода Али и киргизское представление о "*кайып*" на материале эпоса "Манас" можно заметить их однородность. Исходя из этого, возникает вопрос, является ли представление о "*кайып*" присутствующий в героическом эпосе "Манас", влиянием исламского представления о "*скрытом состоянии*", или все же этот мотив является эпической традицией внутри этнической традиции? Поэтому для того чтобы разобраться в этом и понять данную проблему более глубоко, нам необходимо продолжить изучать представление о "*кайып*", как в системе национального мировоззрения, так и по материалам эпоса "Манас".

Список использованной литературы:

1. Бакчиев Т. А. Кыргызские эпические сказители. – Б.: Принт-Экспресс, 2015. – 256 с.
2. Ислам: Энциклопедический словарь. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 315 с.
3. Купер Дж. Энциклопедия символов. – М.: Золотой век, 1995. – 412 с.
4. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. С. Орозбаковдун варианты боюнча. КРУИАнын Ч. Айтматоватындагы Тил жана адабият институту. Түз.: С. Мусаев – Б.: Хан-Теңир, 2010. – 1840 б.
5. Сейтек: / Баатырдык эпос / С. Каралаевдин варианты б-ча; Түз.: А. Жайнакова, А. Мамытов; Сөздүктү даярдаган А. Мамытов; Сүрөттөрү Т. Герцендики. Толукт. 2-бас. – Б.: Турар, 2013. – 1172 б.
6. "Семетей", "Сейтек": Баатырдык эпос: "Манас" эпосунун үчүнчү бөлүгү: 3-китеп / М. Чокморовдун варианты б-ча. – Б.: Турар, 2017. – 396 б.
7. Семетей / Ш. Азизовдун варианты боюнча; Респ. "Манас" жаштар ордосу. – Б.: Кут-Бер, 2013. – 660 б.
8. Семетей: Баатырдык эпос. "Манас" эпосунун экинчи бөлүгү: 2-китеп / С. Каралаевдин варианты б-ча; Түз. А. Жайнакова, сөздүктү түз. Р. Сарыпбеков; Сүрөттөрү Т. Герцендики. – Б.: Турар, 2013. – 1424 б.

САРИГУЛ БАХАДЫРОВА,
доктор филологических наук,
профессор

КАРАКАЛПАКСКИЙ ЖЫРАУ` (СКАЗИТЕЛЬ)

Аннотация: В этой статье речь идет об искусстве каракалпакских жырау(сказитель) героического эпоса. Изучение творчества жырау-это изучение удивительного народного искусства, донесшего до наших дней сквозь века цивилизацию древнейших эпох.

Изучение живой эпической традиции, стилей его исполнения, поля распространения всегда было в центре внимания мировой фольклористики.

Следует отметить, что эпические сказители были также проводниками политики. Жырау мог также, не утруждаясь, отметить недостатки падишахов. Они были советниками царей, наряду с этим, во время театра военных действий находились впереди войск и своим поэтическим словом вдохновляли воинов, даже руководили ими.

Ключевые слова: сказители героических эпосов, искусстве каракалпакских жырау, изучение живой эпической традиции,

Аннотация:

Бу мақола қорақалпоқ қахормонлик дастонларининг ижровчиси жиравларининг ижоди хақида. Жиравлар ижодини урганиш қадимги даврлар цивилизациясини асрлар давомида сақлаб бизнинг кунимизга олиб келган халқ халқ ижодиётини о'rganishdir.

Жанли эрик аңғанларинин, уни ижро етиш услублари, тарқатиш сахосини урганиш хар доим хам жакхон фольклорининг диққат марказида булиб келган.

Шуни такидлаш керакки, эпик жиравлар халқ сузинин жирлов патшо сиясатларига аралашиб утирган. Жиравлар курқмастан патшо-

ларнинг кемшиликларинини айта алган, халқ сузин патшога еткизган. Улар патшоларнинг маслахатчиси, шу билан бирга, уруш пайтида улар аскарларнинг олдида узларининг ватанпарвар жирлари билан аскаларни қахормонликқа илхом берди, хатто узлари уларни бошқардилар.

Калит сузлар: Қахормонлик эпосларнинг жирловчиси, қорақалпоқ жировларининг санъати, жонли эпик аңғаналарни урганиш.

Сказительство – искусство волшебное, искусство народное. Искусство развития человечества измеряется целым рядом периодов. Начало начал-цивилизация древнего мира и расцвет ее относится к древнему Египту, древнему Риму, древнему Китаю, древней Индии, древней Вавилонии, древнему Хорезму. От этих цивилизации сохранились памятники, города, храмы, в целом материальная культура. Есть у этой цивилизации начало и конец. Но существует еще одна цивилизация, которая дошла до наших дней из глубин веков. Это каракалпакское сказительское искусство. Эту культуру каракалпакский народ донес до современности в первозданном виде.

Сказительство – искусство волшебное, искусство народное. Искусство развития человечества измеряется целым рядом периодов. Начало начал-цивилизация древнего мир и расцвет ее относится к древнему Египту, древнему Риму, древнему Китаю, древней Индии, древней Вавилонии, древнему Хорезму. От этих цивилизации сохранились памятники, города, храмы, в целом материальная культу-

ра. Есть у этой цивилизации начало и конец. Но существует еще одна цивилизация, которая дошла до наших дней из глубин веков. Это каракалпакское сказительское искусство. Эту культуру каракалпакский народ донес до современности в первозданном виде.

Первый музыкальный инструмент – кобыз, имеет тюркское происхождение. И первым назвал этот инструмент кобызом сказитель Коркытата, неповторимое гортанный голос которого, прогремевшего на всю вселенную, бережно донесли до наших дней каракалпакские жырау.

Кобыз, сделанный Коркытом ата, древняя “модель” исполнения песен на кобызе начинает исчезать на наших глазах. И мы ничего не можем поделать с этим. Действительно, на нынешние празднества жырау не приглашаются. Современная же молодежь сказителям предпочитает эстраду. Если в начале XX века празднества не обходились без жырау, то к концу XX века жырау полностью лишились права исполнять на них. В современном быту полностью исчезла потребность в услугах жырау. Таким образом, сам древний вид художественного искусства нашего народа оказался на грани исчезновения, “искусством прошлого”.

Можно ли сохранить это удивительное искусство, привлекая к себе внимание мировой науки? И нужно ли? Конечно, можно и нужно. Чтобы понять необходимость его сохранения, нужно глубоко проникнуться секретами жырау. Мелодии жырау, их исполнительские стили нам во многом непонятны, потому что это искусство формировалось в других исторических условиях. Поэтому изучение этого искусства, его исследование является для нас одной из важнейших задач.

Время появления кобыза, тот факт, что он является самым древним музыкальным инструментом, признаны всеми. В самом древнем письменном памятнике тюркских народов книге “Китаби дедем Коркут” говорится о том, что создатель и первый исполнитель на кобызе Коркутата, взяв в руки свой инструмент, путешествовал по городам и аулам, воспевал думы и чайные простых людей, был провидцем, самым почитаемым человеком. Он всегда был среди людей страждущих, давал им советы, воспевал подвиги батыров, вносил успокоения в души людей.

В книге ученого XI века Махмуда Кашгарий “Девону лугат-иттурк” кобызу даются

комментарии как о музыкальном инструменте тюркских племен [6, 346]. Сведения о кобызе и жырау встречаются в произведениях Рашид-ад-дина, Лутфий (XV в.), Навои (XV в.), Хорезмий (XV в.).

Кобыз - первый музыкальный инструмент, изобретенный человеком, все другие музыкальные инструменты появились на его основе. В мелодиях кобыза символизируется время, когда на земле людей еще было мало, когда властвовал Космос, когда человек во весь голос провозглашал: “Я – хозяин Вселенной!”. Этот символ передавался особым хриплым, гортанным голосом. Сам этот голос является памятником, подобная памятником древнего Рима. Слова “кобыз” (“коб”-много добрых слов, продолжительное событие, “ыз”-мелодия) означает передачу посредством мелодии истории об удивительных героях, исторических событиях. Как самый древний музыкальный инструмент кобыз оказал влияние на музыкальные инструменты других народов. Так, сказитель поэмы “Слово о полку Игореве” Боян (“баянлаушы”-сказитель) в нашем языке также означает сказителя. И украинское слово “кобзарь” произошло от слова “кобыз”. Кобыз оказал влияние на все народы, имеющие музыкальный инструмент, подобный ему. Кобыз и жырау были практически тюркоязычных у всех народов. По прошествии времени, изменением политических эпох стали появляться другие типы сказителей, а место кобыза стали занимать другие виды музыкальных инструментов. Например, в XX веке среди казахов на первый план вышли жырышы-ақыны, исполнявшие эпосы в сопровождении домбра, а кобзарь осталась лишь фактом украинской фольклорной истории. Только каракалпакский народ донес до наших дней кобыз в той древней форме, в которой изготовил его Коркутата, а также ту манеру исполнения.

До сих пор среди каракалпаков бытует древняя легенда об истории изготовления кобыза Коркытом ата. Согласно ей, Всевышний довел до слуха Коркыт ата необходимость изготовления кобыза, извлекающего благозвучные мелодии. Когда Коркыт ата вознамерился его изготовить, взобрались шайтаны на дерево и стали подкарауливать его. Бежал Коркыт ата от этого дерева, начал строгать другое, но у него ничего не получилось. Потому что шайтан преследовал его. Тогда он решает бежать от шайтанов. Идет он дремучим лесом, глядит,

собралась стая шайтанов и ведут разговор о нем. Спрятался Коркыт ата, решил подслушать их рассказы, мол, о чем это они говорят. Один из шайтанов стал говорить о том, что Коркыт ата задумал изготовить кобыз. “Конечно, это знатное дело, но он не знает, как это сделать”-продолжал шайтан.-“А должен он выдолбить чашу из засохшего лоха, ствол которого натерла спина дикого кабана. Эту чашу нужно обтянуть кожей, полученной из головы крикливого верблюда, а для струн использовать волосы из хвоста лошади, подставку же из старой тыквы. Тогда и получится настоящий кобыз”. Возвратился Коркыт ата и сделал так, как сказал шайтан. И вышел у него кобыз славный да благозвучный. Эта древняя технология изготовления кобыза мастеров изготовителей кобыза в первозданном виде дошла до наших дней.

Жырау у каракалпакского народа пользуется особым уважением и любовью. Талант жырау расценивается как волшебное свойство, дарующие сверху. Известно, что всех знаменитых жырау во сне посещал и давал благословение дервиш, ниспосланный Аллахом. После этого они становились подлинными сказителями. Такие сведения приводятся в биографиях Нурабыллажырау, Есемуратажырау, Курбанбаяжырау, Ерполатажырау. Как свидетельствует история, в древние и средние века у тюркоязычных народов жырау жили во дворцах падишахов, были их доверенными лицами. Они исполняли произведения, имеющие обществу – политическое, общенародное значение.

У татар сказителей называли “жыршы”, башкир– “сасен”, тюрков-“ашык”, “дастанчи-ашык”, туркменов-“бахши”, узбеков-“бахши”, “жиров”, якутов-“олонхосут”. Таким образом, все тюркоязычные народы сказителей обозначали словом, происходящим из одного корня-күй, жыр-ыр, сасен-шешен, ашык, бахши, олонхо-олен, олонхосут.

У разных народов сказители играли различную общественную роль в обществе. У алтайцев, якутов, шорцев, долганов, телеуитов, теленгутов, гагаузов сказительство не являлось основной профессией. Каракалпакские же жырау были профессионалами, они совершенствовали свое искусство в знаменитых сказительских школах, были мастерами своего дела.

Каракалпакские жырау исполняли сопровождении кобыза героические дастаны

о подвигах батыров. Лирические же дастаны исполнялись бахсы в сопровождении дутара в совершенно иной манере. Искусством жырау и бахсы занимались лишь профессионалы. В истории каракалпакского фольклора не встречается фактов, когда жырау одновременно был и бахсы или наоборот.

Изучение творчества жырау-это изучение удивительного народного искусства, донесшего до наших дней сквозь века цивилизацию древнейших эпох.

Изучение живой эпической традиции, стилей его исполнения, поля распространения всегда было в центре внимания мировой фольклористики.

Следует отметить, что эпические сказители были также проводниками политики. Жырау мог также, не утруждаясь, отметить недостатки падишахов. Они были советниками царей, наряду с этим, во время театра военных действий находились впереди войск и своим поэтическим словом вдохновляли воинов, даже руководили ими. Например, СоппаслыСыпыражырау был советником падишаха, а Казтуганжырау (XVI в.) и Доспамбетжырау (XV в.)– военачальниками. Один из европейских путешественников, побывавших в Центральной Азии, Марко Поло отмечает общественную роль сказителя в XIII веке. По его утверждению, сказитель обычно сидел рядом с падишахом, наливал ему различные напитки, сам употреблял пищу наравне с повелителем, был свободным в своих действиях человек. Значение слова “жырау” у некоторых тюркоязычных народов передается как “бахый, бахши, бахсы”. У каракалпаков бахсы-это исполнитель лирических дастанов в сопровождении дутара. У казахов и киргизов словом “бахсы” называют знахарей, людей, изгоняющих злых духов. Действительно, один из древнейших свойств бахсы-это лечение людей словом. В.В.Бартольдотмечает, что слово “бхисшу” на санскрите обозначает буддийского монаха, священнослужителя. У монголов этим словом называли врача, хирурга, у калмыков, манчжурейцев – высокопоставленных служителей религии, переписчиков, у уйгуров– также переписчиков, у Чагатайского, Золотоордынского, Казанского, Крымского ханов –секретарей военных дел, у туркменов – родовых аксакалов [5, 501]. Следовательно, “бахсы” (“бахшы”) является тюркско-монгольским словом, обозначающим писарем военного дела, секре-

тарей, царедворцев и, наряду с этим, певцов, людей, песней изгоняющих злых духов. Слово “бахшы” у туркмен и узбеков использовалось в значении “сказитель”, а у казахов и киргизов – “знахарь”.

В достаточной степени в науке исследован происхождение слова “жырау”. Жырау – это исполнитель эпоса, берущий истоки с древнейших исторических времен. Искусство сказительства особенно ярко проявились у тюркоязычных народов.

Исполнительские традиции эпического сказителя полностью сохранились у алтайского, якутского, казахского, узбекского, туркменского, киргизского, каракалпакского, азербайджанского, турецкого, хакасского народов. Эпический сказитель-талант, который хранит в памяти несколько эпосов, несколько тысяч стихотворных строк и может их воспроизвести.

С особой любовью и бережно, практически в первозданном виде донесли до наших дней сказительское искусство, кобыз, изготовленный Коркытомата, стиль, манеру и особенно сти исполнения не нем каракалпаки.

Основу жизнедеятельности жырау составляют сказительские школы, или же наука об этом искусстве, его методологию и опыт. Сказительская школа подобна университету, где готовят бакалавров и магистров. Высокий интеллект исполнителя во многом зависел от того, чьим учеником он являлся.

Каракалпакские фольклористы[1;2] классифицирует каракалпакских жырау на две школы – сказительскую школу СоппаслыСыпыражырау, или же XIV век-период развития сказительского искусства, а также сказительскую школу Жийенажырау, или же XVIII век-время расцвета сказительства. В развитии сказительской школы СоппаслыСыпыражырау большую роль сыграли Казтуганжырау, Доспамбетжырау, Шалкийизжырау. Их репертуар составили дастаны “Едиге”, “Ер Шора”, “Алпамыс”, “Маспатша”, “Ер Сайын”, “Шарьяр”.

В XVIII веке каракалпакское сказительское искусство поднялось еще на одну ступень в своем развитии, которая связана с именем Жийенажырау. В это время каракалпаки разделились на “верхних” и “нижних”. Жийенжырау являлся сказителем обеих этих групп каракалпаков. Это две сказительские школы являлись продолжением друг друга. Таким образом, к концу XVIII-началу XIX веков, в связи известными историческими событиями сказители

также подразделяются на “верхних”, сосредоточенных в окрестностях Бухары, Зарафшана, Самарканда (сказители Шанкай, Казахбай, Халмурат), и “нижних” каракалпаков-Айтуар, Кабыл, Жийемурат, Нурабылла, Есемурат и др. Сказители “верхних” каракалпаков Шанкай, Казахбай, Халмурат, Бекмурат считались более сильными. Сказители же “нижних” каракалпаков часто ездили к своим коллегам оттачивать свое исполнительское мастерство. В. И. Жирмунский классифицирует узбекских бахши на Нуратинскую и Булунгурскую школы, отмечает ФазылаЮлдаша (1873-1953) и ЭргашаЖуманбулбуля (1870-1938) как наиболее крупных их представителей. Каракалпакские жырау чаще соприкасались с жырау и бахши Булунгурской школы. Если в Нуратинской школе чаще исполнялись романтические дастаны, то в Булунгурской школе – героические дастаны.

В исследованиях последних лет отмечается наличие среди тюркоязычных народов Центральной Азии огузской и кипчакской сказительских школ (См. Уйгыр эдебияты ве фольклоры жанрлары, Алматы, 1980). Огузская сказительская школа преобладала в городах с сильно развитой торговлей (уйгурская, туркменская, азербайджанская, турецкая, узбекская) а кипчакская сказительская школа, или же пальцевая (бармак) система – среди населения с кочевым образом жизни, в основном, животноводов. В кипчакской школе предпочтение отдавалось дастанам “Алпамыс”, “Коблан”, “Едиге”, “Ер Таргын”, а в огузской школе дастанам “Иусуф-Агмэд”, “Гороглы”, “Гарип-Санем”, “Тахир-Зухра”, в которых властвовал персидско-арабская книжная традиция.

С позиции общетюркской сказительской школы каракалпакские сказители своими корнями ближе к кипчакским традициям. Наряду с этим, среди каракалпаков широкое распространение получили и книжные дастаны, построенные на романтических сюжетах, т.е. относящиеся к огузской школе.

При изучении творчества каракалпакских жырау, их истории необходимо выделить самый древний период их развития. Здесь нужно изучить творческий портрет Коркыт ата. Хотя он и является легендарной личностью, к этому периоду относится книга “Китаби дедем Коркут”. При исследовании этого периода целесообразно изучить и другие тюркские письменные памятники, в которых приводится образ жырау.

Второй период (XIV-XV вв.)-периода окончательного формирования каракалпакских жырау и их обречения своей классической формы. Этот период начинается в Соппаслы Сыпыра жырау. До этого времени каракалпакки жили в составе Золотой Орды, на основе которой появился ногайский политический союз. Их творчество в эти времена были тесно связаны с творчествами сказителей казахских, ногайских, татарских, башкирских народов. К этому периоду относится творчество Казтуган жырау, Шалкийиз жырау, Доспамбет жырау, Асана кайгы, Жийренше шешена.

Третий период-XVIII-XIX века. К этому периоду относятся творчества Жийен жырау(-XV111 в.), Шанкай жырау (1814-1889), Жийемурат жырау (1836-1908).

Четвертый период-это начало и середина XX века наши дни. К этому периоду относится творчество Ерполат жырау (1861-1938), Нурабылла жырау (1888-1957), Курбанбай жырау (1876-1958), Шамурат жырау (1925-1998), Кыяс жырау (1903-1974), Жумаюай жырау Базаров(1926-2006) и др.

Выходу каракалпакских жырау на арену в качестве крупных профессиональных сказителей предшествовала длительная подготовка, тщательное обучение. Сами жырау и их слушатели были весьма требовательны. Общественность прослушивала на празднествах один и тот же дастан по несколько раз и хорошо знала его содержание, манеру исполнения. Эта требовательность общественности вынуждала сказителей учиться конкретному дастану у знаменитых жырау. Чтобы совершенствовать свое мастерство они тщательно отбирали свой репертуар, подолгу выбирали наставников, ибо высоко были требования. Если, население одной местности прослушивало дастан "Алпамыс" в исполнении Ерполат жырау, Огуз жырау. Теперь они желали выслушать этот же дастан в исполнении Нурабыллы жырау, который исполнял в стиле бухарских сказителей Казахбая жырау и Ермана жырау. Таким образом, на празднество приглашался Нурабылла жырау. Каждый дастан из репертуара знаменитых жырау отличался не только текстом, но и особенностями исполнения, мелодиями и традициями. Например, мелодия "Ылгал" исполнялась "в стиле Жийен жырау", в стиле Казахбая жырау, в стиле Нурабылла жырау.

Сами жырау с глубоким уважением относились к мелодии других сказителей и вклю-

чили их в свой репертуар в первозданном виде. Одна и та же народная мелодия исполнялась в вариантах различных жырау.

Каракалпакские жырау с большой требовательностью относились к выбору наставника. Один и тот же дастан исполнялся разными жырау на разных уровнях. Так, сильно выходил дастан "Алпамыс" в исполнении Нурабылла жырау. Мелодия жырау, желающие обучаться исполнению дастанов, кроме своего основного наставника, проходили обучение у жырау, который мастерски исполнял конкретный дастан. Например, Курбанбай жырау /1876-1958/ обучался дастану "Алпамыс" у Турткульского сказителя Жийемурат жырау. Затем он обучается этому же дастану у Чимбайского сказителя Нурабылла жырау. У него же он обучается дастанам "Коблан", "Едиге", "Ер Шора", "Шарьяр". Нурабылла жырау советует ему побывать у бухарских жырау. Таким образом, Курбанбай жырау обучается в Бухаре и Нурате у сказителей Халмурат жырау, Ербай жырау, Казахбая жырау.

Одним из крупнейших сказителей был Нурабылла жырау. В начале он обучался у Турымбет жыраудастанам "Коблан", "Едиге", у Палеке жырау-дастану "Алпамыс". После этого он обучается в Хорезме у Казахбая жырау дастанам "Шарьяр", "Ер Шора", у бухарских сказителей - дастанам "Алпамыс", "Суржылан", "Едиге", "Ер Шора", "Шарьяр". После приезда из Бухары Нурабылла жырау был признан земляками лучшим сказителем.

По схожей линии обучался Кыяс жырау. У Кабыла жырау он научился дастанам "Шарьяр", "Маспатша", "Караманкатыл", "Курбанбек", "Бозуглан", у Бекмурат жырау-дастанам "Алпамыс", и "Едиге". Был учеником у известного Абдурасули жырау. Таким образом, каракалпакские жырау считали для себя большой школой обучение у знаменитых жырау, совершенствование своего профессионального мастерства. Обычно жырау шли учиться к тому сказителю, который лучше других исполнял тот или иной дастан, все время находился в творческом поиске. И общественность прекрасно была осведомлена о том, каким стилем он исполняет, какую наставническую дорогу он избрал.

Следует отметить, что ученик никогда не копировал слепо манеру исполнения наставника, иногда в их репертуаре трудно было отыскать схожие мотивы. Так, например,

дастан “Алпамыс” в исполнении Жийемурат жырау резко отличается от этого дастана в исполнении Курбанбай жырау, хотя последний обучался ему у первого.

Дастан “Алпамыс” был записан в 1897 году у Жийемурат жырау и этот текст был опубликован в 1902 году в “Сборнике материалов для статистики Сырдарьинской области” (Ташкент, 1901) А. Диваевым”. После этого этот дастан был записан в 1956 году А. Каримовым у ученика Жийемурат жырау-Курбанбай жырау. Между этими двумя записями прошло более пятидесяти лет. В варианте Жийемурат жырау прозаический текст сочетается со стихотворным. В варианте Курбанбай жырау прозаический текст используется реже. В связи с тем, что вариант Жийемурат жырау неполный, делать какие-либо выводы по его содержанию сложно. Однако в языковом плане в нем глубоко сохранен книжный стиль изложения. Методика подготовки учеников у каракалпакских жырау весьма близка методике подготовке сказителей у других тюркоязычных народов. Их не готовят по книгам, излагая дастаны в письменном виде. Вся наука передается устно, на практике. Ученик всюду следует за своим наставником, днем и ночью находится рядом с ним, оказывает содействие во всех его делах. Он даже живет в доме у наставника, так что учебный процесс длится непрерывно. Наставник обучает каждому дастану ученика индивидуально. Так, пока ученик полностью не обладает искусству исполнения дастана, наставник не приступает к обучению другому дастану. Ученик следует за наставником, бережно неся его кобыз, однако до тех пор, пока

наставник не дает своего благословения, ему не разрешается исполнять дастаны на празднествах. Процесс обучения длится по разному. В соответствии со способностями, талантом ученика. Он может обучаться одному дастану от 3-4 месяцев до одного года, а всему репертуару наставника он может научиться от 3 до 7 лет. После завершения процесса обучения наставник заказывает мастеру-изготовителю кобыз для своего ученика и дает ему свое благословление. Эта благословление наставника играет роль диплома. Ученик, не получивший благословления наставника, каким бы виртуозом он ни был, на празднества не приглашается. Имя наставника играет важную роль в творческой судьбе ученика. Ученик должен всю жизнь быть благодарным наставнику за науку, соответственно при случае одаривать его подарками. После получения благословления ученик регулярно должен отчитываться перед своим наставником, навещать его, оказывать знаки внимания.

Список использованной литературы:

1. Айымбетов К. Халыкданалыгы. Нокис, 1988.
2. Адамбаева Т. Революциягашекемги каракалпак музыкасы. Нокис, 1976.
3. “Алпамыс”. Кыяс жырау намалары. Нотагатурген С.Габриэлян. Ташкент, 1999.
4. В.В.Бартольд. Соч. М., 1958. Т. 5. с. 501.
5. Жырау намалары. Нотага турсирген М. Жийемуратов. Нокис, 1991.
6. Махмуда Кашгарий. Девону лугат-иттурк”. Ташкент, 1960.-Т. 1.

RA'NO QOBULOVA,
filologiya fanlari nomzodi

HAMID SULAYMON – O'ZBEK ADABIYOTI JONKUYARI

Annotatsiya: Maqolada professor H.S.Sulaymonovning hayot yo'li va ilmiy, tashkiliy, rahbarlik faoliyati, xususan, O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyini va uning filiallarining viloyatlarda tashkil qilinishi, "Xazoyin ul-maoni-y"ning tanqidiy matnining yaratilishi, Navoiy tanlangan asarlarining nashr etilishi hamda "Navoiy dos-tonlari", "Boburnoma"ga ishlangan miniatyuralarining muhtasham albomlari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Hamid Sulaymonov, Navoiy qo'lyozmalari, matnshunoslik, lirika, ekspozitsiya, o'zbek ziyolilari, adabiyot muzeyi.

Аннотация: В статье освящён жизненный путь и научная, организаторская, руководящая деятельность профессора Х.С.Сулейманова. В частности, организация Государственного музея литературы имени Алишера Навои АН Уз и его филиалов в областях, создание критического текста "Хазойин ул-маони", открытие дивана Хафиза, внедрение в научное использование рукописей "Дивана Фани", издание избранных произведений Навои в 15 томах на узбекском и в 10 томах на русском языках, а также великолепных альбомов миниатюр "Дастаны Навои", "Бабурнаме".

Ключевые слова: Хамид Сулейманов, рукописи Навои, текстология, лирика, экспозиция, узбекская интеллигентция, музей литературы.

Hozirgi zamon o'zbek fanining turli sohalari ni rivojlantirishga katta hissa qo'shgan, ismlari jahonga mashhur olimlarimiz bilan faxrlanamiz. Ularning qatorida O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi, Beruniy nomidagi Davlat mukofoti laureati, filologiya fanlari doktori, matnshunos va manbashunos olim professor Hamid Sulaymonovning alohida o'rni bor.

Hamid Sulaymonov 1911-yil 5-may kuni Toshkentning qadimiy Kamolon mahallasida o'zbek kinemotografiyasining asoschilaridan biri, aktyor, rejissyor, kinossenarist ma'rifatparvar Sulaymonxo'ja oilasida dunyoga keldi. Bolalik chog'larida dastlabki savod va ta'limni uyda oldi, usta Mo'mindan rassomchilikni o'rgandi. Keyin Toshkentdagi Namuna maktabida tahsilni davom ettirdi. Bolaligi otasi bilan kinostudiyada o'tgan Hamid Sulaymonov 1928–1932-yillarda Moskvaga yo'l oldi va Butunittifoq Davlat kinemotografiya instituti (VGIK)ga kirib, operatorlik va rejissyorlik sohalarida o'qidi. Qaytib kelgach, ma'lum vaqt kinoxronikada ishladi, SAGUda xorijiy adabiyot tarixidan dars berdi. 1935-yili u O'rta Osiyo universitetining pedagogika fakulteti bazasida yangi ochilgan Pedagogika institutiga ishga taklif qilindi. Bu yerda Hamid Sulaymonov institut talabasi Fozila Komilovna bilan tanishdi. Bu ajoyib juftlik faqat oilaviy hayotda yelkadosh bo'lib qolmay, balki ishda ham hamfikir, hammaslak, o'zbek adabiyotining jonkuyar tadqiqotchilari bo'ldilar. Institutni bitirgach Fozila Sulaymonova O'rta Osiyo Davlat universitetida chet el adabiyotidan dars berdilar, Hamid Sulaymonov Pedagogika institutida ishni davom ettirdilar.

Urushdan keyin H.Sulaymonov Sank-Peterburgga yo'l oldi va aspiranturaga kirdi. Bu yerda u qisqa vaqt mobaynida akademik V.F.Shishmaryov rahbarligida fransuz yozuvchisi Prosper Merime novellalari bo'yicha nomzodlik disertatsiyasini yoqlab, yana Toshkentga qaytib keldi va ishini davom ettirdi.

Biroq butun oila uchun fojia keltirgan 1950-yili noyabr oyida Hamid Sulaymonov bir guruh o'zbek ziyolilari – olimlar, yozuvchi va shoirlar bilan birga stalinch qatag'on qurboni bo'lib, hibsga olindi. Tergov uch yilga yaqin davom etdi. "Ayblanuvchilar"ga yo millatchi yoki kosmopolit tamg'asi bosil-

di va aybiga “o‘z xohishi bilan iqror bo‘lish” talabi qo‘yildi. H.Sulaymonov xorijiy adabiyot va madaniyatga yon bosishda ayblanib, kosmopolitizm tarafdori deb topildi. To‘g‘risini aytganda, ayblov sababining ahamiyati yo‘q, maqsad – bir guruh yosh o‘zbek ziyolilarini ilmiy va madaniy hayotdan chetlashtirish. Hamma siyosiy mahbuslarga 25 yil lagerlarda bo‘lish jazosi tayinlandi. Arxiv materiallari guvohlik berishicha, domla bu guruhda so‘roq va qiynoqlarga bardosh bera olmay, bo‘ynilariga qo‘yilgan ayblovga majburan iqror bo‘lib, hujjatlarga imzo chekmagan yagona kishi edilar. Hamid Sulaymonov uzoq Sibir o‘rmonlarida kechgan mash‘um onlar haqida gapirishni yoqtirmas edilar. Ayrim paytlardagina u yerlarda daraxt kesganlari, chuqur qazib lager qurbonlarini ko‘mganlari haqida eslab, aynan shu yerlarda omon-eson o‘z vatanlariga qaytib kelsalar, o‘zbek adabiyoti bilan, aniqrog‘i Alisher Navoiy ijodi bilan shug‘ullanishga ahd qilganlarini aytar edilar.

Shunday ham bo‘ldi. 1955-yili surgundan qaytib kelgach, 1956-yildan boshlab O‘zR FA Til va adabiyot institutida ishlay boshladilar. H.Sulaymonov tadqiqotlarining asosiy obyekti Navoiy devonlarining qo‘lyozmalari bo‘ldi. Ma‘lumki, “Xazoyin ul-maoniy”dagi she‘rlar 1959-yilga qadar turli hajmdagi terma devonlar shaklida nashr etib kelingan edi. Olimning izlanishlari natijasida “Xazoyin ul-maoniy” devonlar majmuasining to‘liq holdagi nashri yaratildi. 1961 yili Alisher Navoiy “Xazoyin ul-maoniy” devonlarining tekstologik tadqiqoti mavzuida doktorlik dissertatsiyasini yoqladilar.

H.Sulaymonov Navoiy devonlarining to‘liq matnini dastlab sobiq Ittifoq fondlaridagi qo‘lyozma nusxalari asosida tayyorladilar. Ko‘p o‘tmay, domlaning sa‘y-harakatlari bilan Alisher Navoiyning Hirotda ko‘chirilgan mo‘tabar ikki kulliyotining fotonusxalari qo‘lga kiritildi. Bular xattot Darvesh Muhammad Toqiy tomonidan ko‘chirilgan va Istanbulning To‘pqopi saroy kutubxonasi fondida saqlanayotgan hamda Ali Hijroniy qo‘li bilan ko‘chirilgan Parij Milliy kutubxonasida saqlanayotgan kulliyotlar bo‘lib, ular ilm ahliga yaxshi ma‘lum. Shundan so‘ng Hamid Sulaymonov “Xazoyin ul-maoniy”ning tanqidiy matnini qayta tuzib chiqdilar.

Bu Porso Shamsiev tomonidan Alisher Navoiy ijodiga mansub eng yirik epik asar “Xamsa”ning tanqidiy matnidan keyin bu sohada amalga oshirilgan ikkinchi ulkan ish bo‘ldi. Hamid Sulaymonov “Xazoyin ul-maoniy” matni ustida olib borgan tadqiqotning yana bir muhim jihati uning tarkibidagi g‘azallarning xronologiyasini aniqlash bilan bog‘liq. Ma‘lumki, garchi buyuk shoirning o‘zi e‘tirof etga-

nidek, devonlari inson hayoti davrlariga ko‘ra to‘rt qismga ajratilgan va undagi asarlar shu asosda birlashtirilgan bo‘lsa-da, bu prinsipga izchil amal qilinmagan. H.Sulaymonov she‘riy kulliyot qo‘lyozmalari tarkibining qiyosiy tahlili asosida ko‘pgina she‘rlarning yaratilish davrini aniqlab, ularning jadvalini tuzdi. O‘zbek matnshunosligida uzoq vaqt davomida olim yaratgan “Xazoyin ul-maoniy” matni ilmiy-tanqidiy matn talablariga to‘liq javob berishi yoki bermasligi ustida bahsli fikrlar bildirib kelingan bo‘lsa-da, ammo u hozirga qadar Navoiy lirik merosining hamma saylanma va to‘liq nashrlari uchun birdan-bir ishonchli manba ekanligi ham e‘tirof etilgan. Quvonarlisi shuki, so‘nggi yillarda navoiyshunoslikda H.Sulaymonovning bu yo‘ldagi mehnatlari yosh tadqiqotchilar tomonidan o‘zining xolis bahosini topmoqda, “bu fidoyi olim faoliyatini o‘rganmasdan, uning tajribalariga tayanmasdan ulug‘ shoir lirikasini tekstologik o‘rganish, undagi muammolarni aniqlash hamda hal etish imkonsiz” ekanligi Navoiy lirikasi matnshunosligi tadrijiy rivojining tadqiqi asosida aniq ko‘rsatib berildi. (1)

Alisher Navoiy tavalludining 525 yillik yubileyi munosabati bilan O‘zR FA Til va adabiyot instituti tasarrufida bo‘lgan Alisher Navoiy nomidagi muzey bazasida O‘zbekiston Respublikasi hukumatining 1967-yil 18-yanvardagi farmoni bilan O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi qoshida maxsus ilmiy va madaniy markaz sifatida tashkil etilgan Alisher Navoiy nomidagi Adabiyot muzeyi xalqimizning ko‘p asrlik adabiy madaniyatini jamlash, ularni muhofaza qilish, targ‘ib va tadqiq etishga qaratildi. Hamid Sulaymonov ilmiy faoliyatining katta qismi kechgan, mehnatlarining mahsuli bo‘lgan va, aytish mumkinki, hayoti kechgan ushbu maskanni tashkil qilishda muzey binosini ta‘mirlash ishlaridan boshlab, ekspozitsiyasini yaratish, uni yangi eksponatlar bilan to‘ldirib borishdagi xizmatlari butun ilmiy va ijtimoiy jamoatchilik tomonidan munosib ravishda e‘tirof etilgan. Muzeyning esdalik kitoblari jahonning turli katta-kichik mamlakatlaridan kelgan xorijiy sayyohlar va mutaxassislarining hayrat to‘la taassurotlari bilan to‘lib-toshgan.

Qisqa vaqt ichida muzeyning XIV–XX asr adabiyotlarini namoyish etuvchi boy ekspozitsiyasi yaratildi. 1976-yilda esa sovet davri o‘zbek adabiyotining vujudga kelishi va taraqqiyot bosqichlarini aks ettiruvchi katta bo‘lim qayta yaratildi, o‘zbek yozuvchilarining yangi chop etilgan ijod mahsullari to‘plandi, shoir va yozuvchilarning hozirda nodir xotiraga aylangan portretlari yaratildi. Domlaning g‘ayrati, tinib-tinchimasligi, ishlarni tashkil qilishda

har bir xodimni birdek jalb qilish iqtidori bu yerda ham o'zini yorqin namoyon etgan edi. Uning yoshlikda usta Mo'mindan olgan saboqlari, san'atga yaqindan dahldorlik, muhimi baland badiiy didi muzey ekspozitsiyasini yaratish va takomillashtirishda yorqin namoyon bo'ldi. Moskva, Sankt-Peterburgdan bu ishga jalb qilingan rassomlar, turli soha mutaxassisleri ham domlanning bu jihatlari-ga tan berib ketgan edi. Muzey ekspozitsiyasi har bir xodim uchun, xoh u zal nazoratchisi, ekskursiya olib boruvchi, rassom bo'lsin, xoh muzey ilmiy bo'limlarida ish olib borsin, birdek qadrli, burch va iftixor manbai edi. Bu tabiiy hol, zero, muzey – muzey olimlari tadqiqotlarining ko'zgusi, amaldagi in'ikosi. H.Sulaymonov rahbarligi davrida qaror topgan bu an'ana o'z davomini topdi.

Hamid Sulaymonov rahbarligida Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi Toshkent, Andijon, Qo'qon, Samarqand, Jizzax shaharlaridagi adabiyot muzeylarining yaratilishi va faoliyat ko'rsatishida ilmiy-metodik markaz vazifasini ham o'tadi.

Domlanning mantshunoslik va manbashunoslik sohalaridagi tajriba va bilimlari muzeyning ilmiy-tadqiqot yo'nalishining asosini tashkil qilgan faoliyatida ro'y-rost ifodasini topdi. Ishonch bilan aytish mumkinki, muzeyning o'sha davrdagi har bir xodimining ilmiy ishlari o'zbek adabiyoti tarixiga oid manbani tadqiq etib, ilmiy muomalaga kiritish bilan bog'liq edi va bu yo'nalish keyinchalik akademik Aziz Qayumov boshchiligida ham o'z davomini topdi. Bu boshqa turdosh muassasalar ilmiy yo'nalishini takrorlamaydigan o'ziga xos yo'nalish bo'ldiki, u tufayli adabiyotimiz tarixini, uning namoyondalarining ijodini o'rganish, xullas, filologik tadqiqotlar olib borish uchun asl manbalar doirasini ancha kengaytirish imkonini berdi.

Bu sohada ham Hamid Sulaymonovning xizmatlari beqiyos. Ma'lumki, olim bir qator xorijiy davlatlarning qo'lyozma fondlarida ish olib borganlar va bu ekspeditsiyalar davomida o'zbek adabiyoti tarixiga oid qimmatli materiallarni to'plab kelganlar. Bu borada Hindiston safarlari, ayniqsa, mahsuldor bo'ldi. Bu yerdagi izlanishlar davomida qo'lga kiritilgan eng katta yutuqlardan biri o'zbek adabiyoti tarixida ismi noma'lum bo'lgan Hofiz Xorazmiyning turkiy tilda yaratilgan katta hajmdagi devoni edi. Esimizda, domlanning o'zlari bu topilmadan juda g'ururlanar edilar va bunga, albatta, asos bor edi. Hamid Sulaymonov bu devon haqidagi ma'lumotni Haydorobodning mashhur Salorjang muzeyi fondida saqlanayotgan va bu fondning ozchilik qismini tashkil qilgan turkiy

qo'lyozmalari kartotekasidan (Chunki katalogda ham bu qo'lyozmalar ko'rsatilmagan edi) topdilar va uning qo'lyozmasini 1975-yil 18-may yakshanba kuni qo'llariga birinchi marta tutdilar. O'zlari bu haqda shunday eslagan edilar: "Qo'lyozmani xazinadan chiqarib, qo'limga tutqazganlarida meni hayajonga solgan birinchi narsa devonning o'zbekchaligi va katta hajmi edi. Qo'lyozmaning turli varaqlarini ochib, qaysi bir g'azal, matla'ni yoki "Hofiz" taxallusli maqta'ni o'qimayin, borgan sari hayajonim g'olib kela boshladi, chunki asar g'oyatda ravon o'zbek adabiy tilida yozilgan edi. Devonni ehtiyot qilib varaqlar ekanman, u qo'lyozmalar olamida juda kam topiladigan va mening Sharq qo'lyozmalarini o'rganishdagi 40 yillik tajribamda birinchi uchragan noyob javohirday bo'lib ko'rindi". (2: 24) Ma'lumki, bu devon Hindistondan ketirilgan fotokopiya asosida tadqiq etildi, nashrga tayyorlandi va ikki jildda bosib chiqarildi.

Alisher Navoiyning forsiy lirikasini o'zida jamlagan "Devoni Foni" qo'lyozmalarining iste'molga olib kirilishi hamda shoirning fors tilidagi she'riyatining o'rganilishi ham H.Sulaymon nomi bilan bog'liq. 1965-yilga qadar mazkur asar tuzilishi, qo'lyozmalari to'g'risida to'liq tasavvur mavjud emas edi. Olim devonning Parij (№ 285, № 1745), Tehron (№ 15002), Turkiya (№ Z850, № 1952) fondlarida saqlanadigan 5 noyob nusxasini qiyosiy o'rgandi. Shuningdek, shunday taxallusli boshqa shoirlarning terma devonlarini qiyosiy o'rganish natijasida, aynan buyuk shoir qalamiga mansublarini aniqladi. Bu devon Alisher Navoiyning o'n besh jildlik asarlar to'plamida birinchi marta muxlislar va olimlar e'tiboriga havola qilindi.

Hamid Sulaymonov tashabbusi bilan muzeyda adabiyot tarixi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan xattotlik va kitobat tarixini, ayniqsa, miniatyura san'atini o'rta asr rassomlari uchun ilhom manbai bo'lgan badiiy adabiyot bilan bog'liqlikda o'rganish yetakchi mavzulardan biriga aylandi. Olim mashhur shoir va adiblar asarlariga ishlangan miniatyuralar albomlari seriyasini tayyorlashni maqsad qilib qo'ydi va tez orada "Alisher Navoiy dostonlariga ishlangan rasmlar" (T.: Fan, 1970) va "Boburnoma"ga ishlangan miniatyuralar, "Alisher Navoiy asarlarining badiiy qo'lyozmalari" (T., O'zKP MK nashriyoti, 1981) albomlari chop etildi. Afsuski, bevaqt o'lim H.Sulaymonovga bu ishlarni nihoyasiga yetkazish imkonini bermadi. Ammo olimning bu yo'nalishdagi hamma rejalari va loyihalari Fozila Sulaymonova tomonidan amalga oshirildi. "Alisher Navoiy asarlariga ishlangan rasmlar" (– T.: Fan, 1982), "Nizomiy "Xamsa" siga

ishlangan rasmlar” (ikki marta nashr bo’lgan: T., O’zKP MK nashriyoti, 1982; – T.: Fan, 1985), “Amir Xusrav asarlariga ishlangan rasmlar” (T., 1983) kabi albomlar shular jumlasidandir. Hozirda bu to’plamlar o’z materiali bo’yicha ham, poligrafik jihatdan oliy darajada bajarilgani bilan ham bibliografik nodir nashrlarga aylangan.

Muzeyda to’rt mingdan ziyod nodir qo’lyozma va toshbosma kitoblarni jamlagan maxsus fond, chet el fondlari va shaxsiy kutubxonalarda saqlanayotgan o’zbek ababiyoti tarixiga oid nodir qo’lyozmalarning fotonusxalari va mikrofilmlari to’plami, sovet davri adabiyoti namoyondalari arxivi, folklor asarlari arxivi vujudga keltirildiki, bu fondlar o’zbek adabiyoti va folklori tarixi bilan shug’ullanuvchi olimlar uchun qimmatli manba vazifasini o’tab kelganligi ilmiy jamoatchilikka yaxshi ma’lum.

Hamid Sulaymonovning o’zbek adabiyoti va ayniqsa, Alisher Navoiy ijodining jonkuyar targ’ibotchisi sifatidagi xizmatlariga ham to’xtalmay bo’lmaydi. Ma’lumki, navoiyshunosligimizning har bir rivojlanish davrining yutuqlari buyuk shoir asarlarining ommaviy nashrlarida o’z ifodasini topdi va bu nashrlar uning tarjima asarlariga asos bo’ldi. 1941 yilda shoir tavalludining 500 yilligiga bag’ishlab rus tilida chop etilgan mo’jazgina g’azallar to’plamidan keyin (3), ***har xil hajmdagi tarjima nashrlar yuzaga keldi. Nihoyat, Navoiy tavalludining 525 yilligi munosabati bilan nashr qilingan ona tilidagi 15 tomlik asarlar to’plami in’ikosi sifatida rus tilidagi 10 tomlik asarlar to’plami o’quvchilarga taqdim etildi. Bu davrga kelib, shoirning rus tiliga tarjima qilingan lirik asarlarining o’zi ushbu to’plamning dastlabki ikki tomini tashkil qildi.*** (3) Bunda tarjimonlar uchun taglama matnlarni tayyorlash, ularni Toshkent, Moskva, Sankt-Peterburgda yashaydigan o’ttizdan ortiq (aniqrog’i 36 nafar) tarjimon-shoirlarga yetkazib berish, tarjimalarni to’plab saralash va to’plam holiga keltirish ishlariga Hamid Sulaymonov boshchilik qildi. Bu nashr ham, o’zining kamchiliklari, ayrim tarjimalarning saviyasiga qaramay, keyingi nashrlar uchun asos bo’lib kelmoqda.

Ekspozitsiya bilan bog’liq yana bir gap. Domla qadimgi adabiyot va o’zbek folklori zallarini ochish zarurligini ko’p marta aytardilar va o’zlarining e’lon qilingan maqolalarida ham ta’kidlar edilar. Bu ishlarga tayyorgarlik boshlab yuborilgan va kelgusi ishlar rejalari domlaga xos keng ko’lamda tuzilgan ham edi. 1976 yili e’lon qilingan bir maqolada bu reja shunday bayon qilinadi: “...Xalq og’zaki ijodini to’plash ishi ham keng ko’lamda va

jadallik bilan olib boriladi. O’zbekiston va qo’shni respublikalarda folklor materiallarini to’plashni muntazam ravishda ta’minlash ko’zda tutilgan. O’zbek xalqining folklor merosini imkon boricha mukammal to’plash maqsadida muzey ma’muriyati tashabbusi bilan 1977-yildan boshlab Shimoliy Afg’onistonning Balx, Mozori Sharif, Qunduz kabi shaharlariga qator ekspeditsiyalar uyushtirish programmalari tuzildi. Muzeyning chet el kutubxonalarga uyushtirayotgan arxeografik ekspeditsiyasi 1977-yil boshida Hindiston fondlarida ishlashni to’xtatib, 1977–1980-yillarda o’z ishini Eron, Turkiya va Pokiston qo’lyozma fondlarida davom ettiradi”. (4) Domla vafot etmaganlarida, bu ishlarni tashkil qilib, amalga oshirishlariga hech shubha yo’q. Domlaning shu orzulari amalga oshishiga umid bog’lab qolamiz. Zero, bunga hozirgi kunda katta imkoniyatlar mavjud.

Vaqt o’tgan sayin “Tog’larning balandligi ularning poyida emas, uzoqdan yaxshiroq ko’rinadi”, degan hikmatning mazmun-mohiyati tobora tiniqlashib borar ekan. Odamlar bilan ham xuddi shunday. Domlaning naqadar ulkan g’oyalar egasi bo’lganlari va bu g’oyalarni amalga oshirishda naqadar mard, dadil, yarim yo’lda to’xtab qolmaydigan qat’iyatli inson bo’lganlari vaqt o’tishi bilan tobora yorqin namoyon bo’lmoqda. Shu bilan birga, H.Sulaymonov qiyofasi shogirdlari, hamkasblari xotirasida talabchan va mehribon ustoz, nozik hazil-mutoyibadan samimiy zavqlanadigan, quvnoq odam, dilkash suhbatdosh, yuksak madaniyat egasi sifatida namoyon bo’ladi. Bu chin insonni shaxsan bilgan, u bilan yonma-yosh ishlagan kishilar safi ham tobora torayib borayotganiga qaramay, Hamid Sulaymonov xotirasi olim butun umrini bag’ishlagan Alisher Navoiy nomidagi adabiyot muzeyi zallarida, muzey ilmiy jamoasi va ekspozitsiya xodimlarining badiiy-ma’naviy merosimizni saqlash va targ’ib qilish yo’lidagi sa’y-harakatlarida saqlanib qolishiga ishonamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Namozova Zilola. *Navoiy lirikasi matnshunosligi tadqiqi tadriji* (Hamid Sulaymon ilmiy faoliyati asosida). *Filologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori (phd) dissertatsiyasi avtoreferati*. – T., 2020.
2. *Adabiy meros*, 1976, 6-son, 24-bet.
3. Alisher Navoi. *Lirika*. T.: Goslitizdat, 1941.
4. Alisher Navoi. *Sochineniya v 10 tomax. Sokroviuynitsa misley. T.1.* – T.: Fan, 1968; *Shu asar, T.2.* – T.: Fan, 1969.
5. *Adabiy meros*, 1976-yil, 4-son, 7-bet.

ERKIN OXUNJONOV,
tarix fanlari doktori,
Toshkent Davlat Sharqshunolik
Universiteti professori

USTOZNI ESLAB

(Akademik Aziz Qayumovning 95 yilligiga)

Annotatsiya: Maqola muallifi A.P.Qayumov bilan qachondan tanishgani haqida hikoya qiladi. Akademik Aziz Qayumov yirik olim, rahbar va jamoat arbobi sifatida uning faoliyatida, taqdirida o'ynagan muhim o'rni haqida batafsil yozilgan.

Kalit so'zlar: A.P.Qayumov, tarixchi, dissertatsiya, maslahat, kutubxonachilik, kitob tarixi, hayratli darajada, ijodiy muhit.

Аннотация: В статье автор воспоминаний рассказывает о том, как он впервые познакомился с А.П.Каюмовым. Подробно написано, как потом крупный учёный, руководитель, общественный деятель сыграл в его судьбе важную роль.

Ключевые слова: А.П.Каюмов, историк, диссертация, совет, библиотековедение, история книги, в удивительной степени, творческая атмосфера.

Hayot meni ko'plab yaxshi odamlar bilan uchrashtirdi. Ular o'zlarining samimiy munosibatlari bilan mening taqdirimda katta ahamiyatga ega bo'lishdi. Ular oz emas, biroq A.P.Qayumovning o'rni alohida. Sababi u hayotim va mening tadqiqotchi sifatidagi taqdirimda belgilovchi rol o'ynadi.

Unga meni 1969-yil martida, o'sha mahal moskvalik talaba sifatida tanishtirishdi. A.P.Qayumov Moskva shahrida O'zbekiston Davlat kinosining vaziri sifatida xizmat safarida edi. Bu qirq uch yoshiga nisbatan yosh ko'rinadigan norg'ul, katta boshli, keng yelkali, qo'l-oyoqlari baquvvat kishi

edi. Umumiy tanishlarimiz huzurida u mening ota-onam, o'qishim haqida so'rab surishtirdi, ta'kidlashicha, mening bo'lg'usi jurnalist hamda kitob madaniyati tarixchisi mutaxassisligim, albatta, respublikada qadrlanadi.

Ertasiga men hattoki uni aeroportga kuzatish sharafiga sazovor bo'ldim. Bu ikki soatlik qora "Volga"dagi suhbat (asosan ular gapirgan edi) menda uni kuchli quvvayi hofizalarini, o'zbek va rus tillarini mukammal biluvchi notiq, hayotni chuqur va mukammal idrok etuvchi bilimdon sifatida namoyon etdi.

Mening Aziz Po'latovich bilan ikkinchi uchrashuvim sakkiz yildan so'ng 1977-yil mart oyida, aspiranturani bitirganimdan keyin bo'lib o'tdi. O'shanda u Madaniyat institutining rektori sifatida meni Kutubxonachilik fakultetiga o'qituvchi qilib ishga qabul qildi. Dissertatsiyamning himoyasi 1977-yil 7-iyun kuniga belgilandi, shu sababli aprel oyida Moskvada bo'lishim shart edi. Aziz Po'latovich menga apreldan iyul oyigacha maoshimni berishga buyruq chiqartirib, ezgu istaklar bildirib safarga otlantirdilar. Men baxtiyorligimdan yettinchi osmonda edim, ota-onam esa Ollohdan Aziz Po'latovichga jamiki ezguliklarni so'rab qolishar edi. Men keyinchalik Qo'lyozmalar institutida ishlayotganimda, umr yo'ldoshim Moskva Davlat universitetining kunduzgi aspiranturasida o'qiganida, Aziz Po'latovich meni bir necha marotaba (1980–1982 yillarda) Moskvaga oldindan 3-4 oylik maosh bilan davomli xizmat safariga yuborgan edi. Domla aytar edilarki: "Er-xotinning uzoq muddatga ajralishi yaxshi emas, vaholanki, sizlarda o'g'il bola

o'smoqda. Men bilaman, sizlar u yerda ko'p vaqtlaringizni kutubxonada o'tkazasizlar, ilmiy ish bilan mashg'ul bo'lasizlar".

1978-yilning yozida birinchi kitobim nashrdan chiqdi. Unda qo'lyozma va toshbosma bo'yicha ilmiy ishlarni ko'rib chiqqan edim. Aziz Po'latovich meni suhbatga chaqirib oldimga katta vazifani qo'ydilar. "Bizning o'quv rejamizda, – aytgan edi u, – "Kitob tarixi" fani bor. Talabalarimiz o'qiyotgan darslik moskvalik mualliflarniki, G'arbiy Yevropa mamlakatlari va Rossiyaning kitob madaniyati tarixini yoritadi. Bizga O'rta Osiyo va O'zbekiston bo'yicha darslik kerak. Sizga taqdirlarning o'zi XX asr O'zbekistonining kitob tarixi tadqiqotining muallifi sifatida O'rta Osiyo va Qozog'iston mintaqalarini 2,5 minglik kitob madaniyati tarixi bilan shug'ullanishni buyurmoqda. Bu mavzu bir necha o'n kandidatlik va doktorlik ilmiy ishlariga mavzudir. Shu ishga tezlik bilan kirishishingizni maslahat beraman. Oyda bir marotaba uchrashib tadqiqot qanday olib borayotganligini muhokama qilamiz. Birinchi maslahatim: saharda, taxminan soat 4-5 ishlash kerak. Kechqurun uxlaror. Shunda 6-7 soatlik uyqudan keyin, aynan ertalab sizga yaxshi fikrlar keladi.

1979-yil sentyabr oyida Aziz Po'latovich Fanlar akademiyasi Qo'lyozmalar institutiga direktor etilib tayinlandi va meni institutga ishga o'tkazdi. Men birinchi kunlardan oxirgi 25 asr yozuvi, qo'lyozma, toshbosma, kitob, kutubxonachilik tarixi, bibliografiya, kitob savdosi bo'yicha keng qamrovli mavzuni yaratishga kirishib ketdim. Mavzu bo'yicha ish hamda Aziz Po'latovichning maslahatlari men 1985-yilda Madaniyat institutiga qaytganimdan keyin ham davom etdi. Aziz Po'latovich bilan birgalikdagi ishlarimiz natijasi, ya'ni mavzu bo'yicha bir nechta darslik va monografiyalar ilmiy jamoatchilikka ma'lum. Hozir Madaniyat va san'at institutidagi o'quv jarayon va talabalarning bilim olishlari fundamental darsliklar bilan ta'minlangan: "Vatan kutubxonachilik tarixi. Qadimiyat va o'rta asrlar", "Vatan kutubxonachilik tarixi. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr", Kutubxonashunoslik, bibliografiyashunoslik, kitobshunoslik nazariyasi va tarixi".

Ustozga cheksiz hurmat va ehtiromimdan ularga huda-behuda murojaat qilmas edim, ularning vaqtlarini, sog'liqlari va kuchlarini avaylar edim. Lekin qiyin kunlarida hamisha yonlarida bo'lishga harakat qilar edim. Uy sharoitida domla ishxonadagi, kabinetidagiga qaraganda mutlaqo boshqacha bo'lar edilar. Hamisha xushmuomala, shirinso'z, otalardek g'amxo'r. Bir safar men

ustozni statsionarda davolanayotganda ko'rishga borganimda (meni qancha qarshilik qilishimga qaramay), menga shirin gapirib shunday qildilarki, kimdir olib kelgan ovqat bilan to'ydirib mehmon qildilar. Shu munosabat bilan beixtiyor Aziz Po'latovich 1944–1947-yillarda O'ODU (hozir Mirzo Ulugbek nomidagi Milliy universitet) Sharq fakultetida bir guruhda u bilan o'qigan uzoq qarindoshimiz Vahob aka Yo'ldoshevni guvohligi esga keladi. Katta tanaffus vaqtida Aziz Po'latovich oldiga filfakda o'qiyotgan kichik ukasi Lazizni chaqirib, qo'ynidan nonni olib uni bo'lib, katta bo'lagini ukasiga berar ekan.

U qanday hazil-mutoyiba qilar va o'zgalarni hazilini qadrlar edi! Domla gohida hamsuhbatlarini hayratli darajadagi xandon qahqahadan notabiiy pichirlashib qorinlarini ushlab, bukilib kursilaridan egilgudek kuldirar edi. Kulgi jarayonidagi o'z o'rnidagi bir qo'shimcha, aniq ibora yoki nozik kulgili fikr, umumiy kulgi to'liqlarini uch hattoki besh baravar ko'tarib ketar edi. O'zi ham boshini orqaga tashlab chiroyli va zavqli kular edi. Askariya Aziz Po'latovichning sevimli jabhasi edi. U hayotni aqli hazil, yumor, kulgisiz tasavvur qilmas edi. Har qaysi o'z chiqishlarida, odamlar oldidami yoki hamkasblarning davrasidagi jiddiy suhbatdami, u har doim yumor va hazil uchun o'rin topar edi. Aka-uka Aziz va Laziz askiyadagi hazillarga o'tkir javob berish qonlarida bor edi, ular askariya ummonida baliqdek suzar edilar. Meni Aziz Po'latovich bilan tanishtirgan umumiy tanishimiz bir yangi yilni aka-uka bilan yuqori mansabdorlar davrasida kutib olganliklari haqida hikoya qilib bergan edi. O'tirishda bitmas-tuganmas hazil, yumor, Sharq va G'arb xalqlari hayotidan latifalar, odamlar tushib qoladigan kulgili hayotiy vaziyatlari, achchiq qochirim va nozik iboralar ishlatishgan edi. Aka-uka juftligi so'zni navbatma-navbat olib, davradagilar bir daqiqaga bo'lsa ham kulgidan to'xtamay, bukilgan qaddilarini ko'tarib, yuzlarida amaldorlarga xos ifodani aks ettirishga yo'l qo'ymadilar. Yangi yil oqshomida kechqurun soat o'ndan sahar soat to'rtgacha bu ikki aka-ukaning aql-zakovatiga maftun bo'lib o'tirib, kulgidan cho'zilib yotib qolgudek bo'lgandik.

Psixologiya bo'yicha ilmiy-ommabop kitoblaridan birida Aziz Po'latovichdek shaxslar "tabiat qo'ynidagi sayr qiluvchi sintonik" (sintonik-"hamohanlik", "muvofiglik") deb belgilanib, sochi to'kilayotgan katta boshli, harakatchan, boy ifodaviy ohangli nutqga ega inson nazarda tutiladi. Tabiat quchog'ida sayr qiladigan sintoniklarga xos bo'lgan empatiylik ("hissiyotga kirib boruv-

chi”, “hamdardlik”) domlaga mutlaqo notanish odamlar bilan oson muloqotda bo’lib, umumiy o’zoro bir-birini tushunish uchun hech qanday “surkalishni” talab qilmas edi. Aziz Po’latovich bilan bo’lgan bu muloqat vaqtida hamsuhbatida yuzakilik yoki rasmiy xushmuomalalik taassuroti yuzaga kelmagan. Tabiat quchog’ida sayr etuvchi sintoniklarga nimalar xos bo’ladi. Ular mutloq samimiyat bilan sizning muammoingizga kirib ketishadi, hozirlik bilan hamsuhbatini har qanday kechinmalari va tashvishlarini tayyorgarlik bilan bo’lishib, o’z tashvishlari haqida bajonidil gapirishadi. Domla hamsuhbatini yarim og’iz so’zidan tushunar edi. Bunda betakalluflik haqida gap bo’lishi mumkin emas edi. Aziz Po’latovich hamma yaqqol sintoniklar kabi butun vujudi bilan hayotni sevar va oddiy edi. Uni hamma bilar va u ham hammani bilar, u doimo o’zining maslahati va amali bilan yordam berishga tayyor, ishonchli, insoniy – unga tayansa bo’lardi. Ajoyib tashkilotchi, uning faoliyati ko’lami – bir ishdan ikkinchisiga tezlik bilan o’tish, uni qaytadan tashkillashtirish, idrok etib, vaqtning tig’iz yetishmasligi sharoitida harakat qilish – buning hammasini mohirona va yengillik bilan qilmoq.

Aqlli va iqtidorli inson Aziz Po’latovich hamma jabhada iste’dodli edi: Parlament deputati sifatida davlat ishlarini bajarishda, o’zbek adabiyoti tarixini yaratishda, buyuk Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur ijodiy meroslarini, XV–XIX asr Qo’qon adabiy muhiti shoirlarini o’rganishda, ijtimoiy mavzu bo’yicha turli ilmiy ishlarni yaratishda hamda respublikamizdagi ilmiy tashkilotlarni tashkil etishda, ilmiy jamoalarda rahbarlikda (MK o’quv muassasalari bo’limi, Sharqshunoslik, Til va adabiyot, Madaniyat, Qo’lyozmalar institutlari, kinomatografiya bo’yicha Davlat Qo’mitasi). U davlat kinosi bilan vazir lavozimidan ketgandan keyin ham aloqani uzmedi. Umrining oxirgacha Davkino Kollegiyasining a’zosi bo’ldi. Yirik kinorejissyor Shuhrat Abbosov, boshqa rejissyor va ssenaristlar bilan do’st bo’lgan. U eng suyukli va e’zozli Fanlar Akademiyasining Abu Rayxon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti bo’lgan hamda undagi dissertatsiyalar himoyasi bo’yicha Kengashning a’zosi etib saylangan. Uning tarbiyasi va ilmiy rahbarligi ostida yuzlab ilmiy darajaga da’vogarlar o’tdi va yana shunchasi ilmiy tarbiyasini oldi.

Aziz Po’latovich ishlagan hamma joyda u haqiqiy ijodiy muhit yaratar edi.

O’zining shaxsiy namunasi bilan odamlarga tadqiqot va badiiy izlanishni ruhini, uzluksiz ilmiy

o’sish ishtiyoqini solar edi. Masalan Qo’lyozmalar instituti faoliyati davomida (1979–1998) u so’g’dshunoslik, qadimgi yozma yodigorliklarini paleografiyasi, tyurkologiya, uyg’ur yozuvida-gi yozma yodigorliklar, yozuv tarixi va nazariyasi (grammatologiya), kitobshunoslik va kitob madaniyatining tarixi, o’rta asr kitobati atamashunosligi va tipologiyasi, arab, fors, turkiy tillardagi o’rta asr yodgorliklari manbashunosligi va matnshunosligi, tilshunoslik, germeneytika, adabiyot tarixi manbashunosligi, o’rta asr tazkiranavisligi, Sharq va G’arbni madaniy va adabiy aloqalariga e’tibor qaratdi. Shu bilan birga, barqaror hisoblangan adabiyot tarixi, adabiyotshunoslik, kodikologiya kabi fanlar masalalarini ishlab chiqish va, albatta, Sharq qo’lyozmalarining va toshbosma kitoblarini tavsifi, ularning kataloglarini tuzish va nashr qilish davom ettirildi. Va bu ishlarning natijasi o’laroq o’nlab yangi kitoblar, dissertatsiyalar, ilmiy kashfiyotlar va umumlashmalar yuzaga keldi.

Aziz Po’latovich o’zining betakror izini nafaqat davlatimiz ilmiy hayotida qoldirdi, balki uning ijodi manografiya va badiiy asarlar shaklida xalqimiz ijtimoiy ongiga mustahkam kirib borib, uni bilgan yuzlab insonlarning tarjimai hollarining fakti bo’ldi. U o’z faoliyatida birinchi o’ringa davlat va xalq manfaatini qo’yar edi, insonlarda hammadan ham vijdonni, olijanoblik, aql va bilimni qadrlar edi, o’zi va o’zgalar kamchiligining ustidan yaxshigina kulishni, odamlar o’rtasida o’rta asr munosabatlarini yomon ko’rar edi. Billurdek sof inson, u sovet fan doktori maoshiga kun kechirib, 80-yillar oxirida akademik oyligiga yashab, ovqatda kam-suqum, odmi kiyinib, o’z vaqtida unga berilgan hukumatni alohida kvartirasidan, shaxsiy uyi va hovlisi borligini dalil qilib olmasdan, so’ngra esa yigirma yil mobaynida har chorakda o’g’lining kooperativ uyiga oyligidan pul to’lagan. Katta optimist, hayotni turli ko’rinishlarida sevgan, oilaviy qadriyatlarni ulug’lagan, rafiqasi Inessa Vladimirovna bilan qariyb yetmish yil muhabbat va inoqlikda yashadi. U erkak va ayol o’rtasidagi sevgini yuqori qo’yar, ayollar tamonidan sevilgan, o’zi ham ulardagi go’zallikni yaxshi ko’rgan. Aziz Po’latovich bunyodkorlik ruhiga ega shaxs, o’z atrofida toza va sof tashqi energiyani (aura) yaratar edi, tom ma’noda milliy o’zbek jamoat arbobi – gumanitar sohada jadidlar an’analarining vorisiy davomchisi bo’lgan.

Ruschadan Baxtiyor TOIROV tarjimasi

OTABEK JO'RABOYEV,

*O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat
adabiyot muzeyi direktor o'rinbosari,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent*

ADABIYOT TARIXI YARATISHNING MAS'ULIYATI

Adabiyotshunosligimizda mumtoz adabiyot bilan bog'liq tadqiqotlar salmoqli adadni tashkil etadi. Jumladan, adabiyot tarixiga doir ishlar (monografiya, darslik, xrestomatiya va ko'p tomliklar)ning yuzaga kelish an'anasi ham salkam bir asrlik tarixga egadir. Bu borada Fitrat, Miyon Buzruk Solihov, Olim Sharafiddinov, Porso Shamsiyev, Natan Mallayev, Vohid Abdullayev va G'ulom Karimov kabi allomalarning xizmatlarini alohida e'tirof etgimiz keladi. Shuningdek, o'tgan asrning yetmishinchi yillar oxiri va saksoninchi yillari boshida prof. Abduqodir Hayitmetov rahbarligida vujudga kelgan besh jildlik "O'zbek adabiyoti tarixi" esa yo'nalishdagi namunapardoz ish edi.

Mustaqillik yillarida ham bu borada birmuncha kitoblar yaratildi. Xususan, Rahim Vohidov, Husniddin Eshonqulov, Rahmonqul Orzibekov, Botirxon Valixo'jayev kabi olimlarning ishlari sanash lozim. Biroq so'nggi yillardagi ushbu sohada yaratilgan keng ko'lamli darslik sifatida filologiya fanlari doktorlari Nusratullo Jumaxo'ja va Iqboloy Adizovanning qalamiga mansub "O'zbek adabiyoti tarixi (XVI-XIX asr I yarmi)" (Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020, 538 bet, qayta ishlangan, to'ldirilgan ikkinchi nashri) kitobini alohida ta'kidlash kerak bo'ladi.

Birinchidan, ushbu darslik adabiyotimiz tarixidagi tom ma'nodagi qiziqarli va hali to'la kashf etilmagan davrni qamrab olgani bilan ahamiyatlidir. Ma'lumki, to'rt asrlik adabiyotimiz borlig'i, kechmishi va butun masalalarini bir darslikka mukammal tarzda sig'dira olish juda mushkul. Lekin asar mualliflari bu borada eng yaxshi va munosib uslubni tanlashgan. Ya'ni, mazkur davrni eng muhim jihatlari va eng yirik adabiy figuralarni aks ettirishga intilganlar.

Ikkinchidan, sohaga oid avvalgi ishlardan farqli ravishda unda quyidagi masalalar ham yoritilganini ko'rish mumkin:

1) Adabiyotimiz tarixida ushbu davrda yetakchi unsur bo'lgan adabiy muhitlar tegrasida masalalar hal etilgan (Buxoro adabiy muhiti, Qo'qon adabiy muhiti, Xeva adabiy muhiti);

2) Nomi adabiyot darsliklariga kiritilmagan yoki kam e'tibor qilingan adabiy figuralarga alohida e'tibor berilgan (Ubaydiy, So'fi Olloyor, Abulg'oz Bahodirxon);

3) Ilgari u yoki, bu darajada o'rganilgan ijodkorlar shaxsiyati va adabiy merosini yangicha nuqtai nazar bilan baholash (Turdi Farog'iy, Xo'janazar Huvaydo, Amiriy, Munis Xorazmiy).

Bu jihatlar bir qaraganda darslik osha ko'zga tashlanadi. Lekin u bilan yaqindan tanishib borilgan sari, har ikki muallif o'z tadqiqotlar doirasidan kelib chiqqan holda, darslikni imkon qadar qiziqarli va yangi ilmiy faktlar bilan boyitib borishga, soha bo'yicha yetishib kelayotgan bo'lajak mutaxassislar e'tiborini adabiyotimiz tarixidagi eng yorqin va muhim jihatlariga qaratishga harakat qilganliklari seziladi.

Avvalo, darslik "Uqtirish xati" va "Darslik imlosidagi ayrim xususiyatlarga izohlar" deya nomlangan kirish qismlari bilan boshlanadi. Mazkur o'rinlardayoq kitobxon ushbu darslikning asos mohiyati va boshqalaridan farqli jihatlariga e'tiborliroq bo'lishi anglashiladi. Masalan, "Xeva" so'zining yozilishi "asliyatga yaqin" ekani bilan izohlansa, "Navoiy" emas "Navoyi" tarzida berilishini esa Fitrat, Hamid Sulaymon va N. Jumaxo'janing o'z ilmiy asosdagi chiqishlari bilan izohlana-diki, bu dalillar shubha uyg'otmaydi.

Shu bilan birga, har bir mavzu nihoyasida berilgan "Tayanch tushunchalar", "Savol va topshiriqlar" va "Asosiy adabiyotlar" talabalarga mavzuni to'la ravishda o'zlashtirish hamda bu borada kengroq fikr yuritish imkonini beradi. Bu esa har bir mavzu avvalidagi "Reja"ning ne qadar amalga oshirilgani va mavzu bo'ylab tatbiq eta kelinganini ham izohlaydi.

Darslikning dastlabki mavzusi “XVI-XIX asr birinchi yarmidagi tarixiy sharoit, madaniy hayot va adabiy-ilmiiy muhit” deya nomlanishi va taqdim etilishi ham ko‘p jihatdan kitobda yoritilayotgan masalalarga oydinlik kiritadi. Aytaylik, berilayotgan davrlarni yuz yilliklarga bo‘lgan holda har davr boshida berilganida, darslikning umumko‘lami va bir butunligi ta‘minlanmagan bo‘lur edi.

XVI-XIX asr birinchi yarmiga oid asosiy adabiy va tarixiy manbalarining siralanishi, o‘rni bilan mavzuga daxldor jihatlarining tadqiqqa tortilishi, ko‘p sonli adabiyot hamda tadqiqotlarga murojaat qilinib ketilishi, bir qancha o‘rinlarda yangicha qarashu baholash mezonlarining o‘rtaga tashlanganligi mualliflar tomonidan mavzu anchayin chuqur ishlanganini ko‘rsatadi. Aytaylik, bir necha o‘rinlarda prof. Fitrat tadqiqotlariga murojaat qilinishi, uning adabiyot tarixini davrlashtirish va e‘tibor qaratilishi muhim bo‘lgan o‘rinlarga o‘z davridayoq urg‘u berganligi masalasining bayon etilishi adabiyotimiz tarixini asl mezonlar va manbalar qamrovida tadqiq etish nihoyatda zarur hamda ilmiy haqiqatga muvofiq ekanligiga amin bo‘lish mumkin.

Darslikda birmuncha kengroq o‘rin ajratilgan ijodkorlardan biri Zahiriddin Muhammad Bobur. Mualliflar Bobur ijodiyotini batafsilroq qamrab olishga va baholashga harakat qilganlar. Boburning lirikasi va “Boburnoma” asariga ancha keng to‘xtanilgan, munosib baholangan.

Shundan so‘ng Buxoro adabiy muhiti haqidagi mavzular boshlanadi. Unda Xoja, Ubaydiy, Turdi Farog‘iy va So‘fi Olloyor ijodlari haqidagi sahifalar o‘rin olgan. Keyingi o‘rinlarda Mashrab va Huvaydo ijodini tadqiq etishga bag‘ishlangan sahifalar keladi. Qo‘qon adabiy muhiti va uning ijodkorlari – Amiriy, Gulxaniy, Nodira va Uvaysiyga bag‘ishlangan o‘rinlar ham qiziqarli yoritilgan. Xeva adabiy muhiti va uning peshqadam vakillari – Abulg‘ozi Bahodirxon, Muhammadniyoz Nishotiy, Nurmuhammad Andalib, Munis Xorazmiy, Muhammad-rizo Ogahiy haqidagi sahifalar ham ancha batafsil berilgan.

Darslik nihoyasida “Amaliy mashg‘ulot mavzulari”, “Asosiy adabiyotlar”, “Qo‘shimcha adabiyotlar” va “Test topshiriqlari” ilova qilinganki, bu zamonaviy darsliklarga qo‘yilayotgan talablar asnosida mazkur darslik yaratilganiga dalolat qiladi. Shu bilan birga, mualliflarning nafaqat serqirra olim, balki mahoratli pedagog ekanliklari ham oydinlashgan.

Ta‘kidlash joizki, darslikdagi Ubaydiy bilan bog‘liq o‘rinlar va tahlillar yangi ekanligi bilan

ajralib turadi. Shuningdek, So‘fi Olloyor haqidagi sahifalar haqida ham shunday deyishimiz mumkin. Bu ikki ijodkor adabiyotimiz tarixidan mustahkam o‘rin olishi ham ilmiy jihatdan, ham ma‘rifiy jihatdan juda muhim. Bu esa tarixiy adolatning tiklanishi hamdir.

Shu bilan birga, darslikda Mashrab, Uvaysiy va Munis Xorazmiy haqidagi mavzular ham anchayin yangilikka boyligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, bu ijodkorlarning asarlarini tahlil etishda ajoyib misollar tanlab olingan va baholash ham ijodkorga munosib ravishda bo‘lgan.

Darslik yana bir qancha yutuq va afzalliklarga ega. U o‘z sirasidagi asarlarning eng yaxshilaridan bo‘lgan, desak mubolag‘a emas. Shu bilan birga, ayrim mulohazatalab o‘rinlar ham bor. Aytaylik, Bobur haqida berilgan sahifalarda nafaqat boburshunoslik, balki o‘zbek fanidagi katta yutuq “Zahiriddin Muhammad Bobur ensiklopediyasi” eslanmagan. Vaholanki, u ikki bora (2014 va 2017 yillar) nashr bo‘ldi. Hamda Bobur devonining qo‘lyozmalari haqidagi o‘rinda (68-69-betlar) kimga tayanilgani havolada ko‘rsatilmagan. Ushbu jihatlar haqida mazkur satrlar muallifining bir necha chiqishlari ma‘lum.

Yoki, Mashrab va Huvaydo avtomatik tarzda Buxoro adabiy muhiti vakillari tarzida ketib qolgan. Masalan, Huvaydoning Qo‘qon madrasalarida tahsil olgani va vodiya nash‘u namo qilgani ma‘lumku. Uni Qo‘qon adabiy muhitining dastlabki namoyandalari biri sifatida talqin etish, ilmiy haqiqatga zid emas.

Mashrab haqida so‘nggi yillarda uning tarjimai holi bilan bog‘liq ayrim jiddiy chiqishlar qilingan. Masalan, Abdusattor Jumanazarning maxsus tadqiqot kitobi ham ma‘lum. Mana shu jihatlariga biror yerda havola berib, urg‘u berilsa darslik yangiligi yanada ortardi.

Shuningdek, ayrim adabiyotlarni berishda yangilishliklar ham uchraydi. Misol uchun, P.Qayumovning “Xo‘qand tarixi va uning adabiyoti” kitobi “Qo‘qon tarixi va adabiyoti” tarzida 1998 yil chop etilgan deya beriladi (306-bet). Haqiqatda ushbu asar 2011 yil nashr bo‘lgan edi.

O‘ylaymizki, darslikdagi bu juz‘iy kamchiliklar keyingi nashrlarda bataraf etiladi. Bir so‘z bilan aytganda, o‘z sohasining bilimdonlari, zahmatkash olimlar N.Jumaxo‘ja va I.Adizovanning “O‘zbek adabiyoti tarixi (XVI-XIX asr I yarmi)” darsligi ayni vaqtida yaratilgan, mumtoz adabiy merosimizni yosh avlodga targ‘ib-tashviq etish va o‘rgatish yo‘lidagi eng muhim manbalardan biri bo‘lib qoladi.

“ADABIY MEROS” JURNALIGA QABUL QILINADIGAN MAQOLALARGA QO‘YILADIGAN TALABLAR

Nashrga original, ilgari nashr qilinmagan maqolalar va jurnal mavzusiga mos keladigan materiallar qabul qilinadi.

Original maqolaning hajmi (annotatsiya, kalit so‘z va so‘z birikmalari hamda foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati bundan mustasno) 1 intervaldan 10-12 betdan oshmasligi kerak.

Matn – Microsoft Word.

Format – A4.

Matnning ikki yonida qoldiriladigan o‘lcham – 2 sm.

Shrift – Times New Roman.

Shriftning kattaligi – 14.

Qatorlar oralig‘i – 1. xat boshi – 1,25.

Maqolalar o‘zbek, rus, ingliz, turk tillarda qabul qilinadi.

Maqolaning tuzilishi quyidagicha tavsiya etiladi:

Qo‘lyozmaning nomi:

Maqola va boshqa materiallar sarlavhasi qisqa, Mazmunga muvofiq va 12 so‘zdan oshmasligi kerak.

Mualliflar:

Mualliflarning to‘liq nomlari quyidagi tartibda qayd etilishi kerak: ismi, otasining ismi, familiyasi, ikki yoki undan ortiq mualliflar bo‘lsa, vergul bilan ajratiladi.

Muallif(lar)ning ish joyi:

Ushbu ma‘lumot quyidagi tartibda taqdim etilishi kerak: kafedra, institut, shahar va mamlakat.

Yozishmalarga javobgar muallif:

Ismi, otasining ismi, familiyasi; bo‘lim, muassasa, mamlakat, to‘liq pochta manzili, telefon raqami, faks raqami, elektron pochta manzili keltirilgan bo‘lishi kerak.

Maqolaning sarlavhasi (ingliz, rus va o‘zbek), muallif (mualliflar) haqidagi ma‘lumotlar lotin alifbosi (transliteratsiya)da beriladi.

Annotatsiya va kalit so‘zlar:

Annotatsiya – ilmiy xarakterdagi maqola hajmidan tashqari berilgan ingliz, rus va o‘zbek tillaridagi qisqacha bayon.

Annotatsiyada maqolaning asosiy jihatlari bayon etishda quyidagilarga e‘tibor beriladi:

Tadqiqotning asosiy ma‘lumotlarini qamrab olishi va ishda mavjud bo‘lmagan faktlar bo‘lmashligi lozim;

Maqolaning tuzilishi annotatsiyada takrorlanadi: kirish, maqsad va vazifa, usullar, natija/muhokama, xulosa/mulohaza;

Natijalar aniq va lo‘nda bo‘lib, uzviylikda beriladi;

Annotatsiyada maqola sarlavhasi takrorlanmaydi, keraksiz izohlar, “kirish jummalari” (Muallif maqolada shuni nazarda tutadiki...) bo‘lmashligi lozim;

Annotatsiyada iqtibos keltirilmaydi;

Annotatsiya matnining hajmi 250–300 so‘zdan iborat bo‘lishi lozim.

Annotatsiya ostida “Kalit so‘z va so‘z birikmalari” (8–10 ta) yozuvi joylashtiriladi. Kalit so‘zlar maqolaning asosiy mazmunini ifodalab, asosan, sohaga doir muhim tushunchalardan tashkil topgan bo‘lishi lozim.

Kirish:

Maqolada tadqiqotning maqsadi va maqola yozilishi vaqtida ilmiy muammoning holati aks etishi kerak.

Maqsad va vazifa:

Maqolaning mazmun-mohiyati maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda tizimli ravishda ochib beriladi.

Usullar:

Tadqiqot usullari batafsil tavsiflangan bo‘lishi lozim.

Natijalar va mulohaza:

Natijalar va mulohazalar kengaytirilgan shaklda taqdim etilishi kerak (ba‘zi o‘rinlarda jadvallar va tasvirlar yordamida), shuningdek, ilgari nashr etilgan natijalarning qiyosiy tahlili va talqini beriladi.

Xulosa:

kirish qismida qo‘yilgan savollarga javoblar, xulosalar aniq ko‘rsatilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlarning berilish tartibi:

Adabiyotlar ro‘yxati lotin alifbosiga transliteratsiya qilinadi.

Ro‘yxatga kiritilgan adabiyotlar soni 10 tadan kam 50 tadan oshmasligi kerak.

Требования к оформлению статьи

К публикации принимаются оригинальные, ранее не публиковавшиеся статьи и материалы, относящиеся к тематике журнала.

Размер исходной статьи (без аннотаций, ключевых слов и словосочетаний, а также списка использованной литературы) не должен превышать 10-12 страниц в 1 интервале.

Текст – MicrosoftWord.

Формат – А4.

Размер слева от текста – 2 см.

Шрифт – TimesNewRoman.

Размер шрифта – 14.

Межстрочный интервал – 1.

Абзац – 1.25.

Статьи принимаются на узбекском, русском, турецком и английском языках.

Рекомендуемая структура статьи следующая:**Название рукописи:**

Название статьи и других материалов должно быть коротким, актуальным и не более 12 слов.

Авторы:

Полные имена авторов следует записывать в следующем порядке: имя, отчество, фамилия, через запятую, если авторов два и более.

Место работы автора:

Эта информация должна быть предоставлена в следующем порядке: отдел, институт, город и страна.

Автор корреспонденции:

Имя, отчество, фамилия; отдел, учреждение, страна, полный почтовый адрес, номер телефона, номер факса, адрес электронной почты.

Название статьи (английский, русский и узбекский), сведения об авторе (авторах) даются латинским алфавитом (транслитерация).

Аннотация и ключевые слова:

Аннотация представляет собой краткое изложение научной статьи на английском, русском и узбекском языках, прилагаемое к объему научной статьи.

Обобщая основные положения статьи, нужно обращать внимание на следующее:

аннотация должна охватывать основные данные исследования и не содержать фактов, которые отсутствуют по делу;

в аннотации повторяется структура статьи: введение, цель и задача, методы, результаты / обсуждение, заключение / обзор;

результаты ясны и лаконичны и даны согласованно;

аннотация не должна повторять название статьи, не должна содержать лишних комментариев, “вводных предложений” (автор подразумевает в статье...);

аннотация не цитируется;

размер текста аннотации должен составлять 250-300 слов.

Ключевые слова и фразы должны быть размещены под аннотацией (8-10 слов). Ключевые слова должны выражать основное содержание статьи и состоять в основном из важных понятий, относящихся к данной области.

Введение:

Статья должна отражать цель исследования и состояние научной проблемы на момент написания статьи.

Цель и задачи:

Содержание статьи должно быть раскрыто систематизировано, исходя из целей и задач.

Методы:

Следует подробно описать методы исследования.

Результаты и отзывы:

Результаты и отзывы должны быть представлены в развернутой форме (с использованием таблиц и рисунков, где это необходимо), а также должны включать сравнительный анализ источников и литературы по тематике исследования.

Вывод:

Ответы на вопросы, поставленные во вводной части, выводы должны быть четко указаны.

Порядок оформления использованной литературы:

Библиография транслитерируется латинским алфавитом. Перечисленные публикации должны быть не менее 10 и не превышать более 50.